

HÁSKÓLI ÍSLANDS

„Sumir eru vaknaðir af svefni“
„Þýskir“ hugmyndastraumar og íslensk söguskoðun
frá um 1750 til um 1850

Einar Einarsson

Ritgerð lögð fram til doktorsprófs
2025

HUGVÍSINDASVIÐ
DEILD HEIMSPEKI, SAGNFRÆÐI OG FORNLEIFAFRÆÐI

Deild heimspeki, sagnfræði og fornleifafræði Háskóla Íslands
hefur metið ritgerð þessa hæfa til varnar
við doktorspróf í sagnfræði

Reykjavík, 26. nóvember 2025

Sverrir Jakobsson
deildarforseti

Doktorsnefnd:
Guðmundur Hálfðanarson, leiðbeinandi
Simon Halink
Sveinn Yngvi Egilsson

„Sumir eru vaknaðir af svefni“: „Þýskir“ hugmyndastraumar og íslensk söguskoðun frá um 1750 til um 1850

© Einar Einarsson
Reykjavík 2025

Doktorsritgerð við Háskóla Íslands. Allur réttur áskilinn. Ritgerðina má ekki afrita, að hluta eða í heild, svo sem með ljósmyndun, skönnun, prentun, hljóðritun, eða á annan sambærilegan hátt, án skriflegs leyfis höfundar.

ISBN 978-9935-569-06-6
ORCID 0009-0007-8966-9550

Ágrip

Það hefur lengi verið vitað að sú menningarlega þjóðernisstefna sem átti uppruna sinn í Þýskalandi á síðari hluta átjándu aldar og við upphaf þeirrar nítjándu hafði talsverð áhrif á orðræðu og söguskoðun forvígismanna íslensku sjálfstæðisbaráttunnar á sama hátt og raunin var annars staðar á Norðurlöndunum. Það hefur lítt verið rannsakað með hvaða hætti og í gegnum hvaða leiðir þessar hugmyndir ruddu sér braut inn í orðræðu Íslendinga og hvernig þær smám saman höfðu áhrif á túlkun og viðhorf Íslendinga til fortíðarinnar. Markmið þessarar ritgerðar er að gera tilraun til þess að varpa ljósi á það hvernig og af hverju söguskoðun Íslendinga ummyndaðist á afar stuttu tímabili, frá því að vera frekar dæmigerð söguskoðun upplýsingarinnar (í sinni þýsku gerð) yfir í það að verða söguskoðun menningarlegrar þjóðernisstefnu, en jafnframt að setja það ferli í samhengi við þróun yfir lengri tíma. Í ritgerðinni er einnig lagt mat á það hvernig þessi áhrif bárust til Íslendinga og hvernig þau birtust í tjáningu þeirra, hvort sem um ræðir skáldskap eða pólitísk skrif, í bundnu máli og óbundnu.

Það getur varla talist einkennilegt eða óvenjulegt að megináhrifin á þessa þróun skuli hafi borist frá Þýskalandi. Þaðan höfðu hugmynda- og menningarstraumar streymt til Ísland og annarra Norðurlanda öldum saman. Oft bárust þessi áhrif til Íslendinga í gegnum Danmörku en stundum var einnig um bein áhrif að ræða. Í Þýskalandi var tekið við áhrifum sunnar úr álfunni, yfirleitt frá Ítalíu og Frakklandi, sem síðan voru aðlöguð þýskum aðstæðum og bárust loks til Norðurlandanna. Í því samhengi mætti nefna upplýsinguna, sem tók talsverðum breytingum í Þýskalandi, eða öllu heldur mætti segja að þar hafi eingöngu verið tekið við *sumum* þáttum upplýsingarinnar, öðrum alls ekki. Hugmyndir um móðurmálsrækt og málhreinsun, sem höfðu borist frá Ítalíu til Frakklands og þaðan til Þýskalands urðu til þess að þar þróuðust hugmyndir um samlífi tungumáls og þjóðar, um upprunalegt ómengað tungumál sem tengdist tilvist þjóðarinnar órofa böndum. Þessar hugmyndir bárust til Íslands með upplýsingunni og mynduðu ákveðinn grunn sem síðar yrði byggt á.

Eftir frönsku byltinguna og styrjaldirnar sem af henni hlutust, auk tilkomu rómantíkur og hughyggju varð til í Þýskalandi sú gerð menningarlegrar þjóðernisstefnu sem barst til Norðurlanda. Þróunina frá orðræðu upplýsingarinnar til menningarlegrar þjóðernisstefnu má glöggt greina í skrifum Íslendinga, frá Eggerti Ólafssyni, í gegnum Baldvin Einarsson og Fjölnismenn, til Jóns Sigurðssonar. Það sem hafði verið hefðbundin söguskoðun Íslendinga frá því á sautjándu öld ummyndaðist í flestum grundvallaratriðum á aðeins nokkurra áratuga skeiði og varð að söguskoðun menningarlegrar þjóðernisstefnu — söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar — sem var ráðandi viðhorf á Íslandi langt fram eftir tuttugustu öld.

Abstract

It has long been acknowledged that cultural nationalism, originating in Germany in the late eighteenth and early nineteenth centuries, influenced the discourses and views on history among the protagonists of the Icelandic independence movement, in the same manner as they influenced cultural nationalism in the other Nordic countries. Exactly how these intellectual currents penetrated the discourse of educated Icelanders and gradually changed the perception and interpretation of the past has however remained unclear. The aim of this doctoral dissertation is to attempt to shed light on how, in a remarkably short time, the views on history in Iceland metamorphosed from being a fairly typical version of the (German) Enlightenment towards opinions in line with the ideology of cultural nationalism. Furthermore, the dissertation aims at exploring the factors that influenced this change, when and how it occurred, and how it manifested itself in the political writings and poetry of the proponents of increased Icelandic autonomy within the Danish kingdom in the first half of the nineteenth century.

It is not surprising that intellectual currents emanating from German speaking Central Europe became dominant in shaping of Icelandic discourses and views of history. Since the Middle Ages, Iceland had, along with the other Nordic countries, been within the German sphere of cultural influence. Rarely originating in Germany itself, intellectual currents from Southern- and Western Europe (notably Italy and France) were adopted in Germany where they fused with local elements, creating a German ideological strand, which was then invariably transmitted north to Denmark, Norway, Sweden and Iceland. This includes the Enlightenment, which was somewhat different in Germany from that in France or Britain. Thus, the German Enlightenment included elements and ideas arguing for a necessary symbiosis between a specific cultural type of nations and their language. Following the French Revolution and the ensuing revolutionary wars, in addition to the advent of romanticism and idealism, the type of cultural nationalism emerged which later was transmitted to Scandinavia.

The change from the Enlightenment to cultural nationalism is evident in the discourses of educated Icelanders during the period, from Eggert Ólafsson, who was a proponent of the Enlightenment and cultural patriotism, through the political writings of Baldvin Einarsson and Tómas Sæmundsson, the romantic poetry of Jónas Hallgrímsson, and finally, the works of Jón Sigurðsson, whose writings were instrumental in shaping the views on history of the Icelandic independence struggle. These views became dominant and normative in Iceland until at least the last decades of the twentieth century.

Efnisyfirlit

Formáli	7
1. Inngangur	8
1.1 Rannsóknarefni og markmið.....	8
1.2 Staða þekkingar.....	11
1.3 Heimildir.....	13
2. Kenningafræðilegur grundvöllur	15
2.1 Skilgreiningar og stefnur.....	15
2.2 Þjóð.....	16
2.3 Þjóðernisstefna.....	26
2.3.1 Móðernismi.....	30
2.3.2 Þjóðflokksamfélög (fr. <i>ethnie</i>).....	33
2.4 Ríki.....	38
3. Aðferðafræðileg nálgun	42
3.1 Orðræða.....	42
3.1.1 Tákni, táknmynd, táknmið og tilvísun.....	43
3.2 Frásögn (e. <i>narrative</i>).....	44
3.3 Orðræðan sem mótandi afl.....	47
3.4 Aðferð til greiningar – orðræðuþrenning menningarlegrar þjóðernisstefnu.....	49
4. Forsaga hugmynda — frá húanisma til upplýsingar	56
4.1 Endurreisn, húanismi og siðbreyting.....	56
4.2 Táknið riðlast — menningarleg ættjarðarhyggja.....	62
4.3 „Þýsk“ upplýsing og íslensk „viðreisn“.....	71
4.3.1 Eggert Ólafsson.....	76
4.3.2 <i>Ísland</i>	80
4.4 Minerva í kvöldhúminu — uppreisn gegn upplýsingunni.....	88
4.4.1 Johann Gottfried Herder.....	93
4.4.2 Immanuel Kant og forskilvitleg hughyggja.....	102
4.4.3 „Nítjándur aldar að víst, átjándur öldin er móðir“.....	107
4.4.4 Fornaldanna ímyndaða farsæld og Íslands farsælu aldir.....	110
5. Rómantíkin festir rætur í norðri	115
5.1 Henrich Steffens og áhrif hans.....	115
5.2 „Frostið oss herði“ — Aðdragandi íslenskrar sjálfstæðisbaráttu 1802–1829.....	122
5.2.1 Sveinbjarnar þáttur Egilssonar.....	125
5.3 Innreið menningarlegrar þjóðernisstefnu í Þýskaland 1806–1830.....	134
6. Íslensk sjálfstæðisbarátta og orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu 1830–1848....	139
6.1 „Ella vanhelgum vér þennan helgidóm forfedra vorra“ — Undanfari pólitískrar kröfu.....	139
6.2 „Andi sá og kraptur er í oss þjó“ — Þjóðarandinn í meðförum Baldvins.....	145
6.3 Fjölnismenn — „Hvað er þá orðið okkar starf í 600 sumur?“.....	152

6.3.1 „Sumir eru vaknaðir af svefni“ — þáttur Tómasar Sæmundssonar	156
6.4 Fornfræðingur verður pólitískur — Jón Sigurðsson.....	166
6.4.1 Fornfræði, hugmyndafræði og söguskoðun.....	176
7. Niðurstöður.....	182
Heimildaskrá	188

Formáli

Allar götur frá því áður en ég lét innritast í grunnnám í sagnfræði við Háskóla Íslands á fyrsta áratug aldarinnar var lokatakmarkið skýrt. Eftir grunnnámið kæmi framhaldsnám og eftir framhaldsnámið myndi ég fara í doktorsnám. Ég var einfaldlega staðráðinn í að læra alla þá sagnfræði sem mögulegt var. Þrátt fyrir hið skýra og einstrengingslega markmið hefur brautin ekki verið bein. Mörg ljón hafa verið í veginum og hverfuleiki lífsins séð til þess að oft þurfti ég frá að hverfa og einbeita mér að öðrum og minna gefandi verkefnum, oft árum saman, án þess þó að hætta nokkurn tíma sagnfræðilegum rannsóknum. Strax í upphafi myndaðist mikil krísa því samkvæmt reglum Háskólans, sem þá voru nýjar, veitti stúdentsprófsígildið sem ég hafði frá Tækniháskóla Íslands aðeins innngöngu í aðrar fræðigreinar, t.a.m. verkfræði og hagfræði, en alls engar hugvísindagreinar. Þó var leyfilegt að taka sagnfræði sem aukagrein meðfram hagfræði og varð sú leið fyrir valinu. Eftir fyrsta misserið fékk ég svo að innritast alfarið í sagnfræði.

Að grunnnáminu loknu hóf ég svo meistaranám í Heidelberg en þurfti svo frá að hverfa og flytjast aftur til Íslands áður en því var að fullu lokið. Nokkrum árum síðar ákvað ég að klára námið við Háskóla Íslands og útskrifaðist úr meistaranámi í janúar 2016. Eftir útskrift vann ég svo sem leiðsögumaður í fjögur ár og var enn við þá iðju þegar ég lét innritast í doktorsnám. Það gekk fyrirsjáanlega hægt í byrjun þar eð ég var í fullri vinnu við að leiðsegja ferðamönnum, en þegar u.þ.b. ár var liðið af doktorsnáminu hlotnaðist mér styrkur úr Háskólasjóði Eimskipafélags Íslands sem reyndist forsenda þess að verkið kæmist loks á nokkurt skrið. Þá fékk ég aðstöðu á þriðju hæð í Gimli þar sem aðrir doktorsnemar við hugvísindasvið sátu og unnu að sínum verkefnum og var dýrmætt að komast í þann félagsskap og uppgötva að maður var ekki eini doktorsneminn í heiminum. Vandamálin sem maður stóð frammi fyrir snemma í ferlinu voru sameiginleg nær öllum doktorsnemunum á svipuðu stigi námsins og þau urðu auðleysanlegri eftir samræður við aðra sem stóðu í sömu sporum.

Því sannast það fornkveðna að enginn maður er eyland og stend ég í þakkarskuld við ófáa einstaklinga. Fjölskyldan: Mamma, Kollí, Kristín Eva, Kolfínna, Hugi, Djurdja, Hermann Gísli og Alexander hafa öll stutt við mig með einum eða öðrum hætti í gegnum þetta ferli. Þá vil ég þakka leiðbeinanda mínum, Guðmundi Hálfðanarsyni, sérstaklega fyrir einkar gefandi samstarf og alhliða stuðning, sem og góða leiðsögn í gegnum þá fræðilegu frumskóga sem maður þarf að feta sig á leið til niðurstöðu. Einnig þakka ég öðrum meðlimum doktorsnefndarinnar, þeim Simoni Halink og Sveini Yngva Egilssyni, fyrir uppbyggilega gagnrýni og athugasemdir sem gerðu ómetanlegt gagn, sérstaklega á lokasprettinum. Síðast en alls ekki síst verðskuldar Bianca Patria alveg sérstakar þakkir því án hennar hefði ég mögulega týnst einhversstaðar á miðri leið.

„Sumir eru vaknaðir af svefni“

„Þýskir“ hugmyndastraumar og íslensk söguskoðun frá um 1750 til um 1850

1. Inngangur

1.1 Rannsóknarefni og markmið

Það var í köldu en björtu og fögru veðri, á hádegi sunnudagsins 1. desember 1918, að fáni hins nýstofnaða íslenska þjóðríkis var dreginn að húni í fyrsta sinn. Fjöldi fólks safnaðist saman fyrir framan Stjórnarráðshúsið á tólfta tímanum til þess að hlýða á ættjardarsöngva og ræðuhöld í tilefni dagsins. Dagblaðið *Fréttir* sagði sólina hafa „varpað [...] geislum sínum yfir borgina nokkru áður en hátíðin skyldi hefjast“¹ og túlkaði *Morgunblaðið* blíðviðrið þannig að „forsjónin“ hafi þar með lagt „sinn skerf til þess að þessi merkilega stund gæti orðið sem hátíðlegust“.² Ætla mátti að æðri máttarvöld hafi þannig lagt blessun sína yfir stofnun íslensks þjóðríkis og þá vegferð er á undan var gengin. Sigurður Eggerz fjármálaráðherra ávarpaði mannfjöldann og sagði í ræðu sinni m.a.: „Þessi dagur er mikill dagur í sögu þjóðar vorrar. Þessi dagur er runninn af þeirri baráttu, sem háð hefir verið í þessu landi alt að því í heila öld. Hún hefir þroskað oss, baráttan, um leið og hún hefir fært oss að markinu.“³

Einn afdrifaríkasti kafli hins lögformlega aðskilnaðarferlis Íslands og Danmerkur hafði farið fram í skugga harðinda, náttúruhamfara og drepsóttar, en þrátt fyrir allt voru Íslendingar síðla árs 1918 komnir alla leið „að markinu“ og stofnað var frjálst og fullvalda íslenskt ríki. Stofnun slíks „þjóðarheimilis“ er jafnframt hornsteinn og eiginlegt lokatakmark þjóðernisstefnunnar. Baráttan sem Sigurður Eggerz taldi árið 1918 hafa hafist tæpri öld áður, og var síðar kölluð sjálfstæðisbaráttan, var margslungið sögulegt ferli og var eiginlegt sjálfstæði Íslands frá Danmörku alls ekki markmið þeirrar baráttu í upphafi. Fyrirliggjandi ritgerð er ekki saga upphafs sjálfstæðisbaráttunnar í pólitískum skilningi; hún er öllu heldur rannsókn á því hvernig söguskoðun Íslendinga umpólaðist á innan við öld — frá því að vera fremur dæmigerð söguskoðun upplýsingarinnar (með séríslenskum einkennum þó) yfir í að verða söguskoðun menningarlegrar þjóðernisstefnu.

Í stuttu máli mætti segja að söguskoðun upplýsingarinnar á Íslandi hafi einkennst af trúnni á fremur stöðugar framfarir og að konungsvaldið, ásamt innlendum yfirvöldum, þ.m.t. lútherskri kirkju, hafi verið helsta hreyfiafl þeirra framfara. Bágt ásigkomulag landsins á sautjándu og átjándu öld var, þessu samkvæmt, fyrst og fremst óöguðum almenningi um að kenna. Í söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar var erlent yfirvald og kúgun aftur á móti helsta orsök fátæktar landsins, eins og kunnugt er, og leiðin til endurreisnar var að þjóðin losaði sig við hlekki erlendra yfirráða. Þessi

¹ „Fullveldishátíðin,“ *Fréttir*, 2. desember 1918, 1.

² „Fullveldinu fagnað,“ *Morgunblaðið*, 2. desember 1918, 1.

³ Sama heimild, sami staður.

umpólun söguskoðunar til þjóðernissinnaðra áherslna var á þversagnarkenndan hátt í raun hluti alþjóðlegrar þróunar.

Háskóli Íslendinga á þessu tímabili var lengst af í Höfn. Þar komust ungir íslenskir menntamenn í kynni við stefnur og strauma sem um miðbik nítjándu aldar einkenndust af þjóðernisrómantískum og frjálslyndum áhrifum. Þess vegna hefur stundum verið ýjað að því að sjálfstæðisbaráttan íslenska eigi sér danskar rætur: „[E]nginn vafi er á því að hin danska þjóðernisvakning sem blossar upp á þessum tíma hafði mótandi áhrif á Íslendinga í Danmörku. Íslensk þjóðernisvakning er því að stofni til komin frá Dönnum og í nánu sambandi við þjóðernisvakningu Dana sjálfra“ segir í ævisögu Jónasar Hallgrímssonar eftir Pál Valsson.⁴ Þessi fullyrðing er þó aðeins að hluta til rétt því þótt íslensk þjóðernisvakning hafi vissulega verið í nánu sambandi við þá dönsku, er hún *að stofni til* komin frá þýskri rómantik og menningarlegri þjóðernisstefnu — þeirri sömu og nærði þjóðernisvakningu Dana og, ef út í það er farið, Norðmanna og Svía, og nær allra evrópskra þjóða sem skilgreindu þjóðerni sitt út frá viðmiði menningarlegrar þjóðernisstefnu. Sigrún Davíðsdóttir benti réttilega á í Lesbókargrein fyrir tæpum fjórum áratugum að þótt Kaupmannahöfn hafi vissulega virst mikil og merkileg í augum þeirra sem þangað komu frá Íslandi, „þá var hún svo sem enginn nafni alheimsins. Hreyfingar þar voru útöldur þess sem gerðist í nágrannalöndunum, Þýskalandi, Frakklandi og Englandi.“⁵ Það er harla óumdeilt að þjóðernisrómantísk hugmyndafræði barst til Danmerkur sunnan úr þýsku ríkjunum. Íslendingar búsettir í Kaupmannahöfn urðu þessara nýju strauma varir, ekki síður en innfæddir og tengdust þar með sumir hverjir alþjóðlegu neti menntamanna sem urðu kyndilberar þjóðernisstefnunnar.

Hollenski bókmennta- og menningarfræðingurinn Joep Leerssen telur að stuttu eftir upphaf nítjándu aldar hafi svæði á landfræðilegum jafri Evrópu (t.d. Ísland, Balkanskagi, Írland) í raun ekki verið teljanlega á eftir þróuninni í „miðjunni“ hvað varðar útbreiðslu og rótfestu hugmynda um þjóðerni.⁶ Það gefur til kynna að útbreiðslan hafi verið hraðari og beinni en raunin hafði verið með hugmyndastrauma fyrri tíma, þ.e. að jaðarinn hafi í auknum mæli sótt beint í uppsprettuna í stað þess að verða eingöngu fyrir óbeinum áhrifum í gegnum milliliði. Það er aftur á móti ýmislegt sem bendir til þess að jafnvel fyrr á öldum hafi menningaráhrif borist beint til Íslands, en alls ekki milliliðalaust og í raun er það einmitt milliliðurinn sem gegnir hvað mikilvægustu hlutverki í því að miðla nýjum hugmyndum til nyrstu landa Evrópu, nefnilega Þýskaland. Ástæða þess að lýsingarorðið *þýskir* í undirtitli þessarar ritgerðar er haft innan tilvitnunarkerkja er sú að hin eiginlega uppspretta nýrra hugmynda var sjaldnast þar í landi. Hugmyndastraumar upprunnir að mestu leyti frá Ítalíu en einnig Frakklandi og Bretlandi bárust ídulega til Þýskalands, tóku þar ákveðnum áherslubreytingum, og bárust svo þaðan til Norðurlanda. Þannig hefur Ingi Sigurðsson bent á að

⁴ Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*, 83.

⁵ Sigrún Davíðsdóttir, „Innblásnir menn — en stigu ofan á tærnar á mörgum,“ 5.

⁶ Sbr. Joep Leerssen, *National Thought in Europe*, 20.

upplýsingin á Íslandi hafi verið af „dansk-þýzkum meiði“⁷ og að síðar hafi áhrif rómantíkurinnar borist til Íslands „langmest [...] frá Danmörku og Þýskalandi“.⁸ Sama mætti segja um önnur fyrirbæri á borð við siðbreytingu sextándu aldar og píetismann (eða heittrúarstefnuna) á átjándu öld, og líklegt hlýtur að teljast að rannsókn á innreið húmanisma í Ísland myndi leiða slíkt hið sama í ljós.

Í þessari ritgerð er gerð tilraun til að leggja mat á það hvaða alþjóðlegu hugmyndastraumar og staðbundnu aðstæður spiluðu saman hlutverk í þeirri umþólun sem varð á íslenskri söguskoðun á tímabilinu frá miðri átjándu öld til miðrar nítjándu aldar. Ástæða þess að áhersla er fyrst og fremst lögð á „þýska“ hugmyndastrauma er sú að almennt er viðurkennt að uppruna menningarlegrar þjóðernisstefnu megi rekja til Þýskalands og að hún hafi borist til Íslendinga á fyrri hluta nítjándu aldar en auðvitað tengist þjóðernisstefnan öðrum hugmyndakerfum, ekki síst upplýsingunni, frjálslýndisstefnu og rómantík. Ef ætlunin væri að rannsaka uppruna og mögulegar brautir allra þeirra strauma til Íslands yrði verkið of umfangsmikið og myndi slík rannsókn einfaldlega ekki rúmast innan ritgerðar af þessu tagi. Sumir af áhrifamestu menntamönnum landsins, t.d. Finnur Magnússon og Grímur Thomsen, horfðu mikið til Bretlandseyja og fengu þaðan innblástur, bæði í fræðaiðkun sinni og listsköpun. Sú braut menningaráhrifa var eflaust áhrifamikil og væri efni í sjálfstæða rannsókn út af fyrir sig. Að því sögðu verður að viðurkennast að Ísland hafði allt frá því á síðmiðöldum legið á áhrifasvæði þýskra menningarstrauma, rétt eins og Norðurlöndin öll, og þarf því varla að koma á óvart að hugmyndafræði þjóðernisstefnunnar hafi að mestu leyti borist frá Þýskalandi, sömu leið og aðrar áhrifamiklar hugmyndir í aldanna rás. Því var farin sú leið að einskorða þessa rannsókn að mestu leyti við áhrif sem bárust þaðan. Þar að auki bárust áhrif frá öðrum löndum, t.d. Bretlandseyjum, oft til Íslands í þýskum og dönskum þýðingum og túlkunum og mætti þar nefna *Ossianskvæði* og *Pardísarmissi* Johns Miltons. Hér er því um margslungið ferli menningarsamskipta að ræða og ekki alltaf augljóst hver eiginlegur uppruni tiltekinna hugmynda gæti verið.

Til þess að rannsaka innreið nýrra hugmyndastrauma á hvaða tíma sem er liggur beinast við að athuga ákveðin einkenni á orðræðu þeirra sem tjá sig um tiltekin málefni, hvort sem í bundu eða óbundnu máli, með það fyrir augum að bera kennsl á hvers kyns orðræðukerfi er um að ræða hverju sinni. Með þeirri aðferð er hægt að leggja mat á það hvenær breytingar fara að gera vart við sig og setja þær í samhengi við samfélagslegar aðstæður, innlendar og erlendar. Í öðrum kafla er fjallað um helstu kenningar í þjóðernisrannsóknum eins og þær hafa þróast frá öndverðum níunda áratug tuttugustu aldar og jafnframt eru þar skilgreind ákveðin lykilhugtök sem stuðst er við í rannsókninni. Þriðji kaflinn tekur á þeirri aðferðafræðilegu nálgun sem var beitt við rannsóknina en henni mætti lýsa sem blöndu af orðræðugreiningu og öllu hefðbundnari sagnfræðilegri nálgun.

⁷ Ingi Sigurðsson, „Sagnfræði,“ *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, 250.

⁸ Ingi Sigurðsson, *Íslenskt sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*, 78.

Í fjórða kafla er tekið á sögulegum aðdraganda hins eiginlega rannsóknarefnis, frá tímum siðaskiptanna til upplýsingar. Segja má að forrómantíkin eins og hún þróaðist í Þýskalandi hafi verið skilgetið afkvæmi upplýsingarinnar, þrátt fyrir að vera andóf gegn rökhyggju hennar að vissu leyti, enda margt í hinni þýsku gerð upplýsingarinnar sem síðar varð grundvöllur rómantíkur, hughyggju og menningarlegrar þjóðernisstefnu, t.a.m. sterk áhersla á móðurmálsrækt og eðli sambands tungu og þjóðar. Sýnt verður fram á að þjóðernisstefna var ekki eingöngu fyrirbæri sem íslenskir námsmenn smituðust af í Kaupmannahöfn á fyrri hluta nítjándu aldar heldur höfðu áhrifamiklir Íslendingar starfað og tjáð sig í anda menningarlegrar ættjarðarhyggju (þ. *Kulturpatriotismus*), undafara eiginlegrar menningarlegrar þjóðernisstefnu, síðan um miðja átjándu öld. Fimmti kafli og sá sjötti fjalla svo hvor um sig um innreið rómantíkurinnar á Norðurlöndum annars vegar og hins vegar áhrif eiginlegrar menningarlegrar þjóðernisstefnu og sjálfstæðisbaráttunnar á íslenska söguskoðun eftir því sem leið á nítjándu öldina. Þrátt fyrir hægfare breytingar hafi átt sér stað á söguskoðun skólageninna Íslendinga frá því um miðja átjándu öld var það á fyrstu áratugum þeirrar nítjándu að lykilatriði þeirrar frásagnargerðar sem kölluð er *Íslands saga* umpóluðust alfarið samhliða því að orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu varð nær allsráðandi víðast hvar í Evrópu. Þessi ritgerð í því öðru fremur eins konar saga söguskoðunar Íslendinga frá miðri átjándu öld til miðrar nítjándu aldar þar sem leitast er við að svara spurningunni *af hverju* umræddar breytingar áttu sér stað og hvar greina megi upphaf þeirrar þróunar í tíma og rúmi.

1.2 Staða þekkingar

Hinar ýmsu birtingarmyndir þjóðernisstefnu hafa á síðastliðnum áratugum verið rannsakaðar umtalsvert og ógrynni bóka, bókarkafla og fræðigreina komið út sem fjalla um þjóðernisstefnu með einum eða öðrum hætti. Ísland er engin undantekning og mætti jafnvel tala um að eins konar uppgjör við söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar hafi átt sér stað síðan á níunda áratug tuttugustu aldar. Farið var í auknum mæli að líta gagnrýnum augum á hugmyndina um Ísland fyrri alda sem stéttlaust og samhent samfélag í baráttu gegn utanaðkomandi öflum og sjónum beint þess í stað að innbyrðis átökum og hagsmunagæslu innlendra forréttindastéttar. Þá var dregið úr áherslunni á erlent konungsvald sem arðræningja íslenskrar þjóðar og áhrif sögulegra fyrirbæra á borð við einokunarverslunina endurmetin, en bók Gísla Gunnarssonar, *Upp er boðið Ísland* (1987), var einkar áhrifamikil í því sambandi.⁹ Guðmundur Hálfðanarson fjallaði svo um birtingarmyndir íslenskrar þjóðernisstefnu á nítjándu og tuttugustu öld með gagnrýnum hætti í bókinni *Íslenska þjóðríkið* (2001)¹⁰ og Sigríður Matthíasdóttir rannsakaði samspil þjóðarímunda og kyngervis í *Hinn sann*

⁹ Gísli Gunnarsson, *Upp er boðið Ísland. Einokunarverslun og íslenskt samfélag 1602–1787*.

¹⁰ Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið — uppruni og endimörk*.

Íslendingur: Þjóðerni, kyngervi of vald á Íslandi 1900–1930 (2004).¹¹ Hún vann einnig samanburðarrannsókn á birtingarmyndum söguskoðunar menningarlegrar Þjóðernisstefnu á Íslandi og í Tékklandi á fyrri hluta tuttugustu aldar.¹² Í greininni „Rætur íslenskrar Þjóðernisstefnu“ fjallaði Ragnheiður Kristjánsdóttir um þróun íslenskrar Þjóðernisstefnu frá Eggerti Ólafssyni til Jóns Sigurðssonar.¹³ Hún gerði þar nokkra grein fyrir ummyndun „föðurlandsástar“ (e. *patriotism*) yfir í Þjóðernisstefnu.¹⁴ Í grein Ragnheiðar er því eðli málsins samkvæmt fjallað um málflutning margra þeirra sömu manna og koma við sögu í þessari ritgerð. Aftur á móti er þar ekki gerð tilraun til þess að rannsaka rætur *erlendra* áhrifa á íslenska söguskoðun eða rekja með hvaða hætti þau áhrif bárust til Íslendinga, enda var það ekki markmið greinarinnar og rannsóknarspurningarnar allt annars eðlis en þær sem hér ráða för.

Þar að auki hefur fjöldi annarra íslenskra hug- og félagsvísindamanna tekist á við (og um) hugmyndir um Þjóðerni í einhverri mynd. Af sagnfræðingum, fyrir utan þá sem þegar hafa verið nefndir, mætti t.d. nefna Gunnar Karlsson, Helga Þorláksson, Sverri Jakobsson, Val Ingimundarson, o.fl.¹⁵ Frá því á síðustu áratugum tuttugustu aldar var þannig farið að vinda ofan af þeirri söguskoðun sem einkennt hafði íslenska sagnaritun í u.þ.b. 130 ár. Samt sem áður virðist sem svo að nýju áherslurnar hafi ekki náð almennilega út fyrir hina akademísku umræðu, hinn myndhverfða filabeinsturn sem stundum er vísað til. Orðræða stjórnmalanna bendir a.m.k. oft og tíðum til þess að söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar lifi enn góðu lífi. Ástæðan fyrir því er líklega sú að sá tilvistargrundvöllur (fr. *raison d'être*) sem íslenska Þjóðríkið er reist á er alfarið samtvinnnaður þeirri söguskoðun sem var í senn afurð og leiðarljós sjálfstæðisbaráttunnar.

Þrátt fyrir að rannsóknarsviðið í heild hafi verið einkar frjótt hafa tengsl Þjóðernisstefnu við ummyndun íslenskrar söguskoðunar á fyrri hluta nítjándu aldar ekki verið rannsökuð sérstaklega og í raun hefur ekki verið kortlagt hvernig þær breytingar áttu sér stað, skref fyrir skref, frá upplýsingu til aldar Þjóðernisstefnunnar. Sá fræðimaður sem einna helst hefur fjallað um áhrif *erlendra* hugmyndastrauma á íslenska sagnaritun er án efa Ingi Sigurðsson og hefur hann sérstaklega rannsakað áhrif upplýsingarinnar á íslenska sagnaritun og söguspeki.¹⁶ Í bókinni *Íslenskt sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar* fjallaði hann eðli málsins samkvæmt m.a. um söguspeki Þjóðernisstefnunnar og benti á að hún hafi verið „andóf gegn sagnaritun í anda upplýsingarinnar“.¹⁷ Ingi benti einnig á að slík sagnaritun hafi tengst rómantísku stefnunni og þýskri hughyggju og að

¹¹ Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*.

¹² Sigríður Matthíasdóttir, „The renovation of Native Pasts. A Comparison between Aspects of Icelandic and Czech Nationalist Ideology.“

¹³ Ragnheiður Kristjánsdóttir, „Rætur íslenskrar Þjóðernisstefnu.“

¹⁴ Í þessari ritgerð er „patrotism“ íslenskað sem „ættjarðarhyggja“.

¹⁵ Ítarlegri greiningu á stöðu þekkingar innan fræðasviðsins, á Íslandi og erlendis, er að finna í öðrum og þriðja kafla.

¹⁶ Þar af mætti nefna *Upplýsing og saga. Sjónsbók sagnaritunar Íslendinga á upplýsingaröld; Íslenskt sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. Aldar; Erlendir straumar og íslenskt viðhorf: áhrif fjölbjóðlegra hugmyndastrauma á Íslendinga 1830–1918; Ingi Sigurðsson, ritstj., Upplýsingin á Íslandi. Tjú ritgerðir og Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensen.*

¹⁷ Ingi Sigurðsson, *Íslenskt sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*, 77.

fræðimenn á borð við Johann Gottfried Herder og Georg Wilhelm Friedrich Hegel hafi verið einkar áhrifamiklir í þeim efnum.¹⁸ Að öðru leyti er ekki gerð tilraun til þess að útskýra nánar úr hvaða jarðvegi þau áhrif voru sprottin og hvernig þau bárust til Íslendinga.

Þegar þessi orð eru skrifuð er liðinn hartnær aldarfjórðungur síðan aldamótahefti *Sögu* kom út en það var tileinkað sögu íslenskrar sagnaritunar.¹⁹ Heftið samanstendur af greinum eftir marga af helstu sagnfræðingum landsins þar sem farið er yfir þróun íslenskrar sagnaritunar og söguspeki frá miðöldum til samtímans. Í grein sinni þar sagði Ingi að auk danskra áhrifa á íslenska sagnaritun hafi „nokkur áhrif“ borist „beint frá Þýzkalandi“.²⁰ Hann benti einnig á að í þess konar sagnaritun hafi sjálfstæðisbaráttan og sagnfræðin fléttast saman og að það kæmi hvað skýrast fram í yfirlitsritum þar sem fjallað væri um „samskipti Dana og Íslendinga á liðnum öldum“.²¹ Það er því ljóst að það hefur lengi verið vitað að áhrif þýskrar rómantíkur, hughyggju og menningarlegrar þjóðernisstefnu á íslenska söguskoðun á nítjándu öld voru umtalsverð, ef ekki ráðandi. Á hinn bóginn hefur skort rannsóknir þar sem gerð er tilraun til að kortleggja þessi áhrif, uppruna þeirra erlendis og upphaf birtingarmynda þeirra á Íslandi og, ekki síst, með hvaða hætti þau bárust til Íslendinga. Í fyrirbyggjandi ritgerð er gerð tilraun til að leggja einhver lóð á þær vogarskálar.

1.3 Heimildir

Þegar helstu viðfangsefni sagnfræðilegrar rannsóknar eru hugmyndir og orðræða verður nær allt sem hönd á festir frá því tímabili sem fjallað er um að mögulega verðmætri heimild. Einkabréf, opinber bréf, lagatextar, skáldsögur, fræðibækur, kvæði, tímaritsgreinar — jafnvel málverk, myndir, og tónlist — í raun allar menningarlegar leifar sem eftir eru af umræddu tímabili. Það þarf því að vanda val heimildanna og sníða það að stakki rannsóknarinnar. Í þessari tilteknu rannsókn var farin sú leið að velja fyrst og fremst heimildir sem tjá söguskoðun ákveðinna einstaklinga á opinberum vettvangi; einstaklinga sem geta annað hvort talist dæmigerðir talsmenn ráðandi söguskoðunar sinnar samtíðar eða eru að einhverju leyti í mótsögn við hana. Í nokkrum tilvikum var stuðst við einkabréf og þá helst til að varpa ljósi á það hvort gæti umtalsverðs misræmis í þeirri tjáningu og skoðunum sem birtust í einkabréfum annars vegar og hins vegar á opinberum vettvangi.

---

¹⁸ Sbr. sömu heimild, sama stað.

¹⁹ Sjá *Saga* XXXVIII (2000). *Revue d'histoire nordique* 20, nr. 1 (2015) var einnig tileinkað þróun íslenskrar sagnaritunar en var í raun almenn kynning á viðfangsefninu fyrir erlendan markhóp og því hvorki rými né tilefni til að fara djúpt ofan í áhrif alþjóðlegra hugmyndastrauma á íslenska söguskoðun á átjándu og nítjándu öld. Greinarnar voru því fremur lýsing á því hverjar birtingarmyndir breyttrar íslenskrar söguskoðunar væru heldur en greining á mögulegum ástæðum breytinganna.

²⁰ Ingi Sigurðsson, „Þróun íslenskrar sagnfræði frá miðöldum til nútímans,“ 16.

²¹ Sama heimild, sami staður.

Eftir því sem rannsókn þessari vatt áfram kom í ljós að það reyndist nauðsynlegt að leita aftar í tíma en lagt var upp með í upphafi. Líkt og Ingi Sigurðsson hefur bent á, og minnst var á hér að framan, var söguskoðun í anda menningarlegrar þjóðernisstefnu að vissu leyti andóf gegn upplýsingunni. Fyrirnefnda stefnan var aftur á móti samtímis skilgetið afkvæmi hennar síðarnefndu og í raun engin skýr skil þar á milli sem hægt væri að benda á. Líkt og fjallað er um í fjórða kafla fylgdi þýsku gerð upplýsingarinnar hugmyndafræði sem kölluð hefur verið menningarleg ættjarðarhyggja og túlka má sem undanfara menningarlegrar þjóðernisstefnu. Heimildir sem varpa ljósi á söguskoðun átjándu aldar manna á Íslandi og í Þýskalandi eru því einkar mikilvægar í umfjöllun um aðdraganda þeirra breytinga sem síðar urðu á söguskoðun Íslendinga. Sú orðræða og söguskoðun sem birtist í ritum manna á borð við Eggert Ólafsson og Johann Gottfried Herder eru því tekin til rækilegrar skoðunar til þess að hægt sé leggja mat á þann grunn sem menningarleg þjóðernisstefna var síðar reist á.

Það gefur augaleið að sú söguskoðun sem nefnd hefur verið söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar er að miklu leyti afurð baráttunnar sem hún er kennd við. Orðræðan sem birtist í skrifum Baldvins Einarssonar, Fjölnismanna og Jóns Sigurðssonar er því einkar mikilvæg þegar rannsakað er hvernig söguskoðun upplýsingarinnar umpólaðist í veigamiklum atriðum. Pólitísk skrif þeirra eru því meðal mikilvægustu heimilda í þeim efnum, en skáldskapurinn ekki síður því hann var óaðskiljanlegur hluti þeirrar sömu hugmyndafræði sem lá að baki hinni pólitísku baráttu. Þá er einnig stuðst við ýmsar síðari tíma rannsóknir á þjóðum og þjóðernisstefnu en um þær er fjallað nánar í næsta kafla ásamt því að helstu hugtökum sem koma við sögu í rannsóknum á þjóðernisstefnu eru gerð skil.

2. Kenningafræðilegur grundvöllur

2.1 Skilgreiningar og stefnur

Skilgreiningar hugtaka geta verið ærið vandasamar. Æskilegast væri að skilgreiningin varpaði ljósi á merkingarfræðilegt inntak hugtaksins og stuðlaði þannig að einföldun flókinna fræðilegra vandamála, með því markmiði að mjaka þeim í átt til einhvers konar úrlausnar. Með þess háttar skilgreiningum ættu a.m.k. flestir að geta verið sammála um merkingu hugtakanna, þ.e.a.s. haft sameiginlegan skilning á þýðingu þeirra. Það hefur þó ekki alltaf verið raunin í rannsóknum á þjóðum og þjóðernisstefnu. Því nákvæmari sem slíkar skilgreiningar verða, því meiri líkur eru á því að þær falli utan þess ramma sem innvígðir eru almennt tilbúnir að samþykkja sem merkingarmengi viðkomandi hugtaks. Þetta tengist með vissum hætti tilgátu franska bókmenntafræðingsins Rolands Barthes um hinn táknræna dauða höfundarins; að það geti verið vandkvæðum háð, nær ómögulegt jafnvel, að úrskurða með hlutlægum hætti um nákvæma merkingu þess sem tiltekinn höfundur telur sig vera að tjá með texta sínum og að merking orða verði aðeins útskýrð með öðrum orðum sem aðeins verði útskýrð með enn öðrum orðum o.s.frv. út í hið óendanlega.²²

Þrátt fyrir þessi vandkvæði ætti samt sem áður að vera þess virði að gera tilraun til að bera kennsl á það hvar fræðimönnum ber helst í milli þegar kemur að skilgreiningum mikilvægra hugtaka, hvar sameiginlega fleti sé að finna, og hvað orkar helst tvímælis eða er sérlega líklegt til þess að valda ólíkum skilningi á tilteknu hugtaki. Áður en lengra er haldið er því ráðlegt að staldra við og fjalla lítillga um þau hugtök sem koma hvað oftast fyrir í rannsóknum af þessu tagi — hugtök á borð við *þjóð*, *þjóðflokkeasamfélag*, *þjóðernisstefna*, *rómantík* og *ríki*.²³ Um leið og fjallað er um þessi lykilhugtök gefst færi á að tæpa á sögulegri þróun fræðilegrar umfjöllunar um téð fyrirbæri frá síðari hluta nítjándu aldar til vorra daga.

Með tilkomu endurreisnarinnar (fr. *renaissance*)²⁴ hófst víða í Evrópu ákveðin sjálfsskoðun meðal hinna menntuðu stétta — endurskoðun hefðbundinna sjálfsmynda í ljósi hins aukna áhuga á menningu Rómverja og Grikkja til forna.²⁵ Fyrirmyndir fursta, konunga og aðalsmanna voru í auknum mæli sóttar í sagnabrunn þessa forna menningarheims Miðjarðarhafsins. Það var að vísu löng hefð fyrir því að rekja ættir konunga til goðsagnakenndrar forneskju en að því verður vikið nánar síðar. Hin „nýja“ sjálfsmynd byggði því fyrst og fremst á frásögnum fornra sagnaritara frá Miðjarðarhafssvæðinu um hina ýmsu ættbálka og samfélög norðar í álfunni. Fylgifiskur þessa var að valds-, mennta- og aðalsmenn í Mið-Evrópu hófu að líta sjálfa sig með augum Caesars og

²² Roland Barthes, „The Death of the Author,“ 146.

²³ Fjallað verður sérstaklega um hugtök sem tengjast táknfræði og orðræðugreiningu í þriðja kafla.

²⁴ Franska hugtakið *renaissance* merkir bókstaflega *endurfæðing* og vísar þar til þeirrar huglægu endurfæðingar grísk-rómverskrar menningar sem átti sér stað undir lok miðalda, fyrst á Ítalíuskaga og svo út um alla Mið-, og Vestur-Evrópu.

²⁵ Sjá t.d. Joep Leerssen, *National Thought in Europe*, 50.

Tacitusar. Hin nýja sýn þjónaði einnig þeim hagnýta tilgangi að ljá yfirráðum veraldlegra höfðingja yfir tilteknum landsvæðum lögmæti þar sem slíks var þörf. En það var ekki einungis aukinn *ábugi* á fornum fræðum og hugmyndum sem einkenndi útbreiðslu hugmynda endurreisnarinnar, heldur hafði einnig átt sér stað sannkölluð bylting í *miðlum* hugmynda. Tilkoma prentverks Jóhanns Gutenbergs (um 1400–1468) um miðja fimmtánda öld gerði það að verkum að hugmyndir dreifðust með áður óþekktum hraða og náðu til mun fleira fólks en áður hafði verið mögulegt. En prenttæknin hafði einnig önnur og ekki síður mikilvæg áhrif. Hún átti stóran þátt í tilurð og þróun staðlaðs ritmáls sem svo varð undirstaða evrópskra þjóðtungna og þar af leiðandi einnig tilvonandi þjóðernisvitundar.²⁶

Það var síðan á síðari hluta átjándu aldar, á hátindi upplýsingarinnar, þegar keppst var við að skilgreina, kryfja, og flokka öll möguleg fyrirbæri veraldar í þaula, þ.m.t. mannleg samfélög, að farið var að fjalla um þjóðir á fræðilegan hátt. Þær voru flokkaðar og staðsettar í stigveldi eftir þeim einkennum og eiginleikum sem þær þóttu búa yfir. Rómantískum hugmyndastraumum fylgdi svo aukinn áhugi á alþýðumeningu og vægi tungumála fyrir þjóðarhugtakið jókst. Hugtök á borð við *þjóð* (*nation*), *þjóðernistilfinning* og *þjóðhollusta* hafa svo verið notað óspart með ógagnrýnum og jafnvel anakrónískum hætti allar götur síðan. Slíkum hugtökum hefur verið varpað yfir á samfélög fornaldar og miðalda; samfélög sem vitanlega höfðu annars konar gildismat og mælikvarða (t.d. á þjóðhollustu) og notuðust því ekki við flokkanir og skilgreiningar sem þá voru enn óuppfundnar.²⁷

2.2 Þjóð

Það væri að bera í bakkafullan lækinn að hefja þennan kafla á spurningunni „Hvað er þjóð?“ enda snúast rannsóknarspurningar ritgerðarinnar ekki um það hvort Íslendingar séu þjóð, eða hvaða gerð þjóðar þeir séu, heldur gengur ritgerðin út frá því að Íslendingar hafi, síðan á öndverðri nítjándu öld, verið og séu enn þjóð (í nútímaskilningi hugtaksins), sem býr í ákveðinni tegund orðræðu, sem mótar, skapar og endurskarar viðfang sitt eða tilvísun (fr. *réfèrent*). Ótal margar tilraunir hafa verið gerðar til þess að skilgreina hugtakið *þjóð* og útskýra nákvæmlega hvað í því felst en svo virðist sem að ekki hafi myndast verulega breið samstaða um slíkar skilgreiningar. Bandaríski mannfæðingurinn Clifford Geertz taldi merkingu lykilhugtaka í rannsóknum af þessu tagi vera markaða „hamlandi hjúp hugtakalegrar margræðni“²⁸ og eiga þau orð jafnvel enn betur við nú en þegar þau voru skrifuð á fyrri hluta sjöunda áratugar síðustu aldar. Þetta gæti helgast af því fræðilega

²⁶ Sjá t.d. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 44.

²⁷ T.d. var þjóðerni hermanna í herjum evrópskra ríkja, hvort sem þeir voru óbreyttir eða yfirmenn, iðulega mjög fjölbreytt fyrir á öldum og þótti ekkert tiltökumál að berjast fyrir þjóðhöfðingja annars ríkis svo framarlega sem ekki væri barist gegn *eigin* þjóðhöfðingja.

²⁸ Clifford Geertz, „Primordial and Civic Ties,“ 29. „The stultifying aura of conceptual ambiguity that surrounds the terms „nation“, „nationality“ and „nationalism.“

vandamáli sem myndast þegar gerð er tilraun til að greina, eða jafnvel afbyggja, ákveðnar hugmyndir eða orðræðu, og eina tólið sem er til staðar til að beita í slíkri greiningu er sama orðræðugerð og sú sem reynt er að afbyggja. Það væri þá sama vandamál og Jacques Derrida taldi þjóðfræðina standa frammi fyrir þegar hann sagði: „Eins og öll vísindi kemur þjóðfræðin fram í frumþættinum orðræðu. Hún er umfram allt evrópsk vísindi og hagnýtir sér hefðbundin hugtök þó hún berjist einnig gegn þeim. Þar af leiðandi og hvort sem þjóðfræðingurinn vill það eða ekki — þetta er ekki háð neinni ákvörðun af hans hálfu — þá samþykkir hann forsendur þjóðhverfra sjónarmiða í orðræðu sinni um leið og hann fordæmir þau.“²⁹ Derrida fjallar svo um vandamálin sem franskir mannfræðingurinn Claude Lévi-Strauss stóð frammi fyrir þegar hann greindi goðsögur og sagði að orðræða um goðsögur væri eðli málsins samkvæmt „goðsögu-fræðileg orðræða“ og hún hljóti því að „hafa form þess sem hún talar um“.³⁰ Því er það ef til vill svo, að þessi verknaður — að afbyggja orðræðu með sömu orðræðu — bjóði öðru fremur upp á deilur um keisarans skegg. Líkt og í tilfelli goðsögunnar hlýtur orðræða um þjóðerni að vera einhvers konar þjóðernis-fræðileg orðræða. En þó svo að það sé ekki endilega alltaf ætlunin í deilum fræðimanna um þjóðir og þjóðernisstefnu að afbyggja orðræðu í póststrúktúralískum skilningi, virðist það vera svo að orðræðan *afhjúpist* að einhverju leyti þegar deilur hefjast um skilgreiningar og þýðingar tiltekinnar hugtaka innan orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu.

Ein ástæða umræddrar margræðni hugtaka og þeirra deilna sem stundum spretta þar af, er sú að „upprunaleg“ merking hugtaks getur ummyndast eða tapast að einhverju leyti í þýðingu milli tungumála. Þetta á helst við þegar þýtt er milli tungumála af ólíkum ættkvíslum, t.a.m. úr germönskum máli yfir á rómanskt eða öfugt, og einkum á tímum þegar ný orðræða er að ryðja sér til rúms. Gott dæmi um þetta eru þýðingar milli frönsku og þýsku á hugtökum sem eru á vissum tímum á milli í þann mund að öðlast ákveðna gildishleðslu í tiltekinni orðræðu; hugtök á borð við *siðmenning* (fr. *civilisation*; þ. *Kultur*) og *þjóð* (fr. *nation*; þ. *Volk*). Þó svo að sambærilegu „tökuorðin“ *Zivilisation* og *Nation* hafi vissulega verið til í þýsku, varð orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu til þess að þau öðluðust aðra merkingu og til urðu andstæðupörin *Zivilisation–Kultur* og *Nation–Volk* þar sem einni tegund siðmenningar er teflt gegn annarri, og einni gerð þjóðar gegn annarri, eins og síðar verður vikið að.

Enska, sem einnig telst til germanskra tungumála, veldur tiltölulega litlum vandkvæðum hvað þýðingar úr frönsku viðvíkur. Fjöldi franskra „tökuorða“ í ensku leiðir til þess að yfirleitt eru það sömu eða mjög svipuð orð sem notuð eru yfir flest þau fyrirbæri sem fjallað er um í hug- og félagsvísindum. Annars er meginreglan sú að því skyldari sem tungumálin eru, því minni verða líkurnar á því að þýðingar valdi teljandi vandræðum. Íslenska sker sig frá öðrum germönskum,

²⁹ Jacques Derrida, „Formgerð, tákn og leikur í orðræðu mannvísindanna,“ 135.

³⁰ Sama heimild, 143.

þ.m.t. norrænum tungumálum, að því leyti að hún er eina málið sem inniheldur ennþá vesturnorræna orðið *þjóð* en ekkert tökuorð sem leitt er af orðinu *nation*. Þetta verður síst til að einfalda málin og getur orðið til þess að umræður um þessi fyrirbæri geta leiðst út í deilur sem byggja á mismunandi þýðingum fólks á sömu hugtökunum. Gunnar Karlsson brá t.a.m. á það ráð að þýða orðið *ethnie* sem *þjóð*,³¹ en hugtakið *ethnie* hafði kynnt verið kynnt til sögunnar af enska félags- og sagnfræðingnum Anthony D. Smith sérstaklega í þeim tilgangi að finna orð sem væri *ekki* samheiti þjóðarhugtaksins *nation*. Þetta leysti Gunnar með því að þýða hugtakið *nation* sem *ríkisþjóð*³² en slíkt hið sama höfðu þýskir fræðimenn gert á síðari hluta nítjándu aldar, þ.e. skilgreint *Nation* sem ríkisþjóð (þ. *Staatsnation*) en *Volk* sem menningarlega þjóð (þ. *Kulturnation*). Ekki einfaldar það málið að sú skilgreining hafði áður verið þveröfug.³³ Á þennan hátt getur því skapast deila um eitthvað allt annað en viðfangsefnið sem lagt var upp með í upphafi.

Hér verður því tæpast gerð tilraun til nýrrar skilgreiningar á hugtakinu *þjóð*, heldur látið nægja að tæpa á skilgreiningum nokkurra helstu fræðimanna sem glímt hafa við þetta vandamál og athuga að hve miklu leyti þeim ber saman og í hvaða atriðum þeim ber helst í milli. Að lokum verður þá ef til vill hægt að leiða í ljós ástæður þess að svo illa hefur gengið að festa í sessi sameiginlegan skilning á hinu óhlutbundna, nánast lævísu, en svo mikið notaða hugtaki *þjóð*.

Byltingar lýðveldissinna í nýlendum breska heimsveldisins í Norður-Ameríku annars vegar og Frakklandi hins vegar mörkuðu vatnaskil í þróun sem fram að þeim tíma hafði fyrst og síðast verið hugarleikfimi fræðimanna. Þjóðríkið var orðið til og með því hin fyrstu samfélög manna sem aðhylltust og notuðust við þjóðernisstefnu til þess að virkja mannfjöldann og hvetja til dáða — þjóðríkinu og þjóðinni sjálfri til dýrðar. Þýski sagnfræðingurinn Jürgen Osterhammel benti á að þjóðernisstefna hafi fyrst notið velgengni þar sem fyrir voru innviðir ríkis sem umlukti nokkurn veginn það landsvæði sem tilheyra átti tilteknu þjóðríki.³⁴ Bestu dæmin um slíkt eru án efa Bandaríki Norður-Ameríku og Frakkland. Í evrópsku samhengi má því segja að Frakkland sé fyrsta þjóðríki álfunnar í nútíma skilningi og verður þar með sú fyrirmynd sem aðrir máta sig við. Metnaður talsmanna þjóðernisstefnu annars staðar í Evrópu miðaðist því við Frakkland og varð eins konar viðbragð við frönsku gerðinni.

Fram eftir nítjándu öld virðist merking hugtaksins *þjóð*, eins og það birtist í meðförum boðbera þjóðernisstefnu þess tíma, frekar augljós eða fyrir fram gefin: þjóðin var einfaldlega hópur fólks sem deildi sameiginlegri tungu og sögu, sem myndi farnast best undir stjórn manna af sama

³¹ Gunnar Karlsson, „Syrpa um þjóðernisumræðu,“ 155.

³² Sama heimild, sami staður.

³³ Svissnesk-þýski stjórnspekingurinn Johann Caspar Bluntschli (1808–1881) hafði um miðja nítjándu öld skilgreint þessi hugtök á hinn veginn, þ.e. að *Volk* væri ríkisþjóð en *Nation* aftur á móti menningarleg eða eþnisk þjóð. Sjá umfjöllun Guðmundar Hálfðanarsonar, „Saga fullveldishugtaksins frá frjálsu fullveldi konungs til fullveldis þjóðar,“ 45–47. Síðar á öldinni var þessari skilgreiningu snúið á hvolf líkt og útskýrt verður hér fyrir neðan.

³⁴ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, 106.

þjóðerni og undirsátarnir.³⁵ Segja mætti að fræðileg umræða um þjóðir og þjóðerni hafi svo aukist til muna á síðari hluta aldarinnar,³⁶ að öllum líkindum samfara þeirri þróun að sífellt fleiri þjóðernishreyfingar fóru að gera sig gildandi og að hrikta tók í stoðum fjölþjóðlegra keisaravelda.

Franski fræðimaðurinn Ernest Renan (1823–1892) var að ýmsu leyti gagnrýninn á ráðandi hugmyndir sinnar samtíðar um eðli og eiginleika þjóða. Skilgreining hans á þjóðarhugtakinu er því vel þekkt og oft til hennar vitnað. Hún er líka „nú tímaleg“ að því leyti að Renan spáði fyrir um minnkandi vægi þjóða samfara aukinni alþjóðasamvinnu í framtíðinni. Samkvæmt skilgreiningu hans er tilvist þjóðarinnar afleiðing „daglegrar atkvæðagreiðslu“ og því í raun háð sameiginlegri ákvarðanatöku þeirra einstaklinga sem saman mynda þjóðina.³⁷ Þetta getur virst alfarið á skjön við þá túlkun sem byggir á hugsun þýskra fræðimanna á borð við Johann Gottfried Herder (1744–1803), Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) o.fl. þar sem þjóðin er túlkuð sem algjörlega hlutlægur raunveruleiki, og er það að ýmsu leyti, en samt sem áður gætir í fyrirlestri Renans, sem haldinn var við Sorbonne háskóla í París 1882, einnig viðhorfa sem Herder hefði vel getað tekið undir. Þar má nefna þá túlkun Renans að þrátt fyrir mismunandi og „oft andstæða eiginleika þjóðanna“ þjóni þær „sameiginlegum málstað siðmenningarinnar“ og leiki „hver á sitt hljóðfæri í hinni mikilfenglegu sinfóníu mannkyns“.³⁸ Samhljómur hans við Herder birtist líka í þeirri sýn að þjóðin sé „sál“ og „andlegt lögmál“.³⁹ Ágreiningur Renans við kollega sína austan Rínar byggði fyrst og síðast á því, úr hvaða efniviði téð sál sé gerð.

Því hefur reyndar verið haldið fram að Renan hafi ef til vill ekki verið jafn sannfærður og virðist af fyrirlestri hans að dæma, um þá hugmynd að þjóðir samanstandi fyrst og fremst af viljugum þátttakendum.⁴⁰ Aðallega vegna þess að hann taldist til svokallaðra „germanista“ meðal franskra fræðimanna, en þeir áttu það sameiginlegt að telja germanska þjóðflokka hafa haft talsverð áhrif á sögulega þróun Frakklands frá ármiðöldum. Þetta á að benda til þess að þar með hafi Renan í raun aðhyllt eins konar eðlishyggju þegar kemur að því að túlka þýðingu þjóðarhugtaksins.⁴¹

Hvað sem því líður er eitt meginstefið (og hið eiginlega pólitíska sjónarmið) í fyrirlestri Renans á þá leið að þjóðin sé á vissan hátt huglæg — byggji öðru fremur á sameiginlegri reynslu, vilja, sögu; sé „ímyndað samfélag“ eins og Benedict Anderson átti eftir að komast að orði u.þ.b. einni öld síðar.⁴² Þjóðin í túlkun Renans er því að vissu leyti bundin orðræðu þó hann hafi ekki orðað það

---

³⁵ Um hugmyndir og kenningar um þjóðir sem náttúruleg, sjálfgefin fyrirbæri (sbr. hugmyndir Johanns Gottfrieds Herders, Johanns Gottliebs Fichtes o.fl.) verður fjallað sérstaklega í öðrum hluta ritgerðarinnar. Hér verður því eingöngu fjallað um hugmyndir sem „problematisera“ þjóðarhugtakið og kryfja það með gagnrýnni hætti en áður hafði tíðkast.

³⁶ Sbr. t.d. Hans-Ulrich Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, 9.

³⁷ Ernest Renan, „What is a Nation?“ 203.

³⁸ Sama heimild, 204. „By their various, and often contrasting, attainments, the nations serve the common task of humanity; and all play some instrument in that grand orchestral concert of mankind.“

³⁹ Sama heimild, 202. „A nation is a soul, a spiritual principle.“

⁴⁰ Martin Thom, „Tribes within nations: the ancient Germans and the history of modern France,“ 23.

⁴¹ Sbr. sömu heimild.

⁴² Sbr. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*.

svo sjálfur. Sameiginleg saga þjóðarinnar — þjóðarsagan — sem er svo mikilvægur grundvöllur tilveru hennar felur óhjákvæmilega í sér nauðsyn þess að gleyma óþægilegum og sundrandi atburðum fortíðar.⁴³ Fyrirlestri Renans var beint gegn hugmyndum um þjóðir sem hlutlægar, ævarfornar og varanlegar staðreyndir, byggðar fyrst og fremst á kynþætti og tungumáli. Hið undirliggjandi tilefni fyrirlestursins var missir Alsace-Lorraine/Elsass-Lothringen héraðanna í kjölfar fransk-prússneska stríðsins 1870–71 og þörf til þess að andæfa þeim rökstuðningi sem þýskir ráða- og fræðimenn höfðu beitt til réttlætunar innlimunar héraðanna í nýtt þýskt keisaradæmi.

Þýski sagnfræðingurinn Heinrich von Treitschke (1834–1896) virðist hafa tekið sér penna í hönd fljótlega eftir að fransk-prússneska stríðið hófst í ágúst 1870 og í sigurvissu sinni skrifað greinina „Was fordern wir von Frankreich?“ (Hvers krefjumst við af Frakklandi?), sem birtist í 26. hefti *Preussische Jahrbücher*⁴⁴ og er dagsett 30. ágúst, áður en ljóst mátti heita hvor stríðandi aðila hefði betur að lokum. Í greininni endurómaði Treitschke eldri kröfu guð- og sagnfræðingsins Ernst Moritz Arndts (1769–1860) um innlimun landamærahéraðanna Elsass-Lothringen/Alsace-Lorraine, en kröfuna hafði Arndt sett fram árið 1813 í ritgerðinni *Der Rhein, Deutschlands Strom, nicht aber Deutschlands Gränze* eftir sigur Prússa og bandalagsríkja þeirra á herjum Napóleons í „Orrustu þjóðanna við Leipzig“ (þ. *Völkerschlacht bei Leipzig*) í október sama ár.

Í skrifum Treitschkes birtist orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu í öllu sínu veldi. Réttmæti kröfu hans byggir alfarið á hugmyndinni um lífræna þjóð sem óumflýjanlegan hlutlægan veruleika. Krafan er sett fram í nafni þýsku þjóðarinnar, ekki prússneska konungsdæmisins, og Treitschke telur sig þess umkominn að tala í nafni þjóðarinnar allrar þegar hann segir „heróp“ hennar vera: „skilið gamla ránsfengnum, skilið Elsass-Lothringen!“⁴⁵ Þó að Treitschke taki fram í upphafi greinarinnar að málstaður hans sé svo augljóslega réttur að þörfin fyrir rökstuðning sé álíka mikil og þörfin fyrir „að sanna að Jörðin sé hnöttótt“,⁴⁶ fylgir vandlegur rökstuðningur í kjölfarið með áherslu á sögu héraðanna, tungunnar sem íbúar þess mæla á, og hvaða kynþáttar þeir séu. Þessir þrír þættir hafa í rökstuðningi Treitschkes mun meira vægi en vilji íbúanna í héruðunum, m.a. vegna þess að andi þjóðarinnar býr ekki einungis í kynslóðum samtímans, heldur einnig í þeim sem á undan lifðu, og þeim sem á eftir koma. Þannig segir Treitschke að héruðin skuli innlimuð „í krafti æðri réttar, í krafti réttar þýsku þjóðarinnar, sem getur ekki leyft sínum týndu sonum að glatast [entfremden] þýska ríkinu að eilífu“.⁴⁷ En ef svo vera skyldi að vilji íbúanna stæði ekki til sameiningar við Þýskaland myndum „[v]ið [...] gefa þeim aftur þeirra eigið sjálf gegn þeirra eigin

⁴³ Ernest Renan, „What is a Nation?“ 190.

⁴⁴ Heinrich von Treitschke, „Was fordern Wir von Frankreich?“

⁴⁵ Sama heimild, 368. „Der Gedanke [...] zum mächtigen Feldgeschrei der Nation wurde, lautet kurzab: heraus mit dem alten Raube, heraus mit Elsaß und Lothringen!“

⁴⁶ Sama heimild, 368. „[A]ls sollte ich beweisen, daß die Kugel rund ist.“

⁴⁷ Sama heimild, 371. „[K]raft eines höheren Rechtes, kraft des Rechtes des deutschen Nation, die ihren verlorenen Söhnen nicht gestatten kann, sich für immer dem deutschen Reiche zu entfremden“.

vilja“.⁴⁸ „Frönsk yfirráð yfir þýskum þjóðflokki var ætíð óheilbriggt ástand; nú á dögum er það glæpur gegn skynsemi sögunnar, kúgun frjálsra manna af hendi hálfmenntaðra barbara.“⁴⁹

Eftir orrustuna við Sedan, 2. september 1870, má segja að úrslit fransk-prússneska stríðsins hafi verið ráðin. Napóleon III var handsamaður ásamt nær öllum bardagahæfum her franska keisaradæmisins og flestum ljóst að valdahlutföll evrópska ríkjakerfisins, eins og það hafði verið frá lokum Napóleonsstýrjaldanna, voru um það bil að taka breytingum. Eftir formleg endalok stýrjaldarinnar var Elsass-Lothringen svo innlimað í nýtt þýskt keisaradæmi. Þegar kom að innlimun héraðanna fór hvorki fram atkvæðagreiðsla né könnun á mögulegum vilja íbúanna, og í raun var alls ekki víst að þeir hefðu samþykkt þessa innlimun, hefðu þeir á annað borð verið spurðir. Það var t.a.m. tilfinning prússneska embættismannsins Ludwigs Adolfs Wieses (1806–1900) stuttu eftir stríðið.

Wiese var sendur á vegum rannsóknarnefndar prússneska menntamálaráðuneytisins til að leggja mat á ástand menntunar í hinum nýju héruðum þýska keisaradæmisins og gera tillögur um endurskipulagningu menntamála þar í þýskum anda. Hann var einkar áhugasamur um að geta tekið þátt í þeirri „andlegu endurhertöku landsins“ sem var í þann mund að hefjast.⁵⁰ Einnig settu sig í samband við ráðuneytið og hann sjálfan margir kennarar og fagfólk í menntamálum hvaðanæva að í þýska keisaradæminu hverra „hjartans mál“ það var að fá að taka þátt í „hinu mikla verkefni að endurvekja þýskan anda og skilning í hinu endurheimta landi“.⁵¹ Hins vegar leið á ekki á löngu þar til Wiese fékk það á tilfinninguna að hann væri staddur í „óvinalandi“.⁵² Honum fundust íbúar svæðisins hafa litla sem enga þýska þjóðerniskennd og að þeir samsömuðu sig frekar Frakklandi en Þýskalandi.⁵³ Einnig var hann þeirrar skoðunar að þar þyrfti að efla þýskukennslu til muna, því að þótt flestir íbúarnir hafi talað Elsass-þýsku á heimilum sínum, þá væri „háþýska nánast eins og erlent mál sem þarf að lærast“.⁵⁴ Frásögn Wieses ber því vitni að það sé allt eins líklegt að íbúarnir hefðu kosið að Elsass-Lothringen tilheyrði áfram Frakklandi, hefðu þeir fengið að kjósa um það. Þennan mögulega en „afvegaleidda“ vilja var Treitschke, sem og aðrir talsmenn menningarlegrar þjóðernisstefnu, reiðubúinn að hunsu í nafni þýsku þjóðarinnar.⁵⁵

---

⁴⁸ Sama heimild, 371. „Wir wollen ihnen wider ihren Willen ihr eigenes Selbst zurückgeben.“

⁴⁹ Sama heimild, 373. „Die Beherrschung eines deutschen Stammes durch Franzosen blieb jederzeit ein ungesunder Zustand, heute ist sie ein Verbrechen wider die Vernunft der Geschichte, eine Knechtung freier Männer durch halbbildete Barbaren.“

⁵⁰ Ludwig Adolf Wiese, *Lebenserinnerungen und Amtserfahrungen*, 318. „[U]nd ich durfte teilnehmen an der geistigen Rückeroberung des Landes, die nun beginnen mußte!“

⁵¹ Sama heimild, 325–326. „[...] Männer, denen es Herzenssache war, an der großen Aufgabe der Wiederbelebung des deutschen Geistes und Sinnes in dem wiedergewonnenen Lande teilzunehmen.“

⁵² Sama heimild, 318–319.

⁵³ Sama heimild, 334.

⁵⁴ Sama heimild, 326. „[D]as Hochdeutsche doch fast als eine fremde Sprache gelernt werden mußte.“

⁵⁵ Það voru einnig aðrar, m.a. efnahagslegar og hernaðarlegar ástæður fyrir innlimun Elsass-Lothringen og þær voru að sjálfsgöðu reifaðar í grein Treitschkes. Rökstuðningur sem byggði á orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu hafði hins vegar miklu meira vægi í skrifum hans og margra annarra.

Guðmundur Hálfðanarson hefur bent á að „skilgreining Renans á þjóðerninu“ hafi einmitt verið „hugsuð sem svar við menningarlegri þjóðernisstefnu af þessum toga“⁵⁶ og einnig að „öll menningarleg þjóðernisstefna [eigi] rætur að rekja til kenninga [Herders] með einum eða öðrum hætti“.⁵⁷ Þetta er áhugavert sé haft í huga að alla slíka þjóðernisstefnu má telja vera viðbragð við franskri þjóðernisstefnu sem varð til í kringum og eftir byltinguna 1789.⁵⁸ Því mætti segja að öll menningarleg þjóðernisstefna eigi að talsverðu leyti rætur að rekja til þeirra hugmynda sem Herder var talsmaður fyrir en einnig til franskra þjóðernisstefnu, þeirrar frumgerðar-þjóðerniskennar sem spratt af stofnun lýðveldisins og hinna óumflýjanlegu styrjalda við stórveldin sem voru reiðubúin að leggja allt í sölurnar til að viðhalda *l'ancien régime*. Menningarleg þjóðernisstefna er þar af leiðandi viðbragð — svar við frönsku gerðinni — og því var svar Renans við málflutningi Þjóðverja að vissu leyti viðbragð við viðbragði. Þar með er fram kominn staðfesting á því að átakalínur um gjörólíkar hugmyndir um innsta eðli þjóðarinnar hafi verið orðnar fullmótaðar á síðustu áratugum níttjándu aldar.

Þessar deilu ýttu undir klofning þjóðarhugtaksins í tvær megingerðir: menningarlega og lífræðilega „alvöru“ þjóð annars vegar og hins vegar þjóð (í nýrri skilningi) sem væri bundinn ríkinu og væri þar af leiðandi eins konar félagslegur tilbúningur. Svissneski lögspekingurinn Johann Caspar Bluntschli (1808–1881) gerði í bók sinni, *Allgemeine Staatslehre* (1852), þann greinarmun á hugtökunum *Nation* og *Volk* að sú fyrrnefnda væri hin eiginlega menningarlega þjóð í fornum skilningi en að *Volk* væri borgaraleg þjóð eða ríkisþjóð sem liti fyrst dagsins ljós með stofnun ríkis.⁵⁹ Vegna sameiginlegs anda og eðlis taldi Bluntschli að menningarleg þjóð væri eins konar lífvera (þ. *Organismus*) en að borgaraleg þjóð væri félagslegt fyrirbæri. Því hafi Þjóðverjar á miðöldum verið bæði *Nation* og *Volk* en í samtíma Bluntschlis væri þýska þjóðin sem heild *ein* menningarleg þjóð, eitt *Nation*, sem deildist í fjölda borgaralegra þjóða eða ríkisþjóða, *Völker*.⁶⁰

Þýski hagfræðingurinn Julius Neumann (1835–1910) ræddi þessi sömu hugtök í bókinni *Volk und Nation*, sem gefin var út árið 1888, og taldi hann merkingu hugtakanna hafa breyst á undanförunum árum. Í bókinni segir Neumann að það sé ekki einungis réttlætjanlegt, „heldur beinlínis nauðsynlegt að halda því til haga“ að í þjóðarhugtakinu (þ. *Nation*) felist tvenns konar merking. Annars vegar hin „eldri og svo að segja eiginlega, *ekki* pólitíska“ og hins vegar önnur, nýrri, og pólitísk merking, upprunnin úr franskri og ítalskri málnotkun. Þessi nýrri merking hafði samkvæmt Neumann verið að ryðja sér til rúms á undanförunum árum og taldi hann hana eiga eftir að verða enn algengari í framtíðinni.⁶¹ Neumann skilgreindi þjóðina í hinni „eiginlegu“ merkingu sem

⁵⁶ Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið*, 23.

⁵⁷ Sama heimild, 20.

⁵⁸ Sjá t.d. Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, 106.

⁵⁹ Johann Caspar Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre*, 96–97.

⁶⁰ Sama heimild, 92.

⁶¹ Julius Neumann, *Volk und Nation. Eine Studie*, 149. „[E]ine ältere und so zu sagen eigentliche, *nicht* politische“. Leturbreyting J.N. „Eigentliche“ væri einnig hægt að þýða sem raunveruleg/sönn/alvöru.

„fjölmennan hóp fólks, sem hafi þróað með sér sérstakt sameiginlegt eðli (þ. *Wesen*), á grundvelli þess að hafa unnið einstök menningarafrek sem hafi verið viðhaldið kynslóð fram af kynslóð á víðfeðmu landsvæði“.⁶² Á hinn bóginn skilgreindi hann þjóðina í hinni „nýrri“ merkingu, sem hann tiltók einnig að væri komin úr erlendri málnotkun, á þann hátt að þar væri um að ræða hóp fólks sem „tilheyrði ríki, sem virðist í stakk búið til þess að skapa þjóð í *eiginlegri* merkingu, eða að það [ríkið] feli í sér slíka [eiginlega þjóð] að miklu eða öllu leyti“.⁶³ Þessar skilgreiningar má túlka á þann hátt að það séu til þjóðir í „alvöru“, hlutlægum skilningi annars vegar og „tilbúnum“, huglægum skilningi hins vegar.

Landfræðingurinn og náttúruvísindamaðurinn Alfred Kirchhoff (1838–1907) gerði einnig skýran greinarmun á hinni tvíbentu merkingu þjóðarhugtaksins. Þriðji kafli bókar hans, *Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität* (1905), ber heitið „Staatsnationen und kulturelle Nationen“ (Ríkisþjóðir og menningarlegar þjóðir). Í túlkun Kirchhoffs er hugtakið „Nation“ „hreint þjóðréttarlegt hugtak“.⁶⁴ Í þessum „realpólítíska“ skilningi tilheyrta þýsku þjóðinni (þ. *Nation*) allir ríkisborgarar þýska ríkisins, án nokkurs tillits til uppruna eða trúarbragða.⁶⁵ Þetta taldi Kirchhoff, eins og Neumann, vera nýja merkingu þjóðarhugtaksins. Fyrir stofnun þýska keisara-dæmisins árið 1871 hafi þessi nýja merking ekki verið til í þýskri tungu. Því að fram að þeim tíma hafi hugtakið „þýsk þjóð“ (þ. *deutscher Nation*) náð yfir allan þann fjölda fólks, víðsvegar um Evrópu, sem hafði þýsku að móðurmáli,⁶⁶ en það hafði einmitt verið skilningur Bluntschlis. Kirchhoff benti einnig á að ríki „eigi sér ekki eilíft líf“ og ef illa fer í baráttu milli ríkjanna geti farið svo að þjóðin tapi ríki sínu og einingu (þ. *staatliche Einheit*). Hún hættir samt sem áður ekki að vera til; stundum er hún innlimuð í annað, tímabundið sterkara ríki; hún getur sundrast og glatast að eilífu, eða mögulega risið á ný, stofnað nýtt ríki, sem er þá bjargráð þjóðarinnar.⁶⁷ Kirchhoff benti þannig á að líf þjóða og ríkja fari ekki endilega ávallt saman; hin forngríska þjóð hafi t.a.m. verið án sameiginlegs ríkis, ríki gyðinga sé glatað „að eilífu“ en þjóð gyðinga lifi áfram „í öllum heimshlutum“ og að Armenar og Pólverjar séu einnig dæmi um þjóðir sem tapað hafi ríkjum sínum.⁶⁸

Þrátt fyrir fyrri umfjöllun Bluntschlis, Neumanns og Kirchhoffs um fyrirbærið (sem hann vísar reyndar sjálfur til) er sagnfræðingnum Friedrich Meinecke (1862–1954) yfirleitt eignað hugtakaparið, sem hann skilgreindi í upphafi tuttugustu aldar í bókinni *Weltbürgertum und Nationalstaat*, sem annars vegar „ríkisþjóð“ (þ. *Staatsnation*) og hins vegar „menningarþjóð“ (þ. *Kulturnation*). Menningarþjóðir grundvallast, samkvæmt Meinecke, á „sameiginlegri menningararfleið“, en

⁶² Sama heimild, 132.

⁶³ Sama heimild, 132–133. „[D]ie Gesamtheit der Angehörigen eines Staates, welcher eine Nation im eigentlichen Sinne zu schaffen befähigt erscheint oder eine solche, ganz oder zum grössten Teile, als den Hauptbestandteil seiner Bevölkerung in sich schliesst.“

⁶⁴ Alfred Kirchhoff, *Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität*, 53. „[E]in rein staatsrechtlicher Begriff“.

⁶⁵ Sama heimild, sami staður.

⁶⁶ Sama heimild, sami staður.

⁶⁷ Sama heimild, 54. „Staaten jedoch haben kein ewiges Leben.“

⁶⁸ Sama heimild, 55–56.

ríkisþjóðir „byggja á hinum sameinandi krafti sameiginlegrar pólitískrar sögu og gerðar [Verfassung]“.⁶⁹ Varðandi íbúa Alsace/Elsass, sagði Meinecke að það hafi svo sem vel getað verið að þeir hafi tilheyrt franskri ríkisþjóð, en þeir tilheyrdðu þó þýskri menningarþjóð hvort sem þeir vildu það eða ekki.⁷⁰ Að ofantöldu ætti því að vera nokkuð ljóst að svar þýskra fræðimanna við rökum Renans hafi verið á þá leið að hann hafi einfaldlega verið að tala um annað fyrirbæri en þeir sem hann taldi sig vera að svara; nefnilega *ríkisþjóð*, en ekki hina *eiginlegu, menningarlegu*, þjóð.

Eðli málsins samkvæmt héldu vangaveltur um eðli þjóðernisins áfram inn í tuttugustu öldina. Árið 1913 gerði Jósef Stalín (1879–1953) tilraun til þess að skilgreina þjóðarhugtakið nokkuð ræki-lega frá marxískum sjónarhóli og taldi upp þá helstu eiginleika sem þjóð verður að búa yfir til þess að geta talist til alvöru þjóða. Stalín, sem síðar varð kommissar þjóðernismála í Sovétríkjunum, taldi þjóðina vera „fyrst og fremst samfélag“ sem byggði hvorki á kynþætti né ættbálkum eða þjóð-flokkum.⁷¹ Túlkun Stalíns er þannig í ætt við túlkun Renans og lýsir því sem Meinecke hefði líklega kallað „ríkisþjóð“ og er skiljanlegt viðhorf í ljósi þess að á stefnuskrá rússneska bolsévikaflokksins var stofnun ríkis sem yrði óumflýjanlega fjölþjóðlegs eðlis. Þannig má greina tilhneigingu í þá átt að skilgreina þjóðarhugtakið eins og hentar pólitískum málstað og skoðunum hverju sinni, og leiðir það í ljós enn eina ástæðu þess hve mikið hugtakið hefur verið á reiki í gegnum tíðina – hið gríðar-lega pólitíska og eldfíma mikilvægi þess.

Þýski félagsfræðingurinn Max Weber (1864–1920) setti fram greiningu á þjóðarhugtakinu í þriðja hluta stórvirkisins *Grundriss der Sozialökonomie, Wirtschaft und Gesellschaft* sem kom út árið 1922. Greiningin er sérstaklega áhugaverð fyrir þær sakir að Weber var „ástríðufullur þjóðernissinni“⁷², en hann benti á að fjölbreytileiki þeirra þátta sem mynda ýmiss konar þjóðerni gæti verið mikill og því færi fjarri að það væru sömu þættir í hverju tilviki fyrir sig sem sköpuðu þá félagslegu samheldni sem oft einkennir þjóðina. Samkvæmt Weber eru oft aðrir þættir sem geta skákað tungumálinu í sköpun þjóðernislegra sjálfsmýnda, t.d. trúarbrögð eins og í tilviki Serba og Króata.⁷³ Einnig væri augljóst að þjóðin þyrfti alls ekki að byggja á sameiginlegum kynþætti⁷⁴ og að hugtakið „þjóð“ væri í raun óskilgreinanlegt með empírískum hætti ef það ætti að ljá öllum þjóðum sameiginlega greinan-lega eða mælanlega eiginleika.⁷⁵ Hugmyndir Webers ríma því ágætlega við hugmyndirnar sem Renan setti fram í fyrirlestri sínum í París 1882. Fræðileg greining Webers þýddi samt ekki að þýskur fræðaheimur væri kominn á þá skoðun almennt að þjóðir væru samfélög sem byggðu á viljugri þátttöku meðlimanna. Þvert á móti var ráðandi viðhorf í Evrópu um aldamótin 1900 á þá

⁶⁹ Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, 2-3.

⁷⁰ Sama heimild, 4.

⁷¹ Joseph Stalin, „The Nation“, 18.

⁷² Hans-Ulrich Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, 13. „[S]elber ein leidenschaftlicher Nationalist“.

⁷³ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 224.

⁷⁴ Sama heimild, 628.

⁷⁵ Sama heimild, 627.

leið að þjóðir væru „náttúruleg“ fyrirbæri líkt og Johann G. Herder hafði skilgreint þær á síðari hluta átjándu aldar.

Uppgangur öfgasinnaðrar þjóðernisstefnu á fyrri hluta tuttugustu aldar og sér í lagi hörmungar og eyðilegging síðari heimsstyrjaldarinnar urðu til þess að horft var á þjóðernisstefnu með öðrum og að sumu leyti gagnrýnni augum en áður. Hugmyndin um andstæðuparið ríkisþjóð og menningarþjóð tók á sig gildishlaðnari merkingu. Eftir að Evrópa hafði tvisvar orðið vígvöllur hatrammra stríðsátaka þar sem bæði þjóðernisstefna og Þýskaland höfðu gegnt lykilhlutverkum, var farið að leita fræðilegra skýringa á því *hvað væri eiginlega að Þjóðverjum og Þýskalandi*. Bandaríski sagnfræðingurinn Hans Kohn, sem var af þýsk-tékkneskum gyðingaættum, reyndi að grafast fyrir um ástæður þess að Þýskaland hefði þróast á annan (og verri) hátt en t.d. Frakkland eða England. Útskýring Kohns byggðist á hefðbundnum vestur-evrópskum hugmyndum um „öðrun“ (e. *othering*) hins austræna sem viðmið og andstæðu hins vestræna. Kohn skýrði frábrugðna þróun Þýskalands á þann veg að miðja þýska „Ríkisins“ (þ. *Reich*)⁷⁶ á miðöldum hafi verið í Suðvestur-Þýskalandi, sem hafi verið „samofinn hluti hins vestræna heims frá tímum Rómverja“ en samfara uppgangi prússneska konungdæmisins hafi miðja þýskrar menningar flust austur fyrir Saxelfi; þar með hafi félags- og stjórn málaðleg þróun Þýskalands vikið frá þróuninni á Vesturlöndum.⁷⁷ Þessi hugmynd um togstreitu milli vestræns og austræns hugarfars er oft undirliggjandi í þýskri sagnfræði. Gott dæmi er tveggja binda verk Heinrichs August Winklers þar sem stjórn málaðsaga Þýskalands síðan á átjándu öld er túlkuð sem brokkgeng vegferð í átt til frjálslyndra stjórnarháttar og fulltrúalýðræðis í vestrænum anda; hugsunin birtist í titlinum: *Vegurinn langi til vesturs* (þ. *Der lange Weg nach Westen*).⁷⁸

Þessi tvenns konar túlkun þjóðarhugtaksins myndar grundvöll óreiðunnar sem hefur einkennt tilraunir til þess að ná samstöðu um það hvernig skilgreina eigi þjóðina. Hin tvíræða túlkun hugtaksins felur því í sér tvær grunngerðir þjóða: önnur er vestræn – ríkisþjóð og hin er „austræn“ – menningarþjóð.⁷⁹ Þjóðarhugtakið er því aðeins skilgreinanlegt með því að nota eins fá orð og völ er á og halda skilgreiningunni frekar víðri. Með því að brjóta lofordið sem gefið var í upphafi kaflans og fól í sér að hugtakið yrði ekki skilgreint upp á nýtt hér, má segja þjóðarhugtakið sé í víðum skilningi skilgreinanlegt á þessa tvo vegu:

⁷⁶ Hafa ber í huga að „Ríkið“ (þ. *das Reich*) með greini og stórum upphafsstaf (á íslensku) hefur sérstakan sess í þýskri hugsun og á uppruna sinn í hinu „Heilaga rómverska keisaradæmi þýskrar þjóðar“ (þ. *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation*; l. *Sacrum imperium romanum nationis germanicae*). Það er því mikilvægt að gera greinarmun á „ríki“ (þ. *Staat*) og „Ríkinu“ (þ. *Reich*). Hið síðarnefnda vísar eingöngu til þessa sér-þýska fyrirbæris, sem ekki var einungis túlkað sem veraldlegt stjórnvald, heldur sem nokkurs konar andlegt ríki, sbr. „himnaríki“ eða „guðs ríki“. Enska hugtakið „Realm“ nær einnig ágætlega yfir þessa hugsun.

⁷⁷ Hans Kohn, *The Mind of Germany*, 5.

⁷⁸ Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen*.

⁷⁹ Hugtakið „austrænt“ vísar venjulega til Asíu en er hér notað til að vísa til Mið-Evrópu, þ.e.a.s. Evrópu austan landamæra rómverska keisaradæmisins í fornöld.

Þjóð er hópur fólks sem byggir, eða hefur byggt, tiltekið landsvæði, deilir sameiginlegri sögu, tungu, og menningu.

Eða:

Þjóð er hópur fólks sem hefur, eða getur verið, sameinaður á grundvelli ríkis — upplifir, eða er í stakk búinn til þess að upplifa sig sem samfélag.

Síðari tíma deilur áttu svo aðallega eftir að snúast um það hvort kæmi á undan: þjóðin eða þjóðernisstefnan.

2.3 Þjóðernisstefna

Ef við göngum út frá því að hugmyndin um tvær gerðir þjóðar standist þá verðum við einnig að gera ráð fyrir tvenns konar þjóðernisstefnu. Hans Kohn taldi pólitíska þjóðernisstefnu vera vestræna og byggða á skynsemishyggju; menningarlega þjóðernisstefnu flokkaði hann sem austræna og sagði hana grundvallast á eins konar dulspeki.⁸⁰ Við þessa flokkun Kohns er einkum tvennt að athuga. Hann gerir ráð fyrir því að pólitísk þjóðernisstefna sé nútímalegri og jákvæðari en sú menningarlega, ekki síst vegna þess að sú menningarlega væri, eins og fyrr sagði, dulspekileg. Í því felst að pólitísk þjóðernisstefna sé alfarið laus við óvísindalegan þankagang og kukl. Þegar einkenni *allrar* þjóðernisstefnu eru greind gaumgæfilega kemur aftur á móti í ljós að hinir dulspekilegu eiginleikar eru ekki eingöngu bundnir við menningarlega þjóðernisstefnu. Hér á eftir verður því gerð tilraun til að greina hvora gerð þjóðernisstefnu fyrir sig og taka afstöðu til þess hvort yfirleitt sé grundvallarmunur á þessum tveimur gerðum, og ef svo er, í hverju hann felist. Enn fremur er þess virði að athuga líkindi gerðanna tveggja.

Önnur gerðin, sú eldri, byggir fyrst og fremst á hugmyndum um frjálsslyndi og jafnrétti frjálsra borgara sem saman mynda þjóðina og eru uppspretta fullveldis. Ein mikilvægasta hugmyndafræðilega undirstaða þessarar stefnu var ritið *Samfélagssáttmálinn* (1762) (fr. *Du contrat social*) eftir fransk-svissneska heimspekinginn Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). Hugsunin sem birtist í *Samfélagssáttmálanum* er samofin hugmyndafræði upplýsingarinnar og byggir m.a. á eldri hugmyndum fyrirrennara Rousseaus um náttúrurétt og samfélagssáttmála, þeirra Hugos Grotius (1583–1645), Thomas Hobbes (1588–1679), Samuels von Pufendorfs (1632–1694), og Johns Lockes (1632–1704). Segja má að þróun þessa hugmynda á sautjándu og átjándu öld, auk *Anda laganna* (1748) (fr. *De l'esprit des loix*) eftir Montesquieu (1689–1755) myndi hinn hugmyndafræðilega grunn sem fyrstu þjóðríkin voru stofnuð á (Bandaríki Norður-Ameríku 1776 og Franska lýðveldið 1792). Sé vísað til deilna Ernests Renans við þýska fræðimenn, sem fjallað var um hér á undan, hlýtur að teljast líklegt að þeir þýsku myndu telja þessa gerð þjóðernisstefnu vera stefnu ríkisþjóðarinnar. Málið er

---

⁸⁰ Sbr. John Hutchinson, „Cultural Nationalism and Moral Regeneration,“ 127.

aftur á móti margslungnara en svo, því eins og hollenski menningarfræðingurinn Joep Leerssen hefur bent á er í raun öll þjóðernisstefna menningarleg að einhverju leyti⁸¹ og í raun má einnig segja að öll þjóðernisstefna sé öðrum þræði andlegs eðlis.

Í bókinni *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983) segir írsk-bandaríski stjórn málafræðingurinn Benedict Anderson: „Átjándi öldin markar ekki einungis dögum aldar þjóðernishyggiunnar í Vestur Evrópu, heldur einnig kvöldhúm trúarlegs hugsunarháttar.“⁸² Ef til vill mætti segja að hinn trúarlegi hugsunarháttur hafi að einhverju leyti flutt sig um set og fundið nýtt heimili í þjóðernissinnaðri hugsun. Kristileg guðfræði átti vissulega undir högg að sækja eftir því sem leið á tímabil upplýsingarinnar en hin mannlega þörf fyrir andleg haldreipi á borð við æðri tilgang og eilíft líf var enn til staðar, og fann sér nýjan farveg.

Einn af þeim þáttum sem útskýra hraða útbreiðslu þjóðernisstefnunnar er að hún hefur einstaklega sterkt *pápos* (g. *πᾶθος*), höfðar til tilfinninga, býr yfir dulrænu og óræðu seiðmagni. Hans-Ulrich Wehler taldi sefjunarmátt þjóðernisstefnunnar stafa m.a. af því að hún hafi innbyrt lykilþætti úr kristinni guðfræði. Úr Gamla testamentinu væru fengnar hugmyndir um „útvalda þjóð“ og „fyrirheitna landið“, og úr Nýja testamentinu hugmyndir um uppfyllingu sögulegs hlutverks, eilíft líf (í gegnum þjóðina), fórn (fyrir þjóðina), píslarvætti, „frelsun“ (t.a.m. með stofnun þjóðríkis) og „frelsarann“ sem væri til þess fallinn að leiða þjóðina á vegferð sinni. Úr öllu saman myndaðist svo eins konar guðfræði með alls kyns táknum og athöfnum, og jafnvel helgigripum og textum.⁸³ Í þessu sambandi er einnig vert að geta þess að margir af helstu forkólfum og talsmönnum stefnunnar, „trúboðar“ hennar í öndverðu, áttu það sameiginlegt að vera guðfræðimenntaðir.

Annar þáttur eru tilfinningaleg áhrif sem tengjast raunverulegri eða upplifaðri valdeflingu einstaklinganna sem tilheyra þjóðinni. „Guð“ þjóðarinnar í guðfræði þjóðernisstefnunnar er nefnilega hún sjálf. Táknin, minnismarkin og athafnirnar snúast um dýrkun á þjóðinni; hún er sitt eigið tótem. Það var t.d. alveg skýrt í samfélagssáttmála Rousseaus að ríki, þar sem þjóðin er uppspretta fullveldis, krefst algerrar hollustu, jafnvel á kostnað umboðsaðila almættisins á jörðu, kirkjunnar: „En hver sá sem áráðir að segja: *Után kirkjunnar er engin sálhjálp*“, segir Rousseau, „hlýtur að verða brottrækur ger úr ríkinu, nema ríkið sé kirkjan og furstinn biskup“.⁸⁴

Máttur hinna óræðu krafta sem einkenna aðdráttarafl þjóðerniskenndarinnar voru sýnilegir strax í árdaga hins evrópska þjóðríkis. Eftir frönsku byltinguna var fyrirsjáanlegt að Frakkland myndi undir eins lenda í bráðri krísu í samskiptum sínum við nágrannaríkin. Fyrstu viðbrögð evrópsku konungs- og keisaraveldanna var að reyna að koma í veg fyrir það að byltingin breiddist út með því að styðja gagnbyltingar og stuðla að endurreisn konungsveldis í Frakklandi. Við þessar

⁸¹ Joep Leerssen, „Þjóðernisstefna og ræktun menningar,“ 191–196.

⁸² Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 11.

⁸³ Sbr. Hans-Ulrich Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, 28–29 og 33–34.

⁸⁴ Jean-Jacques Rousseau, *Samfélagssáttmálinn*, 250.

aðstæður braust út fyrsta styrjöld ófriðartímans sem átti eftir að standa yfir með hléum allt til endanlegra loka valdatíðar Napóleons Bonapartes árið 1815. Þýska skáldið Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) hafði fylgt prússneska hernum á leið sinni til Frakklands síðsumars 1792 sem eins konar fyrirrennari þess sem síðar yrði nefnt stríðsfréttamaður. Prússnesk-austurríski herinn hafði það yfirlýsta markmið að koma Lúðvík XVI aftur til valda og ríkti almenn bjartsýni um að það yrði létt verk og löðurmannlegt fyrir hefðbundinn evrópskan her að vinna sigur á óskipulögðum skríl uppreisnarmanna. Það reyndist aftur á móti hægara sagt en gert og í ljós kom að baráttugleði- og þrek franska byltingarhersins var meira en nokkurn hafði óráð fyrir; um var að ræða fyrsta evrópska herinn sem barðist undir merki þjóðríkis. Eftir orrustuna við Valmy þann 20. september 1792 var ljóst að „uppreisnarskrílnum“ yrði hvergi haggað, og að hann hafði stöðvað framgang herja gagnbyltingarinnar. Að kveldi orrustunnar, þegar prússneskir hermenn sátu hljóðir við varðeld, kvaðst Goethe síðar í endurminningum sínum hafa sagt: „Héðan í frá hefst nýr kafli í mannkynssögunni og þið getið sagst hafa verið viðstaddir.“⁸⁵ Þó að endurminningar Goethes séu ef til vill litáðar af vitneskju um atburði og þróun síðari tíma bera þær þess vitni að við þessa atburði urðu mjög ákveðin tímamót í evrópskri sögu. Þá má heita nokkuð ljóst að „ríkisþjóðin“ og sú tegund þjóðernisstefnu sem henni tengist byggir ekki einvörðungu á skynsemislögmálum upplýsingarinnar.

Max Weber taldi að þjóðernisstefna, af hvorri gerðinni sem er, gerði fólki kleift að upplifa virðingu og upphefð með því einu tilheyrja þjóðinni og að samfara því að *tilheyra* séu að verki hugmyndir um forsjón og heilagt hlutverk þjóðarinnar.⁸⁶ Þessi þáttur tilfinninga tengist að vissu leyti valdeflingu borgarastéttarinnar, raunverulegri eða ímyndaðri, í samfélagi skipulögðu á forsendum þjóðernis. Seiðmagn þjóðernisstefnunnar og tilfinningalegt ákall hennar á við um allar gerðir slíkrar stefnu. En þá er einvörðungu tekið tillit til þess sem túlka má sem þjóðernisstefnu ríkisþjóðar, pólitíska, borgaralega þjóðernisstefnu. Menningarleg þjóðernisstefna er enn hlaðnari tilvísunum í óráð fyrirbæri sem höfða til tilfinninga; fósturjörðin, móðurmálið og kynþátturinn öðlast þar nýja og djúpstæðari helgi.

En á hverju byggir þá *menningarleg* þjóðernisstefna? Flestir eru sammála um að menningarlega þjóðernisstefnu megi rekja til J. G. Herders og að hún eigi að vissu leyti rætur sínar í þýskri forrómantík. Um þau tengsl verður fjallað nánar í næsta kafla en samt verður vart hjá því komist að minnast ögn á það efni hér. Það sem mestu máli skiptir í þessu sambandi er að í menningarlegi þjóðernisstefnu er litið á þjóðina sem lífveru. Land, þjóð og tunga eru sem ein órjúfanleg heild umlukin þjóðaranda. Þjóðin er, eins og kom skýrt fram í skrifum Treitschkes, hlutlæg staðreynd. Fyrir tilstilli skrifa Herders mætti jafnvel segja að hann hafi „vakið vekjarana“, þ.e.a.s. þá menn

⁸⁵ Johann Wolfgang Goethe, *Campagne in Frankreich 1792*, 38. „Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen.“

⁸⁶ Sbr. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 629.

sem svo tóku það upp á sína arma að „vekja“ þjóðir sínar af táknrænum svefni og óþjóðlegs doða. Að vísu var Eggert Ólafsson (1726–1768) farinn að reyna að vekja Íslendinga af svefni áður en Herder varð áhrifamikill hugmyndafræðingur, en í öndverðu hverfðist menningarleg þjóðernisstefna ekki endilega um stofnun nýrra ríkja eða splundrun gamalla, heldur öðru fremur um ræktun þjóðmenningar.

Upphaf þeirrar fræðaiðkunar sem getur ummyndast í þjóðernisstefnu einkennist oftast af einskærum og hreinræktuðum áhuga á *menningu*. Joep Leerssen benti á að fasalíkan tékkneska sagnfræðingsins Miroslavs Hrochs hafi „á heildina litið í grundvallaratriðum sýnt að hreyfingar aðskilnaðarsinna hefjast oft í vinnustofunni, að þeir kennarar og ljóðskáld sem safna málsháttum og þjóðsögum séu óafvitandi að ryðja brautina fyrir félagslega og pólitíska aðgerðarsinna“.⁸⁷ Hér mætti reyndar velta því fyrir sér hvort margir slíkir frumkvöðlar hafi ekki einmitt verið fullkomlega meðvitaðir um *af hverju* þeir lögðu stund á sína iðju, þ.e.a.s. að hinn undirliggjandi hvati hafi einmitt verið sá að færa sönnur á tilvist sérstakrar þjóðar sem ætti tilkall til sjálfstjórnar sem slík. En hvort sem það er alltaf tilfellið eða ekki, breytir það því ekki að rætur menningarlegrar þjóðernisstefnu má yfirleitt rekja til fræðaiðkunar sem síðan leiðir til, eða getur leitt til, pólitískrar kröfu um sjálfstjórn eða yfirráð yfir tilteknu landsvæði.

Breski félags- og sagnfræðingurinn John Hutchinson færði rök fyrir því að mikilvægt væri að gera skýran greinarmun á annars vegar pólitískri og hins vegar menningarlegri þjóðernisstefnu þannig að gerðunum tveimur sé ekki blandað saman í fræðilegri umræðu, ekki síst því þær lýsi „mismunandi, jafnvel andstæðum hugmyndum um þjóðina [...] og hafi gjörólíka aðferðafræði“.⁸⁸ Að því sögðu er einnig mikilvægt að halda því til haga að í raun er hvorug gerðin til í „hreinræktaðri“ útgáfu. Öll þjóðernisstefna ber í sér viss einkenni beggja gerða, í mismiklum mæli þó. Það er nær ómögulegt fyrir formælendur pólitískrar þjóðernisstefnu að skapa nægilega félagslega samheldni án þess að leggja áherslu á sameiginlega menningarlega þætti þjóðarinnar og á sama hátt kæmst stuðningsmenn menningarlegrar þjóðernisstefnu aldrei langt í þeirri viðleitni sinni að búa þjóðinni „heimili“ án þess að leita í smiðju hugmyndafræði upplýsingarinnar og ýta undir einsleitni og samhæfingu (t.d. stöðlun tungumáls) með verkfærum pólitískrar þjóðernisstefnu. Það má því segja að báðar gerðir þjóðernisstefnu séu eins konar blendingsafbrigði og geti illa án hinnar verið eins og Joep Leerssen gefur til kynna með því að segja að öll þjóðernisstefna sé menningarleg en ekki aðeins pólitísk.

---

⁸⁷ Joep Leerssen, „Þjóðernisstefna og ræktun menningar“, 195. Fjallað verður nánar um fasalíkan Miroslavs Hrochs í þriðja kafla.

⁸⁸ John Hutchinson, „Cultural Nationalism and Moral Regeneration“, 122. „[T]hey articulate different, even competing conceptions of the nation [...] and have sharply diverging political strategies.“

2.3.1 Móðernismi

Á fyrri hluta níunda áratugar 20. aldarinnar urðu algjör vatnaskil í umræðunni um þjóðir og þjóðerni. Árið 1983 voru gefnar út þrjár bækur sem allar grófu undan „hefðbundnum“ skilningi á fyrirbærunum sem þær fjölluðu um. Í áðurnefndri bók, *Imagined Communities*, hélt Benedict Anderson því fram að þjóðir væru í vissum skilningi, eins og öll önnur stærri samfélög, félagsleg ímyndun. Ensk-tékkneski félagsmannfræðingurinn Ernest Gellner setti fram þá kenningu í bókinni *Nations and Nationalism* að þjóðir væru lítið annað en félagslegur tilbúningur þjóðernisstefnunnar, og að þjóðernisstefnan væri bein afleiðing nývæðingar (e. *modernization*). *The Invention of Tradition* innihélt sjö kafla eftir sex höfundu, þ.á m. annan ritstjórana, enska sagnfræðinginn Eric Hobsbawm, og var megininntakið að hefðir og ýmiss konar táknrænar athafnir og helgisiðir sem almennt væru taldar eiga rætur sínar í grárri forneskju, jafnvel þjóðartungan sjálf, væru í raun frekar nýleg, uppfundin fyrirbæri. Þessar bækur áttu það sameiginlegt að í þeim voru settar fram kenningar sem stönguðust á við hugmyndina um þjóðir sem gamalgróin og eðlislæg fyrirbæri og voru þær þvert á móti álitnar fremur nýlegar, nítjándu aldar hugmyndir. Þessi „skóli“ í fræðunum hlaut nafnið *móðernismi* og renndi síðar stóðum undir *póstmóðerníska* endurskoðun á hefðbundinni samstöðusögu (e. *consensus history*) sem hverfðist fyrst og síðast um þjóðríkið. Deilurnar um eðli þjóða, sem hófust þegar Ernest Renan hafnaði menningarlegri þjóðernisstefnu, áttu eftir að halda áfram í annarri mynd. Frá og með níunda áratug síðustu aldar má segja að deilurnar hafi snúist um það hvort þjóðir eigi sér einhverjar rætur yfirleitt, eða hvort þær séu alfarið uppfinding og afsprengi þjóðernisstefnu.

Ernest Gellner skilgreindi þjóðernisstefnu á þá leið að hún væri „pólítískt lögmál sem mælir fyrir um að pólítískar einingar og þjóðerni [meðlima þeirra] skuli fara saman“. Hann sagði þjóðerniskennd vera reiðina sem skapast „þegar hið pólítíska lögmál er brotið og fullnægjuna sem skapast þegar það er uppfyllt“.⁸⁹ Hann taldi þjóðerniskenndina vera sérstaklega viðkvæma fyrir einni tegund brots á lögmálinu: „Ef þeir sem fara með völdin í pólítískri einingu tilheyra annarri þjóð en meirihluti undirsátanna.“⁹⁰ Þetta getur gerst þegar landsvæði þjóðarinnar er innlimað í stærra veldi eða þegar þjóðinni er stjórnað af yfirstétt af framandi uppruna. Sviðsmyndirnar tvær sem Gellner dregur fram eru einkar áhugaverðar fyrir rannsóknarefni þessarar ritgerðar sökum þess að þær undirstrika vel þá þætti sem greiddu fyrir og ýttu undir útbreiðslu orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu á Íslandi annars vegar og Danmörku hins vegar. Íslendingar „vöknúðu“ upp við fyrrnefndu sviðsmyndina með því að tilheyra dönsku alríki (d. *Helstaten*) og reyndar síðari

---

⁸⁹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, 1. „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent [...] Nationalist *sentiment* is the feeling of anger aroused by the violation of the principle, or the feeling of satisfaction aroused by its fulfilment.“

⁹⁰ Sama heimild, sami staður. „[I]f the rulers of the political unit belong to a nation other than that of the majority of the ruled.“

sviðsmyndinni líka þar sem æðstu stjórnendur innanlands höfðu oft verið sendir að utan. Danmörk lendir að vissu leyti einnig í síðari sviðsmyndinni með tilliti til þess að um aldir hafði þýsk yfirstétt og þýsk konungsaett haft þar mikil völd, og syðsti hluti danska alríkisins að vissu leyti á mörkum þess að geta hreinlega talist til eins af fjölmörgum þýskum ríkjum á nýöld, enda Holtsetaland hluti hins Heilaga rómverska keisaradæmis.

Gellner hefur margt til síns máls, sér í lagi ef kenningar hans eru mátaðar við þróun síðustu áratuga nítjándu aldar þegar helstu þjóðríki Evrópu festu sig í sessi og samband þjóðernisstefnu og ríkisvalds var orðið sterkt. Hann skautar aftur á móti alveg fram hjá hugmyndafræði sem mögulegs hvata þjóðernisstefnunnar; í huga Gellners voru hugmyndafræðilegir þættir fyrst og fremst aukaafurð þjóðernisstefnu sem stafaði af félagslegum breytingum samfara iðnvæðingu og nývæðingu. Hann taldi þjóðernisstefnuna eiga sér djúpar rætur í hinum „sérstæðu formgerðarlegu kröfum iðnvædds samfélags“ og að þjóðernishreyfingin væri „ytri birtingarmynd djúprar aðlögunar í sambandi samfélags og menningar, sem sé óumflýjanleg“.⁹¹ Hin augljósi ágalli kenningar Gellners, sérstaklega ef á að beita henni sem einhvers konar algildu líkani, er sá að þjóðernisstefnan er í mörgum tilfellum eldri en nokkur iðnvæðing. Það er einkar auðsætt á landfræðilegum jaðartilfellum á borð við Ísland þar sem ekki er hægt að tala um nývæðingu að neinu marki fyrir en á allra síðustu áratugum nítjándu aldar. Sú nývæðing var ekkert í líkingu við iðnbyltinguna eins og hún birtist í Vestur-Evrópu eða Norður-Ameríku, þar sem járnbrautir voru lagðar, námur grafnar, verksmiðjur reistar, skipaskurðir grafnir og borgir uxu með ógnarhraða.

Aðrir fræðimenn, sem einnig teljast til módernista, gáfu hugmyndafræðilegum og hugmynda-sögulegum þáttum talsvert meira vægi í sínum rannsóknum. Þrátt fyrir að Benedict Anderson hafi lagt mikla áherslu á félagslega og iðntæknilega þætti á borð við stöðlun tungumála og prentkapítalisma í sinni rannsókn er mikilvægi hugmyndafræðilegra þátta ekki hafnað, þvert á móti er það hlutverk þessara fyrrnefndu þátta í að breiða út og festa hugmyndir í sessi sem verður einn mikilvægasti þátturinn í myndun þeirra þjóðarímynda og þjóðerniskennar sem urðu nauðsynleg undirstaða tilurðar þjóðarinnar sjálfrar.

Anderson fjallaði í *Imagined Communities* um afl félagslegrar ímyndunar í sköpun samfélaga og taldi prentkapítalisma og stöðlun þjóðartungunnar einstaklega mikilvæga þætti í því samhengi. Hann færði rök fyrir því að „prent-tungumálin“ hafi lagt grunn þjóðlegrar vitundar með ýmsum hætti, t.a.m. það sem hann nefndi „sameinuð rými samskipta“ „neðan við“ latínu en „ofan við“ svæðisbundnar mállýskur. Þessi þróun hafi myndað vísi hinna þjóðlega ímynduðu samfélaga: hundruð þúsunda, jafnvel milljónir manna sem gátu lesið og skilið hin stöðluðu tungumál og

---

⁹¹ Sama heimild, 35. „The roots of nationalism in the distinctive structural requirements of industrial society are very deep indeed [...] the movement is nonetheless the external manifestation of a deep adjustment in the relationship between polity and culture which is quite unavoidable.“

Þannig hafi á vissan hátt myndast andlegt samband milli meðlima.⁹² Prenttækni og kapítalismi sköpuðu þannig, meðal annarra þátta, grunn nýrrar tegundar ímyndaðra samfélaga.⁹³ Hér er vissulega fyrst og fremst um félagslega þætti að ræða en það voru vafalítið einmitt þessir þættir sem urðu burðarás og hvati dreifingar hugmynda manna á borð við Rousseau og Herder og gerðu þeim kleift að breiðast út og ná fótfestu meðal alls fjölda evrópskra menntamanna á síðari hluta átjándu aldar.

Eric Hobsbawm taldi „sköpun“ þjóðanna á átjándu og nítjándu öld ekki síst stafa af hugmyndafræðilegum þáttum og að í mörgum tilfellum hafi myndast samfélagslegur þrýstingur „neðan frá“ á stjórnvöld að sinna hlutverki sínu sem nokkurs konar vörslumaður þjóðarandans. Því þó að ríkisvaldið hafi iðulega á síðari hluta nítjándu aldar reynt að tala fyrir hugmyndafræði þjóðernisstefnunnar væri misráðið að túlka það sem hrein „vélabrögð að ofan“ því að stjórnvöld hafi þurft að byggja á og miða við þjóðerniskennnd sem var þá þegar útbreidd meðal almennings.⁹⁴ Það hafi m.a. verið vegna þess að þau gátu í raun ekki stjórnað hinum hugmyndafræðilegu öflum sem þjóðernisstefnan hafði leyst úr læðingi. Þannig taldi Hobsbawm nauðsynlegt, t.a.m. í tilfelli Þýska keisaradæmisins í stjórnartíð Wilhelms II, að skoða vel hlutverk grasrótarsamtaka ýmiss konar sem höfðu þjóðernisstefnu að leiðarljósi.⁹⁵

Rétt eins og sköpun þjóðarsögu krefst gleymsku, líkt og Ernest Renan hafði bent á, krefst hún einnig oft og tíðum nánast tilbúinnar fortíðar þegar það er erfiðleikum háð að skapa óslitinn þráð frásagnar frá samtíð til fornaldar. Sá gjörningur, þ.e.a.s. að fylla inn í eyðurnar, skálda eða heimfæra þjóðerni, byggðu á nítjándu aldar hugmyndum, upp á persónur sem uppi voru á miðöldum, oft með fremur langsóttum leiðum, hlýtur að teljast hugmyndafræðilegs eðlis og í anda menningarlegrar þjóðernisstefnu. Slíkar þjóðarsögur voru í mörgum tilfellum búnar að taka á sig mynd löngu áður en iðn- og nývæðing getur talist hafa krafist stofnunar þjóðríkja á grundvelli hraðra breytinga í evrópskum samfélögum. Það getur því verið erfitt að fallast á kenningar um þjóðir og þjóðernishyggju sem taka lítið sem ekkert tillit til hugmyndafræðilegra þátta. Móðernistar beittu afar mismunandi fræðilegri nálgun og áherslum í rannsóknum sínum og voru ósammála um ýmis atriði. Þeir voru samt sammála um það lykilatriði að þjóðir væru ekki ævaforð fyrirbæri. Þó það sé himinn og haf milli þess hvernig t.d. Hobsbawm og Gellner rökstuddu kenningar sínar, voru þeir í öllu falli sammála um niðurstöðuna eins og sjá má á þessari fullyrðingu Hobsbawms: „Þjóðir skapa ekki ríki eða þjóðernisstefnur, heldur öfugt.“⁹⁶

⁹² Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 44. „[U]nified fields of exchange and communication“.

⁹³ Sama heimild, 46.

⁹⁴ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 92.

⁹⁵ Eric Hobsbawm, „Mass producing traditions,“ 307.

⁹⁶ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 10. „Nations do not make states and nationalisms but the other way around.“

2.3.2 Þjóðflokkasamfélög (fr. *ethnie*)

Hinar fræðilegu hræringar og deilur, sem hófust nokkurn veginn um leið og móðernisminn hafði grafið undan áður traustum stöðum söguspeki þjóðríkjanna, leiddu í ljós að sjónarmiðin sem tekist var á um voru nær ósættanleg. Einhvern veginn hlaut að vera mögulegt að brúa bilið milli þeirra skoðana að annars vegar væru þjóðir náttúruleg fyrirbæri, eins konar lífverur sem áttu sér sterkar rætur langt aftur í mannkynssöguna, og hins vegar að þær væru hreinlega uppfundnar, og það frekar nýlega. Gátu þjóðir ef til vill verið bæði fornar og nýjar í senn? Breski stjórnmálafræðingurinn Anthony D. Smith setti fram kenningu sem túlka má sem *synthesu* þeirrar *antitesu* sem móðernisminn óneitanlega var. Um leið og Smith féllst á það að móðernistarnir hafi haft ýmislegt til síns máls, leit hann svo á að þjóðir yrðu varla skapaðar upp úr þurru, heldur þyrfti til þess einhvers konar efnivið; ákveðna samfélagsgerð sem hann nefndi *þjóðflokkasamfélag* (fr. *ethnie*).⁹⁷ Þessi afstaða hlaut nafngiftina *epnósymbólismi* (e. *Ethnosymbolism*). Grundvöllur þjóðarímyndarinnar er úrslitaatriðið sem sker úr um það hvort orðræða þjóðernishreyfingar einkennist af menningarlegum eða borgaralegum áherslum. Ef „epnískur“ uppruni þjóðarinnar er óskýr eða umdeildur er líklegt að borgaralegar áherslur verði ofan á, líkt og raunin varð í Frakklandi.⁹⁸ Ef, aftur á móti, hægt er að vísa til þjóðernis- og menningarlegrar einsleitni, sem nær langt aftur í aldir, er líklegra að þjóðernisstefnan verði menningarleg. Upphafsmenn íslenskrar þjóðernishreyfingar fóru leið menningarlegrar þjóðernisstefnu og er því mikilvægt að átta sig á því að hve miklu leyti íslensk þjóðarímynd getur byggt á sögulegum þjóðernis-menningarlegum þáttum sem telja megi að samsvari hugmyndinni um þjóðflokkasamfélag. Um leið og farið verður yfir skilgreiningu Smiths á hugtakinu verður einnig gerð tilraun til þess að skera úr um það hvort Íslendingar fyrri alda geti talist til þjóðflokkasamfélaga eins og Smith skilgreindi þau, en hann tiltók sex víddir sem saman mynda forsendur slíkra samfélaga.

I. Sameiginlegt heiti:

Í fyrsta lagi þarf samfélag að eiga sér eitthvert nafn, samheiti, til þess að geta talist vera þjóðflokkasamfélag. Nafn samfélags er því sjálfu mikilvægt að ýmsu leyti og í raun mikilvægara en getur virst í fyrstu. Athöfnin að segja nafn tiltekens fyrirbæris er að einhverju leyti hluti þess að særa það fram í veröldina, að raungera það. Yfir nöfnum gat hvílt ákveðin helgi, sér í lagi í fremur fjarlægri fortíð, og suma hluti mátti hreinlega ekki nefna á nafn, t.a.m. guðlegar verur eða önnur fyrirbæri sem gátu talist vera ógnvænleg.⁹⁹ Samheiti meðlima þjóðflokkasamfélagsins gat þannig orðið hlaðið

⁹⁷ Guðmundur Hálfðanarson þýddi hugtakið svo á íslensku.

⁹⁸ Um deilur um uppruna frönsku þjóðarinnar er fjallað ítarlega í Matthew D'Auria, *The Shaping of French National Identity. Narrating the Nation's Past, 1715–1830*.

⁹⁹ Sbr. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 22.

táknþrunginni merkingu og valdi, í öllu falli í hugum þeirra sem tilheyrðu viðkomandi samfélagi. Stundum voru nöfn slíkra samfélaga komin frá einstaka ættkvíslum en í öðrum tilfellum, t.d. Íslendinga, er nafnið dregið af landinu þar sem samfélagið hefur orðið til og dafnað. Mikilvægi nafnsins í þessari skilgreiningu er slíkt að Smith velti fyrir sér þeim möguleika hvort efnísk samfélög hafi ef til vill verið nafnlaus áður en, og jafnvel á meðan, þau þróuðust á þann veg að verða þjóðflokka-samfélög.¹⁰⁰

Hugtakið *Íslendingar* hefur verið til a.m.k. frá upphafi ritaldar á Íslandi, líkt og ráða má af titli *Íslendingabókar* Ara fróða, (lat. *Libellus Islandorum*) frá tólftu öld. Af því má draga þá ályktun að fólkið sem byggði Ísland, a.m.k. „efri“ lög samfélagsins, þ.á m. þeir sem framleiddu ritaðar heimildir, hafi almennt skilgreint sig sem slíka, a.m.k. gagnvart „hinum“.¹⁰¹ Það ætti því að vera óhætt að segja sem svo að Íslendingar hafi fyrstu víddina af þeim sex sem Smith skilgreinir.

II. *Sameiginleg upprunagoðsögn:*

Þrátt fyrir að Smith hafi álitid það nauðsynlegt fyrir samfélag að uppfylla skilyrði allra víddanna sex til þess að geta talist til þjóðflokka-samfélaga, tiltók hann upprunagoðsögnina (fr. *mythomoteur*) sérstaklega sem eina allra mikilvægustu víddina; svo mikilvæga að án hennar geti samfélagið hvorki „skilgreint sig gagnvart sjálfu sér né öðrum“ né heldur fundið innblástur til að takast á við sameiginleg verkefni sem samfélag.¹⁰²

Upprunagoðsögn Íslendinga samtímans er m.a. sótt í *Íslendingabók* og *Landnámabók*. Líklegur ritunartími *Íslendingabókar* er 1120–1133,¹⁰³ en ritunartími *Landnámabókar* er á öllu meira reiki enda líklegast verk eftir marga höfundu, samið á fremur löngu tímabili.¹⁰⁴ Síðarnefnda ritið er einnig mun viðameira og lýsir upphafi Íslandsbyggðar með ítarlegri hætti, þ.m.t. sögunni um Flóka Vilgerðarson sem „hafði hrafna þrjá með sér í haf, ok er hann lét lausan enn fyrsta, fló sá aptr um stafn; annarr fló í lopt upp ok aptr til skips; enn þriðji fló fram um stafn í þá átt, sem þeir fundu landit“.¹⁰⁵ Flóki lenti í hremmingum, gaf eyjunni nafnið Ísland, og hvarf svo aftur til síns heima. Nokkru síðar kom hinn fyrsti eiginlegi landnámsmaður, Ingólfur Arnarson, og settist að í Reykjavík „þar sem öndvegissúlur hans höfðu á land komit“.¹⁰⁶ Landnám Ingólfs er í *Sturlubók* og *Hauksbók* Landnámu sagt hafa átt sér stað þegar liðin voru „frá holdgan dróttins átta hundruð og sjau tigur ok fjögur ár“.¹⁰⁷ Frásagnirnar fyrstu leiðangrana til Íslands og frumskeið landnámsins einkennast af bókmenntalegum minnum á borð við hrafna Flóka, öndvegissúlur Ingólfs o.fl. Smith taldi samt

¹⁰⁰ Sama heimild, 23.

¹⁰¹ Sjá t.d. Sverrir Jakobsson, *Við og veröldin*, 335.

¹⁰² Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 24–25.

¹⁰³ Jakob Benediktsson, formáli að *Íslendingabók-Landnámabók*, xvii–xviii.

¹⁰⁴ Sjá t.d. Jakob Benediktsson, formáli að *Íslendingabók-Landnámabók*, cxv–cxxx.

¹⁰⁵ *Landnámabók*, 36.

¹⁰⁶ Sama heimild, 45.

¹⁰⁷ Sama heimild, 42.

að í slíkum goðsögnum leyndist oft „kjarni“ einhvers konar „sögulegs sannleika“ sem útskýrði á alþýðlegan hátt hvernig samfélagið varð til.¹⁰⁸ Nú er engin leið að fullyrða að almennt viðhorf fólks í landinu hafi mótast af þessum sögum á miðöldum, en upprunagoðsögnin eins og hún birtist í fyrstu ritheimildunum átti eftir að festast í sessi gegnum aldirnar. Hún átti svo eftir að þjóna mikilvægu hlutverki í söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar sem heimild um frjálshornu menn sem gátu ekki unað ofríki Haralds hárfagra í Noregi og bjuggu sér og niðjum sínum þjóðarheimili á nýjum stað. Upprunagoðsögnin var svo steyp t málm í gervi Ingólfs Arnarsonar, sem hefur staðið vígreifur á Arnarhóli síðan 1924. Það hlýtur því að vera óhætt að fullyrða það að Íslendingar eigi, eða hafi átt sér, sameiginlega upprunagoðsögn.

III. *Sameiginleg saga*

Hugmyndin um „sameiginlega sögu“ er á margan hátt vandkvæðum háð. Hún er samt oft og tíðum dregin fram í fræðilegri umfjöllun þegar ætlunin er að telja upp þá þætti sem einkenna þjóðir. Sameiginleg saga hlýtur samt alltaf að vera einhvers konar samstöðusaga, þar sem hugmyndir Renans um nauðsyn gleyskunnar hljóta ávallt, eðli málsins samkvæmt, að setja svip sinn á söguna. Samkvæmt skilgreiningu Smiths þarf hin sameiginlega saga, líkt og upprunagoðsögnin, ekki að hvíla á traustum empírískum grunni, heldur nægir að fólk hafi almennt *tilfinningu* fyrir því að samfélagið eigi sér sameiginlega sögu. Það væri ómögulegt verkefni að ætla sér að greina eða komast að raun um hvers slags tilfinningar bærðust í brjósti alls þorra almennings fyrir mörgum árhundruðum. Því verður að láta nægja að gera heiðarlega tilraun til að meta tilfinningar þeirra sem framleiddu ritheimildir. Arngrímur Jónsson lærði (1568–1648) ritaði *Crymogæu* undir lok sextánda aldar m.a. vegna þess að ekki var til samfelld rituð saga Íslands eða Íslendinga frá landnámi til þess tíma. Sé gerð tilraun til að rýna í og meta það hvort Arngrímur hafi haft tilfinningu fyrir því að Íslendingar ættu sér sameiginlega sögu, verður að svara því játandi. Þegar Arngrímur talar um landa sína „nú á dögum“¹⁰⁹ annars vegar og landa sinn Egil Skallagrímsson hins vegar,¹¹⁰ bendir það til þess að tilfinningin fyrir sameiginlegri sögu Íslendinga frá upphafi Íslandsbyggðar sé vissulega til staðar. Hann er þá einnig að einhverju leyti höfundur fyrri hluta hinnar „sameiginlegu“ sögu Íslendinga frá landnámi til fullveldis og greinilegt að hann telur sig hluta þessa samfélags sem rit hans fjallar um. Þrátt fyrir þau vandamál sem fylgja því að ljá fjölmönnum og innbyrðis fjölbreyttum hópum sameiginlega sögu, og áður er getið, má fallast á það að ef á annað borð eru til þjóðir og þjóðflokkasamfélög, sem eiga sér sameiginlega sögu, séu Íslendingar líklega í þeim hópi.

¹⁰⁸ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 25.

¹⁰⁹ Arngrímur Jónsson, *Crymogæa. Þættir úr sögu Íslands*, 104.

¹¹⁰ Sama heimild, 210 og 212.

IV. Einkennandi sameiginleg menning

Fjórða víddin sem Smith kynnti til sögunnar er einkennandi sameiginleg menning. Einn þeirra þátta sem gerir Íslendinga einkar hentugan hóp til að uppfylla skilyrði á borð við þau sem Smith setti fyrir þjóðflokksamfélög er ákveðin menningarleg einsleitni, enda um að ræða fremur fámennt samfélag á einkar skýrt afmörkuðu landsvæði. Þannig hafa Íslendingar í aldanna rás yfirleitt heyrt undir sameiginlegar stofnanir, haft sameiginleg lög og verið almennt sömu trúar hverju sinni. Kristnitakan um árpúsundamótin virðist hafa gengið nokkuð snurðulaust fyrir sig ef marka má þær heimildir sem til eru og ófriðurinn sem fylgdi siðaskiptunum á sextánda öld dró ekki ýkja langan dilk á eftir sér, og var í raun allt orðið með kyrrum kjörum á Íslandi varðandi trúmálin nokkru áður en hrikalegustu trúarbragðastyrjaldirnar hófust fyrir alvöru á meginlandi Evrópu. Samkvæmt tilteknum ritheimildum er því hægt að draga þá ályktun að það hafi heyrt til algerra undantekninga að klofningur ríkti í trúarmenningu Íslendinga.

En sá sameiginlegi menningarþáttur sem telja má sérstaklega einkennandi fyrir Íslendinga er sjálfsagt fyrst og síðast tungumálið. Arngrímur lærði taldi, í anda húmanisma og fornmenntastefnu, augljóst „að tunga Íslendinga [væri] norsk, það er að segja hin forna og óspillta norska, sem komin er af fornri gotnesku, en hreina tala hana nú Íslendingar einir, og því köllum vér hana íslensku“.¹¹¹ Það er svo sem engin ástæða til að dvelja lengi við þessa spurningu og bendir raunar allt til þess að Íslendingar hafi haft einkennandi sameiginlega menningu og uppfylli því skilyrði fjórðu víddar Smiths.

V. Samsömun við tiltekið/sérstakt landsvæði

„Þjóðflokksamfélag hefur ávallt tengsl við tiltekinn stað eða landsvæði, sem það kallar sitt „eigið“.“¹¹² Verandi eyja „umflotin hinu víða Norðurhafi“¹¹³ er afmörkun landsvæðis Íslendinga talsvert auðveldari en í tilfelli margra annarra samfélaga sem oft eru í miklu nábýli við önnur samfélög og kröfur tveggja eða fleiri aðila til sama landsvæðis er ekki óalgengt stef. Samt sem áður bjargaði fjarlægðin Íslandi ekki frá því að landinu væri stjórnað af erlendum, framandi aðilum. Það fyrirkomulag hafði vissulega vakið úlfúð fyrr á öldum af ýmsum ástæðum en með tilkomu orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu var það beinlínis farið að brjóta í bága við lögmál þjóðernisstefnunnar og farið var að túlka það sem „ónáttúrulegt“ ástand. Þrátt fyrir það að skilgreining hins sérstaka landsvæðis Íslendinga sé landfræðilega augljós þurfti samt sem áður að skilgreina Íslendinga sem eina hópinn sem gat gert lögmæta kröfu til yfirráða á Íslandi. Var það ófrávíkjanlegur hluti orðræðu sjálfstæðisbaráttunnar og þess að setja fram kröfuna um sjálfstjórn Íslendinga á

¹¹¹ Sama heimild, 96.

¹¹² Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, 28. „Ethnie always possess ties to a particular locus or territory, which they call their ‘own’.“

¹¹³ Arngrímur Jónsson, *Crymogæa*, 73.

Íslandi. Það leikur því varla nokkur vafi á því að samsömun Íslendinga við sérstakt landsvæði, nefnilega Ísland, er staðreynd.

VI. *Upplifað sambeldni*

Þennan þátt er afar erfitt að meta fyrir nokkurt samfélag á hvaða tíma sem er. Í raun er ekki hægt að sýna fram á slíka *upplifaða sambeldni* meðal Íslendinga með óyggjandi hætti, en það á auðvitað við um öll önnur samfélög líka. Þá vandast málið því að samkvæmt skilgreiningu Smiths eru fyrstu fimm víddirnar ófullnægjandi því að þær geta lýst hvaða „tegund þjóðernis“ (e. *ethnic category*) sem er. „Ósvikið“ þjóðflokkasamfélag þarfnast því einnig sjöttu víddarinnar. En til þess að samfélag uppfylli skilyrði þessarar sjöttu og síðustu víddar þarf hin „upplifaða sambeldni og samfélag a.m.k. að hreyfa við hinum menntuðu efri lögum [samfélagsins], sem geta, ef þess þarf, miðlað henni til annarra laga [strata] og landsvæða samfélagsins“.¹¹⁴ Ágætis dæmi um slíka samstöðu efri laga samfélagsins eru kröfur innlendrar valdastéttar á hendur erlendu konungsvaldi, hinu eiginlega ríkisvaldi, t.d. þegar þess var krafist, og oft ítrekað allar götur frá árinu 1263 að lögmenn og sýslumenn skyldu vera íslenskir.¹¹⁵ Slíkt má a.m.k. túlka sem merki um ákveðið samtryggingarfyrirkomuleg efri stéttanna með það markmið að missa ekki spón úr aski sínum í hendur útlendinga. En að reyna að sannreyna að efri lög samfélagsins hafi fyrr á öldum miðlað slíkri samkennd til almennings á einhvern hátt er nær ómögulegt, og í raun ekki fyrr en einmitt með tilkomu þjóðernisstefnunnar og útbreiddra fjölmiðla að fór að bera á slíku. Þar af leiðandi er óhætt að halda því fram að ákveðin sambeldni hafi á stundum náð til efri laga samfélagsins, valds- og menntamanna, en að ómögulegt sé að sýna fram á að hún hafi snert við öllum þorra almennings að nokkru ráði. Þetta eigi einnig við um önnur evrópsk samfélög. Hér verður því staðhæft að Íslendingar uppfylli sjötta og síðasta skilyrði Smiths, a.m.k. að því leyti sem hægt er að leggja mat á slíka sambeldni út frá heimildum. Þá er einsýnt að því fámennara og menningarlega einsleitara sem þjóðflokkasamfélagið er, því auðveldara er fyrir það að standast þetta próf. Mælikvarðar Smiths eru vísir til að valda öllu meiri vandræðum sé ætlunin að nota þá yfir mun fjölmennari eða fjölbreyttari samfélög en Ísland liðinna alda.

Eitt af aðalatriðunum í kenningu Smiths er að þjóðir verða til úr þjóðflokkasamfélögum en alls ekki öll þjóðflokkasamfélög ná nokkurn tíma að verða að þjóðum. Af þessu má sjá að skilgreiningin sem Smith notast við á þjóðarhugtakinu er að vissu leyti „civic“ — ríkisþjóð eða borgaraleg þjóð. Sá sem aðhyllist menningarlega þjóðernisstefnu myndi einfaldlega telja þjóðflokkasamfélag Smiths vera þjóð í hefðbundnum skilningi á meðan Smith telur að þjóðflokkasamfélagið þarfnist ákveðinnar pólitískrar umgjörðar og nokkurs konar sameiginlegs menningarlegs auðmagns

¹¹⁴ Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, 30. „[T]his sense of solidarity and community must animate at least the educated upper strata, who can, if need be, communicate it to other strata and regions in the community.“

¹¹⁵ Sbr. *Diplomatarium Islandicum* 1, 635.

til að geta komist á það stig að teljast þjóð meðal þjóða. Eins og rétt var hér fyrir ofan er samsömun þjóðflokkasamfélagsins við ákveðið landsvæði ein af meginstöðum þess. Smith benti á að nán tengsl væru á milli þjóðernis og landsvæðis, og að þau tengdust ekki staðsetningu eða hlutlægum landkostum á nokkurn hátt, heldur væri um að ræða „meint og upplifað samlífi ákveðins landskika og samfélags [...] Draumalandið er miklu mikilvægara en nokkuð eiginlegt landsvæði.“¹¹⁶

Rétt er að geta þess að enn ríkir varla nokkur sátt um aldur eða uppruna þjóða. Þannig hefur ísraelski sagnfræðingurinn Azar Gat alfarið hafnað hvers kyns módernisma og leggur hann enn meiri áherslu á mikilvægi efníksks uppruna þjóða en Smith. Sú afstaða er meira í ætt við hinar eldri og hefðbundnari skilgreiningar og því endurhvarf til upprunalegu *tesunnar*. Hann bendir á að þjóðerni hafi alltaf verið pólitískt, a.m.k. frá því að eiginleg ríki mynduðust fyrst og að skilgreining Gellners á þjóðernisstefnu nútímans gæti allt eins átt við í fjarlægri fortíð.¹¹⁷ Hér verður ekki tekin afstaða til þess hver þessara ofangreindra „skóla“ sé sá rétti, enda engin þörf á því þar sem nær allir þeir sem fjallað verður um í þessari ritgerð notuðu þjóðarhugtakið í hefðbundnum skilningi þjóðernisstefnunnar. Samt sem áður getur verið gagnlegt að hafa syntesu Smiths í huga þegar talið berst að „sköpun“ þjóða og þjóðernis á nýliðnum öldum, eða þegar spurt er hvort hafi komið á undan: þjóðernisstefnan eða þjóðin. Því að rétt eins og megingerðir þjóðernisstefnunnar eru tvær, þá eru líka til fleiri en ein gerð þjóða. Þær nútímaþjóðir sem samanstanda af fleiri en einu þjóðflokkasamfélagi, t.d. Belgar eða Svisslendingar, eru vissulega ekki „skapaðar upp úr þurru“, en á öðrum — borgarlegum — forsendum og með öðrum áherslum en þjóðir þar sem eitt þjóðflokkasamfélag er algerlega ráðandi. Í tilfellum þar sem meintur uppruni og samsetning þjóða er einfaldari og óumdeildari er nær óumflýjanlegt að áherslurnar verði menningarlegar. Íslendingar virðast einkar skýrt dæmi um síðari gerðina einmitt vegna þess hversu fyrirhafnarlaust það var að líta til fortíðar og bera kennsl á samfellda tilvist tiltölulega menningarlega einsleits samfélags í landinu í aldiraðir.

2.4 Ríki

Takmark beggja megingerða þjóðernisstefnu er yfirleitt að viðkomandi þjóð öðlist sjálfstjórn eða helst fullkomið sjálfstæði, þjóðarheimili. Slíkt heimili er talið forsenda þess að þjóðin geti vaxið og dafnað – uppfyllt forlög sín sem fullgildur meðlimur í samfélagi þjóðanna. Meðal þeirra þátta sem Ernest Gellner taldi mynda grunn allrar þjóðernisstefnu var, eins og áður kom fram, að mæri ríkis og þjóðar skuli fara saman.¹¹⁸ Þessi krafa þjóðernisstefnunnar þróaðist í þá átt að verða viðtekin meginstraumshugmyndafræði alþjóðasamfélagsins og er enn „normatíft“, ríkjandi viðmið á

¹¹⁶ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 28. „[A]n alleged and felt symbiosis between a certain piece of earth and „its“ community [...] a land of dreams is far more significant than any actual terrain.“

¹¹⁷ Sbr. Azar Gat, *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, 2–3.

¹¹⁸ Sbr. t.d. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, 1.

núliðandi „tímabili þekkingar“ (fr. *épistémè*).¹¹⁹ En af hverju þarfnast þjóðin ríkis? Hvert er eðli ríkisins og hvaða hlutverki gegnir það í hugmyndafræði þjóðernisstefnunnar?

Platón (um 427–347 f. Kr.) skrifaði í *Ríkinu* að sambúðin „sem við köllum ríki“ verði til vegna þess að hver og einn einstaklingur sé „margs þurfandi“ og ekki í stakk búinn til að sinna þörfum sínum upp á eigin spýtur. Þar af leiðandi bindast einstaklingarnir samtökum um að uppfylla þarfir hvers annars, en „þar er fremst í flokki og þyngst á metunum þörf okkar fyrir næringu svo að við getum verið til og lifað“. Þar á eftir kemur þörfin fyrir húsaskjól, klæðnað o.s.frv. Í öndverðu skapaðist því ríkið „af þörfum okkar“.¹²⁰ Í verki sínu sauð Platón, líkt og kunnugt er, saman uppskrift að fyrirmyndarríki, og víst er að slíkt ríki yrði sniðið að þörfum borgaranna, en þar sem fyrirmyndarríkið hefur aldrei verið til annars staðar en í bókum reynist nauðsynlegt að leiða sjónir að því hvers konar gerðir ríkja hafa þróast í raun, svo vitað sé. Líklega er hæpið að telja að sameiginlegar þarfir almennings hafi ráðið mestu um stofnun ríkja í öndverðu. Þar hljóta einnig að ráða miklu hagsmunir þeirra sem ekki teljast til fjöldans, svo sem ættfeður, höfðingjar og konungar.

Ítalski stjórnspekingurinn Niccolò Machiavelli (1469–1527) taldi togstreitu og valdabaráttu milli borgaranna eða fólksins annars vegar og höfðingja hins vegar leiða til niðurstöðu sem ákvarðaði hvers kyns ríkisfyrirkomulag væri ráðandi í hverju tilviki fyrir sig og sagði þessa togstreitu geta „leitt þrennt af sér: furstaveldi, frjálsræðisstjórn eða stjórnleysi“.¹²¹ Hann skipti þannig ríkjum mannkynssögunnar með fremur einföldum hætti í tvo flokka, að vissu leyti í anda Aristótelesar: „Öll þau ríki, öll þau veldi, sem ráða eða ráðið hafa yfir löndum og lýðum, eru eða hafa verið annaðhvort lýðveldi eða furstaveldi.“¹²² En lýðveldin eru ekki endilega sjálfkrafa uppsprottin af viðleitni til að uppfylla þarfir fólksins heldur eru þau oftast en ekki afleiðing þess að fólkið hafði betur í valdabaráttunni við höfðingjana, enda kallar Machiavelli lýðveldið „valdstjórn borgara“.¹²³ Tilurð ríkisins er þannig öðrum þræði niðurstaða þessarar valdabaráttu og togstreitan um völdin er ávallt til staðar. „Þeir sem þiggja völd sín úr hendi höfðingjanna“, sagði Machiavelli, „eiga miklu erfiðara með að halda þeim en þeir sem fá þau frá fólkinu“.¹²⁴ Þessi athugun Machiavellis felur í sér að „fólkið“ búi yfir talsverðu, en þó óræðu valdi.

Hugmyndir manna á sautjándu og átjándu öld um samfélagssáttmála byggðu í raun á hinni áður nefndu platónsku hugsun sem felur í sér að einstaklingar taki sig saman og stofni samfélag til að uppfylla þarfir sem ekki verða uppfylltar öðruvísi en með samvinnu. Þar með verði til eins konar óskrifaður samfélagssáttmáli og þrátt fyrir að borgararnir þurfi að búa við yfirvald og valdstjórn sé

---

¹¹⁹ Michel Foucault setti fram hugmyndina um „épistémè“ í þessari merkingu í bók sinni *Les Mots et les Choses* og táknar það kerfi þekkingar, takmarkað í tíma og rúmi, sem ákvarðar möguleika hugsunar. Hugtakið verður útlistað nánar í 4. kafla.

¹²⁰ Platón, *Ríkið* I, 185–186 (369cd).

¹²¹ Niccolò Machiavelli, *Furstinn*, 47.

¹²² Sama heimild, 9.

¹²³ Sbr. sömu heimild, 47.

¹²⁴ Niccolò Machiavelli, *Furstinn*, 48.

Það hluti þessa sáttmála að menn undirgangist lög, með þeim fyrirvara að þau samrýmist hagsmunum heildarinnar. Eitt helsta framlag Jean-Jacques Rousseaus til umræðunnar um eðli ríkisins var einmitt að skilgreina hina sameiginlegu hagsmuni heildarinnar og valdið sem í þeim felst. Hugmyndin um almannaviljann (fr. *volonté générale*) tengdist hugmyndum Montesquieus um almannaanda (fr. *esprit générale*)¹²⁵ og einnig svífur þjóðarandi (fr. *l'esprit des nations*) Voltaires yfir vötnum.¹²⁶

Max Weber benti á að stjórnsmál, í öllum sínum birtingarmyndum, snúist fyrst og síðast um vald.¹²⁷ Skilgreining hans á ríkinu er ein sú skýrasta sinnar tegundar og miðast við hlutverk ríkisins sem æðsta handhafa valds á tilteknu landsvæði. Weber taldi beitingu ofbeldis vera hina „sérkennandi aðferð ríkisins“ og skilgreindi svo ríkið sem

það samfélag manna, sem gerir viðurkennda kröfu til *einkaréttar til að beita réttmætu ofbeldi*. Og krafan á við um tiltekið svæði; það er hluti af skilgreiningunni. Sérkenni nútímans er, að nú viðurkennum við ekki rétt annarra félagseininga eða einstaklinga til ofbeldis nema að því marki, sem ríkið leyfir; hjá því er eina uppspretta „réttar“ til ofbeldis.¹²⁸

Þessi réttur til ofbeldis, þetta vald, hvort heldur sem því er beitt inn á við gegn eigin borgurum eða út á við í formi hervalds, er fullveldi ríkisins.

Þær hliðar ríkisins sem hér hafa verið ræddar eru sameiginlegar flestum megingerðum ríkja, hvort sem þau teljast lýðveldi (lat. *res publica*), einveldis- eða valdstjórnarríki. En ríkið, sem til þarf handa þjóðinni, er ekki hvernig ríki sem er, heldur krafðist þjóðernisstefnan að vissu leyti nýrrar gerðar ríkis, en tilvera þess skyldi nær alfarið hverfast um þjóðina. Fullveldi ríkis samkvæmt menningarlegri þjóðernisstefnu á uppruna sinn í þjóðinni sjálfri og þjóðin er sprottin af náttúrunni. Samkvæmt því er hið fullvalda þjóðríki bæði æskilegt og náttúrulegt fyrirkomulag. Ríki menningarlegrar þjóðernisstefnu stendur opið öllum þeim sem tilheyra menningarþjóðinni, hvar í veröldinni sem þeir kunna að búa, á sama tíma og það útilokar *a priori* þá sem ekki teljast til meðlima þjóðarinnar. Það er mun torveldara fyrir utanaðkomandi aðila að öðlast fullgildan þegn rétt í slíku ríki en t.a.m. í ríki sem byggir á borgaralegri þjóðernisstefnu. Þar af leiðandi mætti segja að á sama hátt og mismunandi gerðir þjóðernisstefnu geta af sér ólíkar þjóðgerðir þarfnist þær einnig ólíkra ríkisgerða. Hið nánast heilaga samband lands og þjóðar sem greina má í allri þjóðernislegri orðræðu verður enn sterkara í menningarlegri þjóðernisstefnu sé hún borin saman við borgaralega þjóðernisstefnu. Sambandið verður, eins og samband þjóðar og tungu, lífrænt. Það er líkt og þjóðin og moldin renni saman í eitt. Slíkt samlífi hefur verið nefnt „territorial kinship“ á ensku og Sveinn Yngvi Egilsson íslenskaði það sem *landsifjar*.¹²⁹

¹²⁵ Hugmyndina um almannaandann, „esprit general“, setti Montesquieu fram árið 1748 í hinu áhrifamikla verki sínu, *Andi laganna* (fr. *De l'esprit des lois*).

¹²⁶ Sbr. Voltaire. *Essay sur les mœurs et l'esprit des nations*.

¹²⁷ Sbr. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 619.

¹²⁸ Max Weber, *Mennt og máttur*, 121.

¹²⁹ Sbr. Sveinn Yngvi Egilsson, *Ísland í Eyjabafinu*, 64.

Í meðförum hugmyndasmiða menningarlegrar þjóðernisstefnu átti því merking almannaviljans, almannaandans og þjóðarandans eftir að breytast talsvert. Þrátt fyrir tilvísanir í mótandi áhrif loftslags og umhverfis á samfélög manna voru fyrirnefndar hugmyndir hinna frönskumælandi fræðimanna að talsverðu leyti félagslegs eðlis. Sé skilgreining menningarlegrar þjóðernisstefnu á þjóðarhugtakinu höfð í huga kemur í ljós að þjóðarandinn verður, líkt og þjóðin sjálf, náttúrulegt, lífrænt fyrirbrigði. Andi þjóðarinnar sprettur þá „neðan frá“ úr frjóum jarðvegi og grasrót hinnar lífrænu þjóðar, en kemur ekki, líkt og hann gerði í meðförum Voltaires, „að ofan“ frá fámennri elítu sem sáldrar honum svo til almúgans.¹³⁰ Skilgreining Herders á þjóðarandanum, uppsprettu hans og birtingarmyndum, t.d. í tungutaki bændafólks, breytti þannig hinum samfélagslega „anda“ frönsku upplýsingarmannanna í náttúrulögmál. Hann taldi náttúruna ala af sér fjölskyldur sem í fyllingu tímans mynduðu náttúrulegar þjóðir með sérstæð þjóðareinkenni, sem svo stofnuðu náttúruleg ríki.¹³¹ Þetta náttúrulega samband þjóðar, tungu og lands er lykilþáttur í menningarlegri þjóðernisstefnu, og ein af fjölmörgum hliðum þess slags þjóðernis sem er skapað og sífellt endurskapað í orðræðu. Í næsta kafla verður skilgreind sú aðferðafræðilega nálgun sem beitt verður til að meta með hvaða hætti þessi tiltekna orðræðugerð varð ráðandi meðal forkólfa íslenskrar þjóðernisstefnu eftir því sem leið á nítjándu öldina.

---

¹³⁰ Sbr. Zeev Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, 308.

¹³¹ Sbr. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 116 (níunda bók). Það voru einmitt slík „náttúruleg“ ríki, sem Herder hugnaðist best, en hann var í raun frekar andvígur ríkjum sem verkfærum fursta og konunga til að stjórna almenningi. Hann var reyndar ekki heldur sérlega hrifinn af borgum eða þéttbýli, líkt og sjá má á flestum skrifum hans.

3. Aðferðafræðileg nálgun

3.1 Orðræða

Eins og aðrar gerðir stærri samfélaga er *þjóðin* í nútíma skilningi í grunninn hugmynd, félagsleg ímyndun. Hún er ímynduð vegna þess að „meðlimur jafnvel hinnar smæstu þjóðar mun aldrei þekkja eða hitta megnið af hinum meðlimunum; ekki einu sinni heyra af þeim. Samt lifir ímynd samfélagsins í hugum hvers þeirra.“¹³² Tilverusvið þjóðarinnar er þannig fyrst og síðast að finna í hugsunum fólks og þar af leiðandi einnig í orðræðu. Það er því helst með því að greina orðræðu að mögulegt er að rannsaka upphaf og þróun þjóðarhugmynda og þeirra fyrirbæra sem þeim tengjast.

Hugtakið „orðræðu“ má skilja á a.m.k. tvo fremur ólíka vegu. Í hinum almennari og eldri skilningi orðsins er það notað til að tákna bókstaflega það sem orðin tvö sem saman mynda orðið „orðræða“, „orð“ og „ræða“, merkja, þ.e.a.s. orðin sem notuð eru í töluðu eða rituðu máli hverju sinni. Taka mátti dæmi úr *Egils sögu Skallagrímssonar* þegar Hárekur og Hrærekur Hildiríðarsynir buðu Haraldi hárfagra til veislu í þeim tilgangi að grafa undan Þórólfi Kveldúlfssyni. Þegar þeir bræður höfðu lokið málflutningi sínum segir að konungur hafi rætt „fátt um þessi tíðendi fyrir mönnum, en fannsk þat á, at hann myndi trúnað á festa þessa orðræðu, er honum var sagt“.¹³³ Annað gott dæmi er að finna í *Brennu-Njáls sögu* þegar þeir Geir goði og Gissur hvíti undirbjuggu mál á hendur Gunnari á Hlíðarenda: „Málatilbúnaðr þessi spurðisk um ǫll héruð, ok var sú orðræða á, at róstumikið myndi verða þingit.“¹³⁴ Hér þarf ekki að velkjast í vafa um það að orðræðuhugtakið er notað í þeim skilningi sem lýst var að ofan. Orðræðan er þannig einfaldlega summa orðanna sem fram komu í ræðunni.

Í hinum táknfræðilega skilningi getur hugtakið merkt allt annað, því að það vísar ekki einungis til orðanna sjálfra, sem rituð eru eða sögð, heldur einnig og öðru fremur *merkingarinnar* sem liggur að baki orðunum og orðasamböndunum — m.ö.o. hinnar undirliggjandi hleðslu hugtakanna og hvernig þau vísa hvert í annað, gjarnan í andstæðu sína. Nú á dögum er hugtakið notað í þessari tvennis konar merkingu. Í almennri þjóðfélagsumræðu, hvort sem í ræðum alþingismanna eða aðsendum greinum í dagblöðum, er hugtakið yfirleitt notað í upprunalegri merkingu. Það er því ágætt að halda því til haga að í þessari ritgerð er hugtakið ávallt notað í táknfræðilegum skilningi. Þar er ekki aðeins átt við töluð eða skrifuð orð heldur hvers kyns merkingarbæra miðlun ímynda og hugmynda sem tjáð eru með táknrænum hætti.

¹³² Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 6.

¹³³ *Egils saga Skalla-Grímssonar*, 33.

¹³⁴ *Brennu-Njáls saga*, 140.

3.1.1 Tákn, táknmynd, táknmið og tilvísun

Mikilvægustu grundvallaratriði táknfræðinnar, og þau sem einnig voru í lykilhlutverki í formgerðarhyggju (strúktúralisma) og póststrúktúralískri orðræðugreiningu, má rekja til svissneska málfræðingsins Ferdinands de Saussures (1857–1913) sem hefur verið nefndur „faðir táknfræðinnar“. Fræðimenn síðari tíma bættu ýmsu við og þróðu kenningar hans áfram en grundvöllurinn sem fræðasviðið byggir á er frá honum, þ.e.a.s. deiling táknsins í táknmynd (fr. *signifiant*) og táknmið (fr. *signifié*) annars vegar, og hins vegar hugmyndin um að merking orða byggi fyrst og fremst á tilvísunum í önnur orð og á andstæðum, samhengi. Kenningar sínar setti Saussure fram í fyrirlestrum við Genfarháskóla á árunum 1906–1911 sem gefnir voru út árið 1916 undir nafninu *Cours de linguistique générale*.

Saussure sagði tungumálið vera eins og skák. Gildi taflmanna á taflborði fer að mestu leyti eftir staðsetningu þeirra á taflborðinu og þar með afstöðu þeirra til annarra taflmanna á borðinu. Hann taldi að rétt eins og skák byggist alfarið á mismunandi samsetningu mögulegra staðsetninga taflmannanna og afstöðu þeirra til hvers annars væri tungumálið kerfi sem byggðist á innbyrðis andstöðu lykilorða þess.¹³⁵ Hann tók dæmi um götu þar sem allar byggingar hefðu verið rifnar niður og aðrar, nýjar byggðar í staðinn. Þó að nær ekkert væri eftir af upprunalegu götunni þá væri samt um sömu götu að ræða í táknfræðilegum skilningi.¹³⁶ Það mætti jafnvel ýkja þetta dæmi Saussures og segja sem svo að auk þess að byggingarnar hafi verið rifnar, þá hafi gatan sjálf verið grafin upp, færð 20 m til austurs og endurbyggð þar. Héldi hún nafninu væri hún enn sama gatan. Það er m.a. vegna þess að „gatan“ er ekki eingöngu efnislegs eðlis. Táknmið hvílir á vissum huglægum skilyrðum sem eru aðskilin hinum efnislegu eiginleikum sem tilvísun þess samanstendur af. Merking götunnar í *orðræðunni* byggir þannig fyrst og fremst á afstöðu hennar til annarra gatna en ekki endilega á eiginleikum hennar sjálfrar. Á sama hátt, sagði Saussure, er 8:25 járnbrautarlestin frá Genf til Parísar alltaf sama lestin innan tungumálsins. Jafnvel þótt lestarvögnunum, lestarstjóranum og öllu hinu starfsfólkinu sé skipt út er samt talað um 8:25 lestina frá Genf til Parísar.¹³⁷ Það sem gerir þessa mismunandi járnbrautarvagna með mismunandi starfsfólki að sömu lestinni í orðræðunni er sú staðreynd að hún er *ekki* 9:15 lestin til Zürich eða eitthvert annað. Þetta kemur enn betur í ljós þegar tilvísun tákns er óhlutbundin (e. *abstract*) hugmynd og er án áþreifanlegrar tilvísunar í efnisveruleikanum, eins og t.d. ímynduð samfélög á borð við þjódir.

Með þessum hugmyndum er í raun komin fram grunnurinn að því sem fransk-alsírski heimspekingurinn Jacques Derrida kallaði síðar *différance* og hefur verið þýtt sem „skilafrestur“ á íslensku. Er þá átt við að orð og hugtök vísi stöðugt hvert í annað, skapi andstæðupör og stigveldi

¹³⁵ Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, 88 og 107.

¹³⁶ Sama heimild, 108.

¹³⁷ Sama heimild, sami staður.

í merkingu hugtakanna.¹³⁸ En Derrida taldi að sé orðræða tiltekins tíma í tilteknu samfélagi greind, eða afbyggð, kæmi m.a. í ljós að það skipti engu máli hvers konar texti væri til skoðunar, það gæti verið skjal úr réttarhöldum, dómur, smásaga, kvæði eða sendibréf, orðræðan væri sú sama: „textinn er ekki bókin, er ekki takmarkaður við bindi, sem er takmarkað við bókasafnið.“¹³⁹ Því má greina orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu í alls kyns textum, sem að ytra formi tengjast umræðu um þjóðerni ekki með sýnilegum hætti, en deila samt hinu innra formi orðræðunnar, þ.e.a.s. innihalda sömu tilvísanir í andstæður, sömu gildishleðslu hugtaka o.s.frv., hvort sem um er að ræða skáldskap, lögskýringu, eða pólitíska stefnuýfirlýsingu. Allar gerðir texta snúast um samhengi, og samkvæmt Derrida er það að setja hluti í samhengi aldrei hlutlaus athöfn; samhengið er ekki „náttúrulegt“, heldur mannlegur tilbúningur, og þar af leiðandi ávallt að vissu leyti pólitískt.¹⁴⁰

Slíkt samhengi er oftast en ekki innfalið í tiltekinni orðræðu eins og hún birtist sem kerfi þekkingar. Segja mætti að orðræðan sé samhengið. Þess vegna getur verið harla erfitt að fara á svig við ríkjandi orðræðu samfélags eða tímabils. Frásögn sem brýtur í bága við lögmál orðræðunnar, sem er úr samhengi, verður óskiljanleg öllum þorra fólks. Þar af leiðandi er athöfnin að setja saman skiljanlega frásögn lítið annað en að setja hlutina í tiltekið samhengi.

3.2 Frásögn (e. *narrative*)

Beinar og óbeinar tilvísanir í sögu þjóðarinnar eru einn af grundvallarþáttum orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu. Frásagnir, hvers eðlis sem þær kunna að vera, lúta yfirleitt vissum lögmálum. Innri lögmál frásagnar gera hana skiljanlega og þekkjanlega sem *ákveðna tegund* frásagnar. Þessi lögmál eru óaðskiljanleg og nauðsynleg frásögninni til þess að þær geti virkað rökréttar á móttakandann. „Tilteknir atburðir settir í tímaröð eru alls engin saga, heldur annáll“, sagði bandaríski sagnfræðingurinn Hayden White. „Til að breyta honum í sögu þarf skipan atburða að vera á þann veg að hún framkalli ákveðnar tegundir spurninga í huga lesandans; spurningar á borð við „hvernig gerðist þetta?“ eða „hvað gerðist svo?““¹⁴¹ Í greiningu sinni á harmleikjum lýsti Aristóteles þeirri hlið harmleiksins, sem hann kallaði „sögu“ hans, sem „niðurskipun atvikanna“.¹⁴² Það er einmitt niðurskipun atvikanna sem setur hlutina í samhengi. Slík niðurskipun atvika er sameiginleg gerðum frásagna hvort sem um er að ræða hreinan uppspuna eða fræðileg skrif um raunverulega atburði en athöfnina að skipa atvikunum niður með þeim hætti að frásögn verði vitræn hefur Hayden

¹³⁸ „Différance“ er „différence“ vísitandi „vitlaust“ stafsett, en hljómar eins í framburði, og er þannig orðaleikur sem á að afhjúpa margslungna og hulda eiginleika orðræðunnar.

¹³⁹ Jacques Derrida, „Afterword: Toward an Ethic of Discussion“, 137. „[T]he text is not the book, it is not confined in a volume itself confined to the library.“

¹⁴⁰ Sama heimild, 136.

¹⁴¹ Hayden White, „The Structure of Historical Narrative“, 121.

¹⁴² Aristóteles, *Um skáldskaparlistina*, 54 (1450a).

White nefnt að „söguþræða“ (e. *emplot*) eða að „kóða“ (e. *encode*) frásögnina.¹⁴³ Þannig getur sérhvert atvik verið upphaf eða endir einhverrar tiltekinnar atburðarásar eða átt sér stað í henni miðri.¹⁴⁴ Það er háð ákvörðun höfundarins hverju sinni. Jafnvel áður en hægt er að kóða frásögnina þarf að eiga sér stað ákveðinn hugrænn verknaður, sem er öðrum þræði skáldlegs eðlis, og felst í því að höfundur textans þarf að „ímynda“ sér (e. *prefigure*) sviðið sem frásögnin tekur til.¹⁴⁵

Claude Lévi-Strauss hélt því fram að heildstæðar goðsögur væru yfirleitt skapaðar úr slitrum héðan og þaðan sem væru settar í samhengi af höfundum. Í umfjöllun sinni var Lévi-Strauss fyrst og fremst að ræða hvernig vestrænir mannfræðingar hafi skapað samfelldar sögur með því að safna saman goðsögulegum minnum menningarheima sem ekki höfðu ritmál, en benti einnig á að „hráefni“ Biblíunnar samanstandi í raun af „ótengdum þáttum“ sem heimspekingar hefðu sett saman til að mynda „samfellda sögu“.¹⁴⁶ Þessa hugsun mætti með góðu móti yfirfæra á flest samfélög sem síðan á nítjándu og tuttugustu öld öðluðust það sem kallað hefur verið *þjóðarsaga*. Hráefni sögunnar er sérvalið, nánast eins og til þess að passa í ákveðið skapalón, og söguþráðurinn, kóðunin, samhengið, er yfirleitt af sama meidi, sama hvaða þjóð á í hlut. Lévi-Strauss hallaðist að því að slík saga væri líklega búin að taka yfir hlutverk goðsagna í samtímanum.¹⁴⁷

Þýski texta- og bókmenntafræðingurinn Erich Auerbach taldi vera greinilegan mun á uppbyggingu þjóðsagna og sagnfræðilegrar frásagnar. Þjóðsagan einkenndist af yfirnáttúrulegum þáttum og endurteknum minnum og að „framgangur hennar [væri] of sléttur og felldur. Allt sem fer þvert á hana, allt núning sviðnám, allt sem er annars eðlis, aukreitis, allt sem spilast inn í helstu viðburði og minni, allt sem er óákveðið, rofið og stefnulaust og ruglar skýran gang atburða og einfalda stefnu gerandi persóna er þvegið úr.“¹⁴⁸ En einkennist samstöðusaga þjóðar ekki einmitt af slíkri „kóðun“? Er þetta ekki einmitt það sem Ernest Renan átti við þegar hann benti á að þó nokkur gleymaska væri þjóðarsögunni algjörlega nauðsynleg?¹⁴⁹ Enda benti Auerbach einnig á það að „svo erfitt er að skrifa sagnfræði að flestir sagnfræðingar neyðast til að nota tækni þjóðsagna að einhverju leyti.“¹⁵⁰ M.ö.o. neyðast þeir til að slétta misfellur og koma skikki á hið stefnulausa til að úr verði læsileg saga með einhvers konar söguþræði.

Að því sögðu er einnig nauðsynlegt að hafa það í huga að auðvitað er grundvallarmunur á eðli tveggja megingerða frásagna: annars vegar frásagnar sem segir frá raunverulegum atburðum og hins vegar frásagnar sem er alfarið hugarburður höfundar. Því þótt þessar tvær gerðir frásagna lúti óumflýjanlega sömu lögmálum með tilliti til forms og orðræðu, og að allar frásagnir þurfi að

¹⁴³ Sjá t.d. Hayden White, „The Structure of Historical Narrative,“ 112–113 og 121.

¹⁴⁴ Sama heimild, 121.

¹⁴⁵ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, 30.

¹⁴⁶ Claude Lévi-Strauss, *Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture*, 35.

¹⁴⁷ Sbr. sömu heimild, 42–43.

¹⁴⁸ Erich Auerbach, *Mimesis. Framsetning veruleikans í vestránum bókmenntum*, 50.

¹⁴⁹ Ernest Renan, „What is a Nation?“ 190.

¹⁵⁰ Erich Auerbach, *Mimesis*, 52.

kóða, vísar sú fyrri í raunveruleikann með beinum hætti en hin síðari vísar fyrst og fremst til hugarburðar höfundarins. Segja má að sagnfræði lendi mitt á milli þessara tveggja megingerða frásagna: viðfangsefnið eru raunverulegir atburðir og persónur í fortíðinni, en túlkun raunveruleikans, samhengi atburða og orsakaskýringar, eru ávallt að einhverju leyti skapandi verknaður sagnfræðingsins.

Annað atriði sem snertir frásagnir og form þeirra er mikilvægi kveðskapar í textasafni (e. *corpus*) orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, en það útskýrir einnig af hverju skáldskapur í bundnu máli þarfnast jafn mikillar athygli og óbundið mál í orðræðugreiningunni. Það var ríkjandi viðhorf hjá mörgum forvígismönnum menningarlegrar þjóðernisstefnu að bundið mál væri á vissan hátt æðra óbundnu (prósa) sem tjáningarform. Þetta viðhorf tengdist tilgátum um að bundið mál væri „upprunalegra“ og taldi t.a.m. Herder það hluta af ákveðnu blómaskeiði í sögu þjóðanna sem einkenndist af æskuþrótti. Hann sagði uppruna bundins máls tengjast ríkri munnlegri hefð á tímum söngvaskáldanna sem ortu Hómerskviður í suðri og Eddukvæði í norðri.¹⁵¹ Á svipaðan hátt taldi dansk-þýski heimspekingurinn Henrich Steffens (1773–1845) að svo framarlega sem þróun þjóðar væri náttúruleg og „heilbrigð“, myndi hún skapa með sér „þjóðlega ljóðlist“ (þ. *eine nationale Poesie*).¹⁵² Slík ljóðlist er betur til þess fallin að nálgast kjarna tilverunnar en óbundið mál sem Steffens sagði smætta það sem „ber óumdeilanleg merki hins eilífa“ niður í form sem er einungis fært um að lýsa hinu endanlega eða dauðlega.¹⁵³ Hin þjóðlega ljóðlist var að hans mati fylgifiskur trúrækni sem væri heilbrigðu þjóðlífi nauðsynleg. Hann taldi samtíma sinn einkennast af vaxandi vantrú og „yfirgnæfandi prósa“, og fullyrti í sömu andrá að Frakkar væru „prósaískasta“ þjóð veraldar, og í raun ein skýrasta birtingarmynd guðlauss samfélags samtímans.¹⁵⁴ Þarna var Steffens á svipuðum slóðum og Johann Gottlieb Fichte þegar hann ýjaði að því að Frakkar gætu í raun ekki talist til „alvöru“ þjóða af þeirri einföldu ástæðu að þeir hafi forðum gefið náttúrulega tungu sína upp á bátinn og skipt henni út fyrir afbakaða latínu.¹⁵⁵ Allt tengist þetta hugmyndum rómantikurinnar um alltumlykjandi alheimsanda sem einungis sá sem byggji yfir „upprunalegri snilligáfu“ (þ. *Originalgenie*) væri fær um að túlka eða miðla til fólks, og þá helst í bundnu máli, en nánar verður vikið að því síðar.

Svo sem kunnugt er svipar söguskoðun íslensku sjálfstæðisbaráttunnar mjög til sögutúlkunar annarra þjóðernishreyfinga á níjtjándu og tuttugustu öld. Hin kunnuglegu stef eru: *gullöld* þegar þjóðin var sjálfstæð forðum daga, ýmist í fornöld eða (oftar) á miðöldum;¹⁵⁶ *niðurlægingartímabil* sem oftast er tengt við yfirráð eða afskipti erlendra aflu og svo *vakning þjóðarandans* með fyrirheitum um

---

¹⁵¹ Sbr. Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur I,“ 26. „Der Genius der Sprache ist auch der Genius von der Literatur einer Nation.“

¹⁵² Henrich Steffens, *Lebenserinnerungen aus dem Kreis der Romantik*, 75.

¹⁵³ Henrich Steffens, *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, 134–135.

¹⁵⁴ Sama heimild, 134–135 og 137.

¹⁵⁵ Sbr. Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, 58–59.

¹⁵⁶ Tímabilið frá 874–1264 sem stundum hefur verið kallað „fornöld“ í íslenskri sagnaritun fellur innan síðasta hluta mið-eyrópskra áriðaldra og upphafstíma hámiðaldra.

glæsta framtíð, svo framarlega sem þjóðin fái að blómstra í friði í eigin föðurlandi. Í þessari sögu eru hetjur og skúrkar, erlendir kúgarar og innlendir svikarar, píslarvottar og dýrlingar. Hinar táknfræðilegu tilvísanir í andstæður virka ávallt með sama hætti í þess konar sögu. Því mætti segja að í öllum táknfræðilegum grundvallaratriðum séu slíkar sögur í raun allar eins. Það helgast af því að í öllum tilfellum ræður sama orðræðan ferðinni, og máttur hennar felst ekki eingöngu í því að hafa mótandi áhrif á skoðanir fólks á mönnum og málefnum, heldur mætti jafnvel halda því fram að orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu hafi haft talsverð áhrif á viðfang sitt — sjálfa þjóðina sem hún lýsir.

3.3 Orðræðan sem mótandi afl

„Endimörk bókar eru aldrei skýr: handan titilsins, fyrstu línanna og síðasta punkts, handan innri samsetningar og sjálfstæðs forms hennar er hún föst í kerfi tilvísana í aðrar bækur, aðra texta, aðrar málsgreinar: hún er hnútur í neti.“¹⁵⁷ Þannig komst franskur heimspekingurinn Michel Foucault að orði þegar hann lýsti stöðu einstakra texta innan orðræðukerfis. Þrátt fyrir að orðræðukerfin byggji alfarið á bókunum, textunum, ræðunum, kvæðunum og öllum víxlverkandi tilvísununum þar á milli má segja að við vissar kringumstæður geti orðræðukerfi nánast öðlast sjálfstætt líf. Orðræðan „lífir“ sjálfstætt í neti þar sem andstæður vísa stöðugt hver í aðra og hægt er að bera kennsl á skyldleika staðhæfinga óháð höfundum, fræðigreinum eða jafnvel textagerð, líkt og tæpt var á hér fyrir ofan. Til verður textasafn (*corpus*) orðræðunnar. Að þessu leyti lýsir orðræðan ekki einungis tilvist fyrirframgefins raunveruleika; hún ákvarðar „skipan hlutanna“.¹⁵⁸ Þrátt fyrir að vera alfarið sköpunarverk manna og hugmynda þeirra fer hún einnig að móta mennina, hugmyndir þeirra og samfélög.

Það var þessi skilningur á virkni orðræðukerfa sem lá til grundvallar brautryðjendaverki bandarísk-palestínska bókmenntafræðingsins Edwards Saids, *Orientalism. Western conceptions of the Orient*, þar sem hann færði rök fyrir því að framandleiki Austurlanda nær og fjær, menningu þeirra og þjóða, hafi að mestu leyti verið mótaður af vestrænni orðræðu. Hann líkti menningunni (og hér væri hægt að setja t.a.m. þjóð í stað menningar), viðfangi orðræðunnar, við „*sköpunu sem er sköpuð á tilraunastofu og með textafræði*“¹⁵⁹ og taldi að evrópsk menning, handhafi orðræðunnar ef svo mætti að orði komast, hafi „aukið styrk sinn og sjálfsímynd með því að etja sjálfri sér gegn eins

---

¹⁵⁷ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, 23. „The frontiers of a book are never clear-cut: beyond the title, the first lines, and the last full stop, beyond its internal configuration and its autonomous form, it is caught up in a system of references to other books, other texts, other sentences: it is a node within a network.“

¹⁵⁸ Sama heimild, 28–29 og 49.

¹⁵⁹ Edward W. Said, *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, 146. Leturbreyting E.S. „[A] creature being created in the laboratory and by philology.“

konar staðgengli eða jafnvel neðanjarðarsjálfi“.¹⁶⁰ Said tók svo djúpt í árinna að telja evrópska orðræðu um Austurlönd hafa átt þátt í því að Evrópumönnum tókst yfirleitt að komast í þá stöðu að vera eins konar drottinnar heimsins á tímabili; að hugmyndin um evrópska menningu sem æðri öllum öðrum menningarheimum hafi að hluta til raungerst vegna þessarar orðræðu sem sífellt mátaði evrópsku fyrirmyndarmenninguna við aðra, framandi, „óæðri“ og „óevrópska“ menningarheima og þjóðir.¹⁶¹

Þetta er vissulega umdeilanleg tilgáta, enda er heimsskipan nýlendutímans afleiðing flókens samspils alls kyns menningar- og efnahagslegra þátta sem engin fræðileg samstaða ríkir um. Hitt er víst að orðræðukerfi geta haft talsverð áhrif á samfélögin sem þau verða til í, sem og viðfang eða tilvísun orðræðunnar sjálfar. Þó að ef til vill hafi verið til eitt alltumlykjandi orðræðukerfi vestrænnar menningar gagnvart framandi menningarheimum var á sama tíma innan þess kerfis annað, að vissu leyti andstætt, orðræðukerfi. Orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu bjó í samlífi með, en gróf samt undan, orðræðukerfi vestrænnar menningar sem heildar, því innan þess fór fram sköpun fjölmargra þjóðarímynda innan Evrópu, sem hver keppti við aðra. Sumar þeirra voru rebbingslegar, aðrar byggðu á sjálfsímynd fórnarlamba, enn aðrar gerðu út á stærð og mikilfengleik og síðan enn aðrar út á smæð sína. Öll þessi ímyndasköpun átti sér stað í nánú samspili og hafði hver ímynd áhrif á aðra. Ímynd „hinna“ átti þátt í að skýra og styrkja ímyndina sem „við“ höfum af „okkur“. Öðrun getur þannig verkað til baka, aftur á upprunamenningu orðræðunnar og haft áhrif á mótun sjálfsmynda líkt og eftirlendufraeðin hafa sýnt fram á, t.d. þegar þjóð er skilgreind út frá andstæðu sinni.¹⁶²

Á líkan hátt og hárfín glufa milli götusteina ákvarðar samtímis endimörk eins og upphaf annars eru það mærin milli tveggja þjóða sem eiga mikinn þátt í sjálfsmyndasköpun beggja; það eru þessi mæri sem indverski bókmenntafræðingurinn Homi Bhabha kallaði „þriðja rýmið“ (e. *Third Space*) eða „millirýmið“ (e. *inbetween space*) — rýmið „sem axlar byrði merkingar menningar“, m.ö.o. rýmið þar sem þýðing tveggja menningarheima mótast og skerpið í víxlverkandi ferli sem hann kallaði „bræðing“ (e. *hybridization*).¹⁶³ Hvor menningarheimurinn tekur þá til sín þætti hins með ómeðvituðum hætti. Þessa hugsun má að talsverðu leyti yfirfæra á tilurð orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu á níttjándu öld þar sem hugmyndin um „okkur“ felur ávallt í sér tilvísun í andstæðu sína, „hina“, líkt og tæpt var á hér á undan. Þannig var þýsk þjóð á öndverðri níttjándu öld að mörgu leyti skilgreind út frá franskri, dönsk frá þýskri og íslensk frá danskri; en þótt þjóð

¹⁶⁰ Sama heimild, 3. „[G]ained in strength and identity by setting itself off against the Orient as a sort of surrogate and even underground self.“

¹⁶¹ Sbr. sömu heimild, 7.

¹⁶² Fjallað er ítarlega um þess háttar ímyndasköpun þjóða í sögulegu samhengi í Manfred Beller og Joep Leerssen, ritstj, *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representations of National Characters*.

¹⁶³ Homi Bhabha, „The Commitment to Theory,“ 56.

sé skilgreind eins langt frá „hinum“ og mögulegt er, eru „hinir“ samt sem áður grundvallarþáttur og viðmið í ímyndarsköpun þjóðarinnar.

Hér hefur verið rætt um ímynduð samfélög og að þjóðir búi fyrst og fremst í tiltekinni orðræðugerð. Þjóðin er samt ekkert „óraunverulegri“ fyrir vikið. Fjölmargir þættir mannlegrar tilveru byggja á ímyndun — hugmyndum fólks sem raungerast og hafa raunverulegar, oft afdrifaríkar afleiðingar í efnisveruleikanum. Virði peninga er t.a.m. algjörlega háð ímyndun en á sama tíma, og ef til vill einmitt þess vegna, algjörlega raunverulegt. Það sama á við um þau ímynduðu samfélög sem kallast þjóðir og er lykilatriði þegar talað er um vald orðræðu, hvers kyns sem hún er. Vald orðræðunnar felst í því að hún er hugrænn félagslegur tilbúningur, ímyndun sem hefur raunverulega, ápreifanlega verkun á nakinn veruleika. Í því felst mikilvægi hennar. Í skáldsögunni *Miðnæturbörn* (*Midnight's Children*, 1981) lýsti Salman Rushdie hugmyndinni um ímyndað samfélag af stakri snilld og fær sú lýsing að standa hér í (nánast) fullri lengd, enda væri glapræði að reyna að umörða hana nokkuð eða stytta:

[...] Þjóð sem hafði aldrei verið til var í þann mund að öðlast frelsi, slöngva okkur inn í veröld sem var algjör tilbúningur þrátt fyrir að hún ætti sér fimm þúsund ára sögu, þrátt fyrir að hún hefði fundið upp skákina og verslað við mið-konungdæmið í Egyptalandi; inn í goðsagnaland, land sem yrði aldrei til nema í krafti gríðarlegs sameiginlegs vilja — nema í draumi sem við féllumst öll á að láta okkur dreyma; þetta var hugarburður fjöldans sem Bengalir og Punjab-búar, Madras-búar og Jatar deildu með sér í mismiklum mæli og útheimti reglulega þá helgun og endurnýjun sem aðeins er hægt að veita með blóðfórnum. Indland, nýja goðsögnin — hugsmíð fjöldans þar sem allt var mögulegt, ævintýri sem jafnast aðeins á við hinar máttugu ímyndanirnar tvær — peninga og Guð.¹⁶⁴

3.4 Aðferð til greiningar – orðræðuþrenning menningarlegrar þjóðernisstefnu

Í fyrrnefndri bók sinni, *Orientalism*, sagði Edward Said: „Það að segja að nútíma óríentalismi hafi verið hluti af heimsvaldastefnu og nýlendustefnu er ekki sérlega umdeilanlegt; samt nægir ekki að segja það, heldur þarf að greina það, fræðilega og sögulega.“¹⁶⁵ Með því að fá þessa hugsun lánaða og yfirfæra á rannsóknina sem hér fer á eftir væri hægt að orða hana þannig, að það að segja að íslenska sjálfstæðisbaráttan hafi verið undir áhrifum, og í raun mótast af, orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu er varla mjög umdeilanlegt. Samt er ekki nóg að staðhæfa það; það þarf að greina það, fræðilega og ekki síst sögulega. Ásamt því að notast við þær skilgreiningar á orðræðu og

¹⁶⁴ Salman Rushdie, *Miðnæturbörn*, 109–110.

¹⁶⁵ Edward W. Said, *Orientalism*, 123. „To say simply that modern Orientalism has been an aspect of both imperialism and colonialism is not to say anything disputable. Yet it is not enough to say it; it needs to be worked through analytically and historically.“

mögulegri virkni hennar, sem minnst var á hér að ofan, þarf að kanna hvernig orðræðan berst til Íslands, þ.e.a.s. hvernig Ísland og íslensk þjóð verða vettvangur og viðföng orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, og hvaðan sé líklegt að slík orðræðugerð hafi borist til þeirra sem urðu helstu boðberar hennar á Íslandi. Með því að skoða tilfelli Íslands í víðara samhengi er hægt að fá mynd af því að hve miklu leyti þróunin á Íslandi geti talist dæmigerð eða hvort um einhvers konar frávik gæti verið að ræða.

Vegna hins, að því er virðist í fyrstu, mótsagnarkennda alþjóðlega eðlis þjóðernisstefnunnar eru fjölmörg dæmi þess að „sköpunarferli“ þjóða hafi verið hvert öðru líkt og því hægt að gera alþjóðlegan samanburð á hinu þjóðlega ferli. Miroslav Hroch setti fram áður nefnt líkan þar sem gert er ráð fyrir því að stofnun hinna smærri þjóðríkja í Mið-Evrópu hafi verið útkoma mjög svipaðrar þróunar í flestum tilvikum. Hann skipti ferlinu í þrjá fasa: Fasi A hefst þegar frekar fá-mennur hópur (oftast ungra karlkyns) menntamanna tekur að leggja stund á rannsóknir á tungumáli, menningu og sögu þjóðarinnar í því skyni að grafast fyrir um uppruna og lýsa einkennum hennar. Fasi B einkennist af tilkomu „trúboðanna“, viðleitni og tilraunum þeirra í þá veru að sannfæra þá sem mynduðu þjóðina — fjöldann — um að þeir tilheyri sannarlega þjóðinni og að þeir skuli bera hag hennar fyrir brjósti í hvívetna. Þessu fylgir einnig pólitísk krafa um sjálfstjórn eða stofnun sérstaks þjóðríkis. Fasi C er lokastigið; fámenn þjóðernishreyfing er orðin að fjöldahreyfingu hvernar heimssýn gegnsýrir alla formgerð samfélagsins og sjálfstjórn eða jafnvel þjóðríki er orðið að veruleika.¹⁶⁶ Fasalíkan Hrochs var sérstaklega hannað með það fyrir augum að ná yfir þróun þjóðernishreyfinga í fjölþjóðlegum ríkjum þar sem einn eða fleiri hópar eru til staðar, sem með tíð og tíma þróa með sér meðvitund um stöðu sína sem þjóðernisminnihluti og mikilvægi þjóðernisins með þeim hætti sem lýst er í fasalíkaninu og fyrr var á minnst:¹⁶⁷ fasi A — ræktun þjóðernis, fasi B — þjóðarvakning og krafa um sjálfstjórn eða sjálfstæði, fasi C — ástand eins konar þjóðernislegrar símenntunar samfélagsins. Líkan Hrochs hentar því vel sem samanburðartól í rannsóknum á þróun íslenskrar þjóðernisvakningar á átjándu og níttjándu öld, enda litu Íslendingar á sig sem þjóðarbrot innan danska alríkisins á því tímabili og voru því að sumu leyti í sambærilegri stöðu og þjóðernisminnihlutahópar í öðrum fjölþjóðlegum ríkjum í Evrópu.

Þrátt fyrir að vera upphaflega ætlað sem rannsóknartól í þeim tilgangi að bera saman mögulegar hliðstæður í þróun þjóðernishreyfinga í ólíkum löndum, reyndist fasalíkanið nytsamlegt til margra annarra hluta. Það var t.a.m. hægt að beita því til að rannsaka mismunandi stig þjóðernisþróunar á breiðari grundvelli en að líta eingöngu á pólitíska virkni þjóðernishreyfinganna sjálfra, t.d. með því að bera saman þróun í hinum ýmsu löndum með tilliti til samræmingar og stöðlunar

---

¹⁶⁶ Sjá t.d. Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, 24–25 og *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, 46–47.

¹⁶⁷ Sbr. Miroslav Hroch „Real and Constructed: the Nature of the Nation,“ 94–95.

þjóðtungunnar, eða myndunar grundvallarþátta þjóðarímynda.¹⁶⁸ Í þessari rannsókn er líkaninu einkum beitt til þess að gaumgæfa þróun ákveðinnar gerðar orðræðu með hliðsjón af mögulega sambærilegri þróun annars staðar. Hægt er að máta fasalíkan Hrochs við þróun orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, ekki síst vegna þess að umbreytingin úr fasa A yfir í fasa B er fyrst og fremst orðræðulegt fyrirbæri. Þegar fasi A breytist í fasa B, og sett er fram krafa um yfirráð þjóðar í eigin landi, má segja að hið félagslega ímyndaða samfélag, þjóðin, fari að hafa veruleg áhrif í raunheimum. Orðræðan öðlast vald eins og Homi Bhabha komst að orði: „Fólkið er ekki einfaldlega sögulegur viðburður eða hluti af þjóðrækinni ríkisheild. Það er líka flókin mælskufræðileg tilvísun til félagslegs veruleika [...] fólkið er sögulegt „viðfang“ þjóðernismótunar og orðræðan öðlast vald sem byggt er á hinu fyrirframgefna eða útnefnda sögulega upphafi í *fortíðinni*.“¹⁶⁹

Til að unnt sé að rannsaka hvenær og hvernig tiltekin orðræðugerð ryður sér til rúms þarf að vera hægt að bera kennsl á hana með einhverjum hætti og greina hana þannig frá öðrum, ef til vill svipuðum, orðræðugerðum. Í tilfalli orðræðu sjálfstæðisbaráttunnar, sem og í orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu almennt, má bera kennsl á og greina þrjá frumþætti sem eru einkennandi fyrir slíka orðræðu. Segja mætti að tilvist þessara þriggja þátta myndi saman forsendu þess að við berum kennsl á orðræðuna sem orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu. Þó að hún deili einum þessara þátta – þeim víðamesta – alfarið með orðræðu borgaralegrar þjóðernisstefnu, einkorðast hinir tveir að mestu leyti við hina menningarlegu gerð. Frumþættina þrjá mætti kalla *sögu*, *tungu* og *blóð*. Í raun koma þessir þættir allir þegar fram í orðræðu Herders á síðari hluta átjándu aldar og eru einkennandi fyrir fasa A í líkani Hrochs. Grunnþættir orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu eru þannig allir til staðar, í mörgum tilfellum löngu áður en krafan um sjálfstjórn eða sjálfstæði þjóðarinnar er sett fram. Reyndar er orðræða um þjóðir í hinni gömlu, *eiginlegu* merkingu ævaforng og hægt að rekja hana til árdaga ritaðs máls, rita á borð við *Rannsóknir* Heródotusar og bóka Gamla testamentisins, en það er ekki fyrr en orðræðan fer að fela í sér pólitíska kröfu af einhverju tagi að hægt er að tala um þjóðernis*stefnu*, hvort sem er í borgaralegum eða menningarlegum skilningi.

a) *Saga*

Sagan er sá frumþáttur orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu er lýtur lögmálum frásagnar eins og þau voru skilgreind hér fyrir ofan. Þessi fyrsti þáttur er umfangsmestur þar eð undir hann falla (fyrir utan sjálfa atburðarásina, frásögnina, niðurskipan atvikanna) fyrirferðarmikil atriði í allri umfjöllun um tilurð og eðli þjóðanna; nefnilega persónur og leikendur annars vegar og sögusviðið hins vegar — fósturjörðin, föðurlandið, móðurlandið. Eins og fyrr var á minnst ber hefðbundin

¹⁶⁸ Sbr. sömu heimild, 95.

¹⁶⁹ Homi Bhabha, „Tvístrun þjóðarinnar. Tími, frásögn og jaðar nútímaþjóðarinnar,“ 188. Leturbreyting H.B.

þjóðarsaga með sér ýmis merki goðsagna og skáldskapar. Þeirra á meðal er náð samspil tíma og staðar, fyrirbæri sem rússneski bókmenntafræðingurinn Mikhail Bakhtin nefndi krónótópa (r. *хронотоп*) og myndar eins konar heild innan frásagnarinnar. Rýmið öðlast hleðslu og binst flæði tíma, söguþráðar og sögu (e. *history*) með hætti sem mætti líkja við samvinnun eða samruna.¹⁷⁰ Krónótópar eru einnig mikilvægir í sköpun þess sem franskur sagnfræðingurinn Pierre Nora kallaði „staði minninga“ (fr. *lieux de mémoire*), en þá verða vissir staðir eða rými hlaðin sögulegri þýðingu og hljóta oft fyrir vikið ákveðna helgi í sögu þjóðar.¹⁷¹ Þetta nána samband tíma og rýmis gerir það að verkum að tilvísanir í fósturjörðina og náttúru hennar eru svo samtvinnuðar sögu þjóðarinnar að vart verður hjá því komist að fella föðurlandið undir frumþáttinn *sögu*, enda um sjálft megin-sögusvið þjóðarsögunnar að ræða.

Sögunni tilheyra einnig persónur og leikendur og þar með allar beinar og óbeinar tilvísanir í hetjur, skúrka, dýrlinga og píslarvotta.¹⁷² Saga menningarþjóðarinnar er sérstök gerð sögu sem eins og áður sagði skiptist í upphaf-gullöld, miðju-niðurlæginartímabil og eins konar uppgjör á leið til endurreisnar, upprisu þjóðarinnar, sem er við það að hefjast þegar menningarleg þjóðernisstefna lítur dagsins ljós, en enn var mikið verk óunnið; „nú er hún Snorrabúð stekkur“ eins og Jónas Hallgrímsson orðaði það í ljóðinu *Ísland* (1835). Tilvísanir í sameiginlegt minni, staði minninga o.s.frv.; allt sem vísar í, leggur áherslu á, mótar og minnir á þessa tilteknu gerð frásagnar tilheyrir frumþættinum *sögu*.

b) *Tunga*

Hugmyndir um lífrænt eðli þjóða ýttu undir mikilvægi tungumálsins, þjóðtungunnar í umræðu um þjóðir og þjóðerni. Í stað þess að vera álitid hagnýtt verkfæri til samskipta, varð tungumálið að tjáningarformi þjóðarsálarinnar, birtingarmynd þjóðarandans. Tilvísanir í þjóðtunguna í orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu lýsa oftast en ekki heilögu samlífi þjóðar og tungu sem saman mynda óaðskiljanlega heild og er forsenda sjálfrar tilvistar þjóðarinnar.

Tunga, sem samkvæmt t.a.m. Herder, er sköpuð í gagnvirku ferli lands og þjóðar, er uppruna- leg, og er undirstaða og forsenda sérstakrar þjóðmenningar. „Hrein“ tunga býr, á þessum síðustu og verstu tímum, sem mörgum þótti síðari hluti átjándu aldar vera, meðal bænda og búaliðs, ekki meðal aðsalsins eða í þéttbýli. Tungan er hrein þegar best lætur en tungutak fólks í þéttbýli þarf að hreinsa. Mikilvægi tungunnar er slíkt að hún endurspeglar þjóðina, framleiðir hana, skapar og endurskapar. Danski sagnfræðingurinn C. F. Allen (1811–1871) taldi að Þýskaland hefði með

---

¹⁷⁰ Mikhail Mikhailovich Bakhtin, „Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics,“ 84.

¹⁷¹ Gott íslenskt dæmi um slíkan stað minninga eru Þingvellir, en um það fjallaði Guðmundur Hálfðanarson m.a. í bók sinni *Íslenska þjóðríkið*, 171–189. Sjá einnig bók Helga Þorlákssonar, *Á söguslóðum*.

¹⁷² Nýlegar rannsóknir á því hvernig þjóðskáld verða að menningarlegum dýrlingum eru t.d. Marijan Dović og Jón Karl Helgason, *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe* og Marijan Dović og Jón Karl Helgason, ritstj. *Great Immortality. Studies on European Cultural Statehood*.

„undraverðum útpenslukrafti“ neytt nágrannþjóðir sínar til þess að taka upp þýska siði og tungu, og þannig í gegnum tungumálið nánast eytt nágrönnum sínum.¹⁷³ Tilfni þessara skrifa Allens voru deilurnar um Slésvík-Holtsetaland og má túlka skrif hans á þann veg að hann hafi talið þýsku vera eins og nokkurs konar veiru sem drepur önnur mál, og þar með aðrar þjóðir. Mikilvægi þjóðtungunnar er því ótvírætt í orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu og tilvísanir í tunguna einkar algengar. *Tungan* er því ein af þremur meginstoðum þeirrar orðræðugerðar.

Sögu málhreinsunarstefnu má líklega rekja aftur til húnámanismans og fornmenntastefnu fimmtándu til sautjándu aldar þegar það fór að þykja eftirsóknarvert að skrifa eins upprunalegt mál og kostur var á. Fyrst átti þetta aðallega við um latínu og fór að bera á viðleitni menntamanna í þá veru að skrifa gullaldarlatínu í anda Caesars og Cícéros. Síðar fór að bera á þessari sömu aðdáun á „upprunalegu“ formi annarra tungumála, þ.m.t. íslensku, og má benda á Arngrím lærða og Brynjólf Sveinsson biskup í því samhengi. Úr jarðvegi húnámanismans spratt síðan menningarleg ættjarðarhyggja (þ. *Kulturpatriotismus*) á sautjándu öld, en þá fór að bera á tilvísunum í náðið og mótandi samband tungumáls og þjóðar, og í Þýskalandi komu fram hugmyndir um nauðsyn þess að auka hlut móðurmálsins gagnvart latínu og frönsku.¹⁷⁴

Forystumenn borgaralegrar þjóðernisstefna átjándu aldar aðhylltust einnig málhreinsun, en þá í anda upplýsingarinnar og af fremur praktískum og stjórnsýslulegum ástæðum. Það þótti einfaldlega æskilegt að sem flestir skildu sama tungumálið og yfirleitt var æskilegasta tungumálið það sem konungar og aðalsmenn notuðust við. Málhreinsunarstefna var því alls ekki ný af nálinni á fyrri hluta níttjándu aldar þegar menn á borð við Baldvin Einarsson fóru að brýna fyrir fólki að vanda mál sitt. Það sem gerði þessa „nýju“ málhreinsun sérstaka voru ekki beinlínis hinar augljósu ástæður sem lágu henni að baki, þ.e. að hreinsa tungumálið af erlendum áhrifum, heldur hugmyndin um tilvist þjóðarandans. Tilvera þjóðarinnar var háð hreinleika tungunnar; hreinsun hennar var ein aðferð til þess að vekja þjóðina aftur til síns þjóðlega lífs. Glatist eða úrkynjst tungan er úti um þjóðina,¹⁷⁵ og að mati talsmanna menningarlegrar þjóðernisstefnu þess tíma stóð þjóðin (sér í lagi í þéttbýli við sjávarsíðuna) á brún glötunar, yrði ekkert að gert hið snarasta. Málhreinsunin verður því óaðskiljanlegur hluti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu og má finna í orðræðu íslensku sjálfstæðisbaráttunnar ótal tilvísanir í tungu þjóðarinnar og skyldu fólks til að tala hreina og skýra íslensku.

c) *Blóð*

Tilvísanir í forfeður, formæður, niðja og meint eða raunveruleg blóðtengsl meðlima þjóðarinnar í fortíð, nútíð og framtíð mynda þriðja frumþátt orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu og er ef

¹⁷³ C. F. Allen, *Om Sprog og Folke-Eiendommelighed*, 4–5. „[E]n mærkværdig Udvidelseskraft“.

¹⁷⁴ Fjallað verður nánar um það í fjórða kafla.

¹⁷⁵ Sbr. t.d. Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, (fjórða ræða), 41–54.

til vill sá þáttur sem greinir hana helst frá orðræðu borgaralegrar þjóðernisstefnu. Vissulega má finna tilvísanir í forfeður í slíkri orðræðu, en það eru tengslin við hugmyndina um þjóðina sem lífræna fjölskyldu sem gera tilvísanir í blóð eða sérstakan kynþátt að sérstökum frumþætti innan þessarar tilteknu orðræðugerðar. Þó að oft sé minnst á „stofnanafeður“ (e. *founding fathers*) Bandaríkjanna er það yfirleitt gert án eignarfornafns. Stofnanafeður Bandaríkjanna eru því aðeins feður í óhlutbundnum og huglægum skilningi (enda stofnendur *riksis*) á meðan forfeður t.a.m. Íslendinga eru í orðræðunni bókstaflegir blóðforfeður þjóðarinnar. Tilvísanir í blóð eða kynþátt þjóðarinnar tengjast hugmyndinni um að meðlimir þjóðarinnar séu raunveruleg fjölskylda, deili með sér sameiginlegu blóði, séu komnir af sömu forfeðrum og mæðrum. Það er því ekki um neina tegund samfélagssáttmála að ræða, heldur verið að vísa til líffræðilegrar staðreyndar. Tilvísanir af þessu tagi lita mjög orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, og með þeim er stöðugt gefið í skyn að hið hreina blóð þjóðarinnar, sem varð til í öndverðu, geti mengast og orðið óhreint. Stundum byggir hugmyndin um tiltekna þjóð að einhverju leyti á blöndun. Samkvæmt söguskoðun Jóns Jónssonar Aðils voru Íslendingar sérstakt kyn fólks orðið til úr blöndu af germönsku og keltnesku blóði.¹⁷⁶ Þjóðarandinn býr því ekki aðeins í tungunni, heldur einnig að einhverju leyti í blóðinu. Baldvin Einarssyni var „hálf illa við hið danska“ í syni sínum, sem hann átti með danskri konu, og var hann hræddur um að hið danska myndi „spilla hinu íslenska“.¹⁷⁷ Heinrich von Treitschke skrifaði að jafnvel langt vestan við Elsass-Lothringen/Alsace-Lorraine væri nóg að horfa á hávaxna bændurna til að sjá að í þeim gætu líklega enn runnið einhverjir dropar af germönsku blóði.¹⁷⁸ *Blóð* er því sá frumþáttur sem gerir menningarþjóðina að lokuðum félagsskap sem er ekki hægt að ganga í eða úr.

Viðfang og tilvísun orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, menningarþjóðin, er mótuð úr þessum þremur frumþáttum sem lýst var hér fyrir ofan. Vanti t.a.m. þriðja þáttinn er líklega um orðræðu borgaralegrar þjóðernisstefnu að ræða. Eins og komið hefur fram tengjast hinar tvær megingerðir þjóðernisstefnunnar nánnum böndum og milli þeirra er að finna marga skurðpunkta. Í raun er hvorug gerðin „ómenguð“ af hinni. Menningarleg þjóð sækist ávallt eftir því að verða pólitísk, og pólitísk þjóð verður hálf vanmáttug í viðleitni sinni til að ávinna sér skilyrðislausu hollustu fjöldans sé hún ekki „menningarleg“ að talsverðu leyti. Til þess að hægt sé að fullyrða að tiltekinn texti sé lýsandi fyrir orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu þarf hann því að innihalda alla þrjá frumþættina, auk þess að fela í sér pólitíska kröfu.

Ástæða þess að orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu krefst þess ekki að „land“ sé sérstakur frumþáttur út af fyrir sig, og hægt er að fella fósturjörðina inn í frumþáttinn saga, er sú að

---

¹⁷⁶ Sbr. Jón Jónsson Aðils. *Íslenskt þjóðerni. Alþýðufyrirlestrar*. Fyrstu kaflarnir fjalla ítarlega um þessa blöndun og hvernig hún skóp sér-íslenskt þjóðerni.

¹⁷⁷ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 160.

¹⁷⁸ Heinrich von Treitschke, „Was fordern wir von Frankreich,“ 14.

hin menningarlega þjóð er jafnmikil þjóð burtséð frá því hvort meðlimir hennar hafi yfir sérstöku landi að ráða eður ei. Á sama tíma er orðræða borgaralegrar þjóðernisstefna mun líklegri til að hafa land/ríki í hávegum, vegna þess að það er sjálf forsenda tilvistar þjóðarinnar. Borgaraleg þjóð án lands/ríkis er óhugsandi, en líkt og fyrr sagði blandast gerðirnar yfirleitt saman og um miðja nítjándu öld voru yfirráð yfir fósturjörðinni farin að verða ófrávíkjanleg krafa í flestum tilfellum.

4. Forsaga hugmyndar — frá húmanisma til upplýsingar

4.1 Endurreisn, húmanismi og siðbreyting

Færa má rök fyrir því að sögu hugmynda sé gerð betur skil með því að rannsaka birtingarmyndir orðræðukerfa frekar en að huga einungis að talsmönnum tiltekinnar hugmyndafræði, samböndum þeirra og mögulegum beinum áhrifum eins hugsuðar á annan. Því þó að einstakir hugmyndafræðingar geti sannarlega verið atkvæða- og áhrifamiklir í því að breiða út tilteknar hugmyndir og afla þeim fylgis, virðist sem orðræðan sjálf lifi oft sjálfstæðu lífi, ef svo mætti að orði komast. Þannig getur sama orðræðugerð haslað sér völl innan mismunandi fræðigreina (og þvert á þær) án þess að um teljandi bein samskipti eða áhrif sé að ræða. Sambönd milli staðhæfinga koma í ljós, eins og Michel Foucault tók til orða, „jafnvel þótt höfundur sé ómeðvitaður um þau; jafnvel þótt staðhæfingarnar eigi sér ólíka höfunda; jafnvel þótt höfundarnir séu ómeðvitaðir um tilvist hvers annars“, og þetta á einnig við þó að umfjöllunarefnin séu hvert öðru gjörólík og fræðigreinarnar að því er virðist óskyldar.¹⁷⁹ Með því að beita fremur orðræðumiðaðri nálgun í þessum anda er mögulegt að sýna hvernig samfélagslegar og efnahagslegar aðstæður geta skapað skilyrði fyrir tilurð heimspekilegra hugmynda, sem síðan birtast á sviði bókmennta og lista, og hvernig hugmyndirnar flytjast svo frá hinu heimspeki- og bókmenntalega (listræna) sviði, yfir á orðræðu náttúruvísinda og stjórn mála.¹⁸⁰

Að því sögðu er vert að hafa í huga að hugmyndir og orðræðukerfi eru mannanna (hug)verk og að sumir einstaklingar eru áhrifameiri en aðrir og bera þannig verulega ábyrgð á útbreiðslu tiltekinna hugmynda. Það væri því óráð að líta fram hjá mikilvægi ritsnilldar ákveðinna talsmanna, persónulegra vinnu- og vinasambanda, tengslaneta fræðimanna þvert á landamæri, mögulegum hugmyndafræðilegum áhrifum kennara á nemendur sína og fleira í þeim dúr. Það er því blanda strúktúralískra félagslegra afla og einstaklingsframtaks sem myndar farveg hinna ýmsu hugmyndastrauma.

Ekkert sprettur af engu og allt á sér aðdraganda en jafnframt sjaldan skýrt afmarkanlegt upphaf. Þræðir hugmynda liggja um ótal hugsuði, yfirleitt langt aftur í aldir og í raun vonlaust verkefni að bera kennsl á rætur eða upphafsreit tiltekinnar hugmyndar eða hugmyndafræði. Það er því ekkert eiginlegt upphaf hugmynda um þjóðir og þjóðerni sem hægt væri að staðsetja í sögulegu samhengi og mörkin sem rannsakandinn setur umfjöllunarefni sínu hverju sinni eru „ef til vill aðeins handahófskennd uppdeiling á heild sem er á sífelldri hreyfingu“.¹⁸¹ En eins og endranær í

¹⁷⁹ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, 29. „[E]ven if the author is unaware of them; even if the statements do not have the same author; even if the authors were unaware of each other's existence“.

¹⁸⁰ Sbr. sömu heimild, 137.

¹⁸¹ Michel Foucault, *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, 50. „[B]ut any limit we set may perhaps be no more than an arbitrary division made in a constantly mobile whole.“

ritun sögulegra frásagna þarfnast þessi tiltekna saga einnig söguþræðingu (e. *emplotment*) og kóðunar. Það reynist því óumflýjanlegt að velja henni einhvern upphafspunkt og gera þannig stuttlega grein fyrir sögulegum aðdraganda þess sem fjallað verður um í köflunum hér á eftir. Farið verður yfir þróun hugmynda um uppruna þjóðflokka og þjóða eins og þær birtust og þróuðust í meðförum sagnaritara og annarra fræðimanna frá miðöldum til siðaskiptaaldar.

Líkt og áður kom fram höfðu konungs- og höfðingjaættir í Evrópu haft þann sið frá því á ármíðöldum að rekja ættir sínar til fornaldar, annaðhvort til Biblíuslóða eða sögusviðs Hómerskviða. Reyndar höfðu Forngríkkir sjálfir, allt frá dögum sagnaskáldsins Hesíodosar (um 700 f. Kr.), beitt þeirri tækni að rekja ættir höfðingja sinna til goðsagna og guða til að ljá yferráðum sínum í borgríkjunum lögmæti.¹⁸² Því má segja að slík iðja hafi fylgt mannkyninu frá upphafi siðmenningar. Eftir upphaf ritaldar á Íslandi má greina þessa tilhneigingu í sagnaritun Íslendinga.

Í Prologus *Snorra-Eddu* rakti Snorri Sturluson ættir Noregs- og Svíþjóðarkonunga til Trójukonunga, en beinn afkomandi þeirra, Óðinn, hafði samkvæmt höfundu farið frá Tróju, sem var „[n]ær miðri veröldinni,“ og „norðr hingat í heim“, þ.e. gegnum Saxland, Danmörku, Svíþjóð og loks til Noregs.¹⁸³ Í *Heimskringlu* eru ættir Noregskonunga aftur á móti raktar til norræna sjávarguðsins Njarðar og staðsetti Snorri bæði Ásgarð og Vanaheim landfræðilega. Ásgarður var „[f]yrir austan Tanakvísl í Ásíá“ en Vanaheimur var í hinum eiginlegu Tanakvíslum.¹⁸⁴ Ættirnar rekur Snorri svo fram til Noregskonunga tólftu aldar. Í báðum tilfellum er sköpuð saga sem hefst í fjarlægri þoku goðsagna og þróast í þá veru að vera heimild um persónur og atburði sem standa Snorra fremur nálægt í tíma. Þannig rennur goðsögn og raunveruleiki, eða öllu heldur samtími höfundar, saman í eitt gegnum óslitinn þráð, og að vissu leyti hafi það því ekki endilega verið einungis blóð „heldur blek annálaritaranna sem hafi gert þjóðir að þjóðum“ eins og Bernd Roeck komst að orði.¹⁸⁵ Þessi goðsögulegi skilningur á uppruna þjóða og höfðingja þeirra viðhélst eftir tilkomu húnarisma og fornmenntastefnu en sjálfsmyndasköpun Evrópumanna, sér í lagi í Vestur- og Mið-Evrópu, varð fyrir miklum rómverskum áhrifum fyrir tilstilli aukins áhuga á sagnaritun Rómverja eins og hún birtist í ritum á borð við *Gallastríð* Caesars (lat. *Commentarii de Bello Gallico*), og svo enduruppgötvun rita sem fallið höfðu í gleymsku, líkt og í tilfelli *Germaníu* (lat. *De origine et situ Germanorum*) eftir rómverska sagnaritarann Tacitus.

Handritið *Codex hersfeldensis*, sem innihélt m.a. handrit Tacitusar að *Germaníu*, uppgötvaðist í Hersfeld-klaustri í Hessen um 1425 og var handritið komið til Rómar árið 1455.¹⁸⁶ Þessi enduruppgötvun er merkileg fyrir margra hluta sakir og einkar mikilvæg fyrir þróun og útbreiðslu nýrra

¹⁸² Sjá t.d. J.B. Bury, *The Ancient Greek Historians*, 5–6.

¹⁸³ Snorri Sturluson, *Edda Snorra Sturlusonar*, (Prologus 3–5), 6–8.

¹⁸⁴ Snorri Sturluson, *Heimskringla* I, bls. 11. Tanais, Tanakvísl eða Vanakvísl mun vera Don-fljót. Vanakvíslir (ft.) virðist þá vísa til árása Don (sjá útskýringar í nmgr. 3, bls. 10).

¹⁸⁵ Bernd Roeck, *Der Morgen der Welt*, 101.

¹⁸⁶ Sjá t.d. Egert Pöhlmann, „Codex Hersfeldensis und Codex Aesinas. Zu Tacitus' Agricola“.Í *Gegenwärtige Vergangenheit. Ausgewählte kleine Schriften*, 225.

gerða sjálfsmýnda í Mið- og Norður-Evrópu á þessu tímabili. Handritið var komið til Rómar um þær sömu mundir og Jóhannes Gutenberg var að hefjast handa við prentun í stórum stíl, mögulega jafnvel sama ár og fyrsta Gutenbergbiblían var prentuð.¹⁸⁷ Húmanisminn og aðdáunin á hreinni gullaldarlatínu (sem nokkru síðar þróaðist yfir í móðurmálsrækt) var í algleymingi meðal evrópskra menntamanna og siðbreyting Marteins Lúthers ekki langt undan. Á hálfri öld, frá um 1450 til aldamótanna 1500, voru „prentaðar u.þ.b. sex milljón bækur í fjörutíu þúsund útgáfum, líklega fleiri bækur en höfðu verið framleiddar í Vestur-Evrópu frá falli Rómaveldis“.¹⁸⁸ Á meðal þessara prentuðu bóka voru rit rómversku sagnaritaranna sem dreifðust eins og eldur í sinu meðal evrópskra menntamanna. Með þessum bókum áttu sér stað framleiðsla sjálfsmýnda á öllum þeim stöðum þar sem sögurnar greina frá samskiptum Rómverja við aðra þjóðflokka. Þannig endurupp-götvuðu t.a.m. „endurreisnarendregir“ (e. *renaissance boys*), eins og Prys Morgan nefndi húmanista á Bretlandseyjum, drúida sem urðu mikilvægur hlekkur í sköpun sjálfsmýnda fólks þar í samhengi við andspyrnu innfæddra gegn innrás Rómverja.¹⁸⁹ Á sama hátt notuðu Lúther og aðrir þýskir siðbreytingarmenn nýja sjálfsmýnd Þjóðverja sem fengin var úr ofangreindum ritum, og byggðist á hugmyndum um hetjulega andspyrnu germanskra þjóðflokka gegn ágangi rómverska keisara-dæmisins. Slíka ímynd var hægt að nýta í hinni hugmyndafræðilegu baráttu siðbreytingarmanna gegn Rómarkirkjunni.

Samfara upplýsingabyltingunni sem fólst í nýjungum á borð við framleiðslu á ódýrum pappír, og fjöldaprentun og sölu bóka — prentkapítalísmannum — hófst ferli sem átti mikinn þátt í því að staðla tungumál og ákvarða hvaða gerðir þeirra yrðu „alvöru tungumál“ og hvaða gerðir yrðu með tímanum smættaðar niður í mállýskur. Áhersla siðbreytingarmanna á að almenningur ætti heimt-ingu á því að kynna sér guðsorð á móðurmáli sínu tengdist húmanismanum, og þar sem bækur þeirra í Þýskalandi voru almennt skrifaðar á þeirri tegund þýsku sem sagnfræðingurinn Hans-Ulrich Wehler nefndi „saxneskan kansellisstíl“ var kominn grunnur að þeirri gerð háþýsku sem varð ritmál Þjóðverja.¹⁹⁰ Á svipaðan hátt var það ákvörðun ítalskra skálda á við Dante Alighieri (um 1265–1321), Francesco Petrarca (1304–1374) og Giavanni Boccaccio (1313–1375) að semja sum af sínum ástsælustu verkum á toskanskri mállýsku og síðari tíma dreifing þeirra verka á prenti sem olli því að sú tiltekna mállýska varð að ritmáli Ítala.¹⁹¹ Eins og áður kom fram taldi Benedict Anderson að ritmál af þessu tagi skapaði „sameiginleg rými samskipta“ sem yfir langan tíma þróaði

---

¹⁸⁷ Um mögulegt útgáfuár Gútenbergbiblíunnar má sjá t.d. Eugene F. Rice, Jr. og Anthony Grafton, *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559*, 4.

¹⁸⁸ Sama heimild, 7. „By 1500 the presses had issued about six million books in approximately forty thousand editions, more books, probably, than had been produced in western Europe since the fall of Rome.“

¹⁸⁹ Prys Morgan, „The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period,“ 62.

¹⁹⁰ Hans-Ulrich Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, 46–46.

¹⁹¹ Sjá t.d. Alan Patten, „The Humanist Roots of Linguistic Nationalism,“ 249.

forsendur andlegrar samkenndar og þar með samfélagi sem eru „ímynduð“ á þjóðernislegum grunni.¹⁹²

Guðbrandur Þorláksson Hólabiskup (um 1541–1627) var menntaður í háskólanum í Kaupmannahöfn, sem mótaður hafði verið í anda háskólans í Wittenberg, þar sem húmanískar áherslur siðbreytingarmanna réðu ríkjum. „Í fræðadeild háskólans [í Kaupmannahöfn] voru kennd málvísindi, stærðfræði, eðlisfræði, rökfræði, mælskulist og fleira“ og var guðfræðinemum gert að „sinna námi í fræðadeild háskólans“ samhliða guðfræðinni.¹⁹³ Guðbrandur var á margan hátt dæmigerður menntaður norður-evrópskur húmanisti og af verkum hans að dæma má telja víst að hann hafi stundað námið í fræðadeild háskólans af engu minna kappi en hann lagði á guðfræðina: „Reiknaði hann hnattstöðu Íslands réttara en gert hafði verið áður, bjó til jarðlíkan og lagfærði að ýmsu landabréf, er dregin höfðu verið upp af Íslandi.“¹⁹⁴ Þá þýddi hann bækur og sálma úr latínu og þýsku, lét prenta og gefa út. Á námsárunum umgekkst hann og varð fyrir áhrifum frá kennurunum Niels Hemmingsen (1513–1600) og Páli Madsen (1527–1590) (síðar biskup),¹⁹⁵ sem báðir voru undir áhrifum trúarlegs húmanisma þýska siðbreytingarmannsins Filippusar Melankthons (1497–1560).¹⁹⁶ Það var því með húmanískar áherslur að leiðarljósi að Guðbrandur stóð fyrir heildarútgáfu Biblíunnar á íslensku árið 1584 og varð sú þýðing „grundvöllur allra síðari útgáfa Biblíunnar á Íslandi fram til 1841“ og átti þannig að mati Kristjáns Búasonar, dósents í grísku og Nýjatestamentisfræðum, þátt í að móta „tungutak þjóðarinnar og trúarlega hugsun hennar og tjáningu“.¹⁹⁷ Þrátt fyrir nafnið var Guðbrandsbiblían enginn einleikur Guðbrands, því Oddur Gottskálksson (1495/96–1556) hafði þýtt Nýja testamentið úr þýsku árið 1540, auk þess sem margir aðrir komu að þýðingu Gamla testamentisins. En þó ekki megi ofmeta þátt Guðbrands sjálfs, er ekki hægt að horfa fram hjá framlagi hans til þýðingarinnar og „mun hann hafa sniðið norsk mál-einkenni“ af þýðingu Odds Gottskálkssonar á Nýja testamentinu,¹⁹⁸ og almennt lagt áherslu á „að málið væri hvorki þýsku- né dönskuskotið í þeim textum sem hann gaf út“.¹⁹⁹ Á sama hátt og af sömu ástæðum gerði Arngrímur Jónsson lærði, einn nánasti samstarfsmaður Guðbrands, sér far um að „varðveita hreinleik“ tungunnar og óskaði þess að „landar mínir nú á dögum [...] öpuðu ekki eftir Dönum og Þjóðverjum í ræðu og riti, heldur leituðu sér fyrirmynda í auðlegð og snilld móðurmáls síns, sem á nóg af henni, og beittu til þess vitsmunum og lærdómi“.²⁰⁰

¹⁹² Sbr. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 44 og 46.

¹⁹³ Páll Eggert Ólason, *Saga Íslendinga* IV, 260 – 261

¹⁹⁴ Sama heimild, 263.

¹⁹⁵ Sama heimild, 261–263.

¹⁹⁶ Sbr. t.d. Jens Glebe-Møller og Bjørn Kornerup, „Poul Madsen“ og Jens Glebe-Møller, „Niels Hemmingsen“ (biografiskeleksikon.lex.dk).

¹⁹⁷ Kristján Búason, „Guðbrandsbiblía og þýðing hennar fyrir íslensku þjóðina. Síðari hluti,“ 12.

¹⁹⁸ Hjalti Hugason, „Guðbrandur Þorláksson og arfleifð hans,“ 18.

¹⁹⁹ Helgi Þorláksson, *Saga Íslands* VI, 188.

²⁰⁰ Arngrímur Jónsson, *Crymogæa*, 104.

Eins og í Þýskalandi hafði prentun og útgáfa Biblíunnar á móðurmálinu talsverð áhrif á þróun ritmálsins til frambúðar. Í húmanískum anda var Biblíuþýðingin grundvölluð á hugmyndum þýðendanna um „ómengað“ mál. Í ljósi þess að íslenska á sér ekki jafn margvíslegar birtingarmyndir, þ.e. mállýskur, og ýmis önnur tungumál sem töluð eru í fjölmennari samfélögum, varð þýðingin ekki til þess að máli eins landshluta væri hampað á kostnað annarra, en hafði samt mikil áhrif á tunguna, líkt og átti sér stað annars staðar. Biblían var prentuð í 500 eintökum í fyrstu prentun en það var einungis á færi efnafólks að eignast slíkan dýrgrip. Guðbrandur lét einnig prenta og gefa út um 100 rit þegar allt er með talið,²⁰¹ fyrir utan Biblíuna gaf hann út sálma- og vísnaþætur sem náðu talsverðri útbreiðslu meðal almennings og má því færa rök fyrir því að hið mikla prentstarf í biskupstíð Guðbrands hafi verið vísir að prentkapítalisma á Íslandi og haft áhrif í átt til stöðlunar ákveðinnar gerðar íslensks ritmáls og með því átt þátt í að móta „sameiginlegt rými samskipta“ eins og Benedict Anderson skilgreindi það.²⁰²

Líkt og Brynjólfur Sveinsson Skálholtsbiskup síðar voru Guðbrandur og Arngrímur tengdir evrópsku, aðallega dansk-þýsku neti menntamanna. Eins og Ingi Sigurðsson hefur bent á var að skapast á þessu tímabili „starfsvettvangur erlendis fyrir Íslendinga, sem sérfróðir voru um norræn miðaldafræði og norræna textafræði“.²⁰³ Danskir húmanistar á borð við Peter Hegelund, Anders Sørensen Vedel, Tyge Brahe, Arild Huitfeldt, Justesen Ranch og Ole Worm voru allir menntaðir í Þýskalandi og undir áhrifum „þjóðernishúmanískra strauma“ (d. *nationalhumanistiske strømninger*), sé stuðst við skilgreiningu danska sagnfræðingsins Haralds Ilsoes.²⁰⁴ Það má því segja að hinir íslensku „endurreisnarendregir“ hafi orðið fyrir áhrifum hugmyndastrauma og tileinkað sér orðræðu úr sömu átt og kollegar þeirra í Danmörku og verið hluti af evrópsku neti menntamanna á svipaðan hátt og fylgismenn hugmyndastefna á borð við upplýsinguna á átjándu öld, og rómantíkur og menningarlegrar þjóðernisstefnu á þeirri níjtjándu.

Ef gerð er tilraun til að greina söguskoðun íslenskrar mennta- og valdastéttar við lok fimmtándu aldar og upphaf þeirrar sextándu liggur beinast við að styðjast við þá söguskoðun sem kemur fram í áður nefndri Íslandssögu Arngríms Jónssonar lærða, *Crymogæu*. Í túlkun Arngríms á þróun Íslandssögunnar frá landnámi til hans daga var tíminn frá landnámi til Sturlungaaldar, líkt og í söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar síðar, eins konar gullöld, en að samtími hans sjálfs bæri merki hnignunar og eitthvað yrði því að gerast til að Ísland mætti „aftur öðlast [sína] fyrri farsæld“.²⁰⁵ Söguskoðunin sem birtist í *Crymogæu* er í grundvallaratriðum á þá leið að Íslendingar hafi árið 930 stofnað „lýðveldi“ (lat. *res publica*);²⁰⁶ með tíð og tíma hafi svo gírugir höfðingjar og spillt kirkja

²⁰¹ Hjalti Hugason, „Guðbrandur Þorláksson og arfleifð hans“, 17.

²⁰² Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 44.

²⁰³ Ingi Sigurðsson, „Sagnfræði“, 245.

²⁰⁴ Harald Ilsoe, „Danskerne og deres fædreland“, 31. Ég bætti Ole Worm við upptalningu Haralds.

²⁰⁵ Arngrímur Jónsson, *Crymogæu*, 282.

²⁰⁶ Jakob Benediktsson, þýðandi *Crymogæu* úr latínu, þýddi „res publica“ sem þjóðveldi.

valdið þvílíkum glundroða og búsiþjum að Íslendingum hafi verið sá einn kostur nauðugur að gangast Noregskonungi á hönd. Eins og málum landsins var þá fyrirkomid var þetta að mati Arngríms hið skásta í stöðunni og hafði í raun nær eingöngu jákvæðar afleiðingar fyrir land og þjóð þegar til langs tíma var litið, ekki síst vegna þess að Danakonungar hafi síðar „tendrað kyndil hreinnar trúar í þessum afkima veraldar og séð um að viðhalda þeim loga. Þannig hafa þeir breytt myrkri fornrrar villu í birtu sannleikans, blindni í sjón, villimennsku í iðkun sannrar visku.“²⁰⁷

Uppreisn Jóns Arasonar Hólabiskups gegn siðaskiptunum stappaði þessu samkvæmt nærri landráðum frömdum af einum manni með „fáeinum fylgdarmönnum“ með þeim afleiðingum að allt Ísland hlaut ámæli fyrir. Koma danskra herskipa í kjölfarið var samkvæmt Arngrími óþarfi þar sem „Íslendingar héldu trúnað sinn af sjálfum sér.“²⁰⁸ Hann hafði, eðli málsins samkvæmt, ekki mikið álit á þeim sem stóðu í myrkri fornrrar villu og í vegi fyrir birtu sannleikans. Helstu ógæfu Íslands í fortíð og samtíð taldi Arngrímur vera linkind gagnvart glæpum og spillingu, og í raun almennt agaleysi Íslendinga. Hann var því afar hlynntur stóradómi, sem hann taldi til mikilla hagsbóta fyrir land og þjóð.²⁰⁹ En Ísland mátti muna fífil sinn fegurri, og ef eitthvert afl gæti komið því til leiðar að landið öðlaðist sína fyrri farsæld á ný, var það sameinað afl guðs og konungs. Endurreisn landsins yrði því einungis möguleg ef „þú [Ísland] sért brennandi í kærleika til þess sem rétt er og gott og hjá þér þroskist andlegur og guðdómlegur áhugi; þá mun staða þín verða guði þóknanleg og hann mun auka og efla umhyggju konunglegrar hátignar fyrir heill allra þegna sinna, en þér verður það án alls efa til heilla og hagsbóta.“²¹⁰

Áhugi húanistanna á ritverkum fornaldar, ásamt tækninni til að dreifa þeim hratt, vítt og breitt um Evrópu, myndaði víska tegund þess sem þýski sagnfræðingurinn Bernd Roeck nefndi „möguleikarými“ (þ. *Möglichkeitsraum*),²¹¹ þ.e. rými afmarkað í tíma og rúmi þar sem forsendur og tækifæri myndast fyrir tilurð, þróun og raungervingu nýrra hugmynda. Það mætti líkja hugmyndinni um möguleikarýmið við fyrirbrigðið sem Michel Foucault kallaði „millirýmið“ (fr. *région médiane*)²¹², sem einnig tengist tíma og rúmi, og er rýmið þar sem eitt þekkingartímabil (fr. *épistémè*) tekur að víkja fyrir öðru. Þekkingartímabilið er kerfi þekkingar, staðsett í tíma og rúmi, sem skilyrðir alla túlkun á raunveruleikanum og ákvarðar hvað getur yfirleitt talist sannleikur og hvað hægt er að hugsa. Það er kerfi sem allar einstakar greinar lista og vísinda eru undirsettar, eða nokkurs konar rammi sem takmarkar alla hugsun og aðgerðir innan hans. Eitt slíkt tímabil tekur við af öðru og það er einmitt á slíkum tímamótum að helst er hægt að bera kennsl á grundvallarbreytingar á túlkun

²⁰⁷ Arngrímur Jónsson, *Crymogæa*, 68.

²⁰⁸ Sama heimild, 241.

²⁰⁹ Stóridómur var lagabálkur sem lögtekinn var á alþingi sumarið 1564 og mælti fyrir hertum refsingum í legorðsmálum, í sumum tilfellum dauðarefsingu, sbr. „[K]arlmenn högguzt. enn konr dreckizt.“ *Diplomatarium Islandicum* 14, 271–276.

²¹⁰ Arngrímur Jónsson, *Crymogæa*, 282.

²¹¹ Sjá skilgreiningu Roecks á möguleikarýminu í Bernd Roeck, *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance*, 20–22.

²¹² Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, 12.

og meðferð hugtaka. Það sem var algjörlega óumdeilanlegur sannleikur á fyrra þekkingartímabili getur orðið fáránleg babilja á því næsta. Slíku kerfi hugsunar hlýtur að vera haldið saman af orðræðu — er í raun orðræðukerfi — en það er á mótum tveggja slíkra þekkingartímabila að nýjar hugmyndir, nýir möguleikar hugsunar, verða til.²¹³ Að ýmsu leyti svípar þekkingartímabili Foucaults til tíðaranda (þ. *Zeitgeist*) þýska heimspekingsins Georgs Wilhelms Friedrichs Hegels (1770–1831) og er þannig eins konar alltumlykjandi andi sem býr yfir þess konar valdi sem skilyrðir alla hugsun og þvingar hana til að lúta ákveðnum lögmálum.

Eins og rakið hefur verið í öðrum og þriðja kafla voru á sextánda og sautjándu öld farnir að myndast vísar að sjálfsímyndunum og þeim stöðluðu tungumálum, sem áttu eftir að verða hornsteinar orðræðu þjóðernisstefnu, undir öðrum formerkjum þó. Hægt og rólega mótuðust forsendur ákveðinna lykilþátta fyrir nýtt möguleikarými, nýtt þekkingartímabil, nýjan tíðaranda.

4.2 Táknið riðlast — menningarleg ættjarðarhyggja

Hvað varð til þess að hugmynda- og orðræðukerfi síðmiðalda tók að riðlast og taka breytingum? Michel Foucault taldi að við upphaf sautjándu aldar hafi átt sér stað grundvallarbreytingar á sambandi tákns og tákniðs, eðli sjálfrar orðræðunnar. Þetta hafi óumflýjanlega orðið til þess að fólk fór að líta heiminn nýjum augum. Líkt og áður kom fram eru orðræðukerfi nútímans því marki brennd að *táknið* vísar stöðugt í andstæðu sína. Þessu telur Foucault hafa verið öfugt farið á síðmiðöldum og hafi táknið þá þvert á móti vísað til líkinda; hlutir og fyrirbæri hafi öðlast merkingu í samlíkingu við aðra hluti og önnur fyrirbæri.²¹⁴ Samkvæmt þessu átti sér allt eins konar spegilmynd og því eðlilegt að margar útgáfur ákveðinna fyrirbæra, á borð við t.d. tungumál eða þjóðir væru álitnar hver annarri lík í eðli sínu, líkt og margar birtingarmyndir sama fyrirbæris. „Á tímabili þekkingar“, skrifaði Foucault, „þar sem tákni og líkindi tvinnuðust saman og mynduðu endalausar spíral“ var samband alheims (macrocosm) og örheims (microcosm), raunveruleika og tákna, nauðsynlega einkar náðið og taldi Foucault að þessi nauðsynlega nánd hafi „skilyrt þekkingu til að viðurkenna galdra og lærdóm á sama grundvelli.“²¹⁵

Hugmyndir Grikkja og Rómverja í fornöld um trúarbrögð og helgisiði annarra þjóða eru gott dæmi um virkni orðræðukerfis sem byggir að *einhverju* leyti á líkindum. Þannig túlkuðu þeir guði útlendinga/barbara iðulega sem spegilmyndir af sínum eigin; með þeim hætti urðu hinir ýmsu guðir Galla að rómversku guðunum Júpíter, Mars, Apollon og Mínervu í huga Caesars, og Heródótus

²¹³ Sbr. Michel Foucault, *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, xx–xxi.

²¹⁴ Sbr. sömu heimild, 17 o.áfr.

²¹⁵ Sama heimild, 32. „In an *episteme* in which signs and similitudes were wrapped around one another in an endless spiral, it was essential that the relation of microcosm to macrocosm should be conceived as both the guarantee of that knowledge and the limit of its expansion.

It was this same necessity that obliged knowledge to accept magic and erudition on the same level.”

gerði guði Egypta, Persa og ýmissa annarra þjóða að grískum guðum.²¹⁶ Evrópskir kristniboðar á Indlandi á níttjándu öld lentu í svipuðum aðstæðum, en á andhverfan hátt, því þá var spegillinn dreginn upp af „hinum“, „villimönnunum“. Kristniboðunum til mikils ama var tilraunum þeirra til trúboðs oftsinnis svarað á þá leið, að þessa sömu guði væri þá þegar að finna í goðasafni innfæddra.²¹⁷ Á sama tíma verður að viðurkennast að vissar gerðir hugtaka virðast ávallt vísa í andstæðu sína, á öllum tímum og stöðum, eins og t.d. *við – þeir, Grikkir – barbarar*, og því ýmislegt í tilgátunni um breytingu á innri virkni orðræðukerfa sem stenst ekki nána skoðun.

Michel Foucault taldi eitthvað hafa orðið til þess í Evrópu, stuttu eftir að sautjándu öldin gekk í garð, að samband tungumálsins og raunveruleikans (efnisveruleikans) fór að leysast upp; orð og hlutir skildust að.²¹⁸ Þessa upplausn má greina t.d. í meistaraverki spænska skáldsins Miguels de Cervantes (1547–1616), *Don Kíkóti*, þar sem aftenging orða og raunveruleika afhjúpast með skýrum hætti í gegnum beitt háð höfundarins. Foucault taldi Cervantes hafa haft talsverð áhrif í þessum efnun, eða a.m.k. verið birtingarmynd þessara breytinga, með því að leiða það í ljós með afar skýrum hætti að táknið í orðræðu riddarasagnanna vísuðu mögulega ekki í raunveruleikann, heldur í hugarburð.²¹⁹ Við þessa uppgötvun, eða afhjúpun, hafi svo molnað undan grundvelli þekkingartímabilsins og samband tákns, tákniðs og tilvísunar hægt og rólega breyst í þá veru að fyrirbærin sem tungumálið vísar í hætta að vera hvert öðru lík og verða annaðhvort *alveg eins* eða alls kostar ólík.²²⁰ Þetta hafi svo orðið til þess að fræðimenn hættu að leita líkinda og fóru þess í stað að leita uppi mismun hlutanna í hvívetna.

Nú er líklega ómögulegt að ráða í orsakatengsl þessa, þ.e.a.s. hvort að innra eðli orðræðunnar riðlist fyrir tilstilli breyttrar heimsmýndar, eða hvort breytt skynjun á veröldinni verði til þess að orðræðan breytist. Hér verður því ekkert fullyrt um það, og í raun efast um að þessi hugmynd Foucaults um eðlisbreytingu innri virkni orðræðunnar hafi raunverulega átt sér stað með þeim hætti sem hann lýsir, en jafnframt verður að viðurkennast að tímasetningin sem Foucault telur að þessi umskipti hafi orðið á rímar einkennilega vel við nýjar hugmyndir um eðli tungumálsins sem fram komu í Þýskalandi á fyrstu áratugum sautjándu aldar og áttu eftir að enduróma á Norðurlöndunum stuttu síðar.

Eins og áður kom fram fylgdi húmanismanum áhugi og aðdáun á „hreinni“ gullaldarlatínu sem þróaðist yfir í viðleitni til upphafningar og hreinsunar móðurmálsins. Sú þróun hófst meðal ítalskra húmanista á þeim forsendum að hið toskanska mál (ítalska) uppfyllti öll skilyrði fyrir því að geta talist þess verðugt að vera miðill bókmennta, vísinda og stjórnmála. Ef móðurmálið skorti

²¹⁶ Sbr. Julius Caesar, *Bellum Gallicum*, 333–334 (VI, § 16–17), og víðsvegar í Heródótus, *Rannsóknir*.

²¹⁷ Sjá t.d. Homi Bhabha, „Sly Civility“, 132–144.

²¹⁸ Sbr. Michel Foucault, *The Order of Things*, 43.

²¹⁹ Sbr. sömu heimild, 46–48.

²²⁰ Sbr. sömu heimild, 54.

eitthvað þegar það var borið saman við latínu bæri að rækta það og fullkomna.²²¹ Rökin fyrir ræktun móðurmálsins voru svipuð þeim sem höfðu verið færð fyrir endurreisn latínunnar nokkru fyrr, nefnilega að gæði tungumálsins hafi bein áhrif á gæði samfélagsins. Samt var einn grundvallarmunur þar á. Í tilfalli móðurmálsins var ekki hægt að nota þau rök að það þyrfti að hreinsa málið af barbarískum áhrifum, enda var almennt viðurkennt að móðurmál Ítala væru ekki hrein eða upprunaleg, heldur væru þau beinlínis afleiðing blöndunar innrásarþjóða og innfæddra. Samt væru þau margra alda gömul og sem móðurmál Ítala, ítalskari en nokkurt annað.²²² Þessi áhersla á ágæti eigin móðurmáls breiddist svo út um alla Vestur- og Mið-Evópu, fyrst til Spánar, Frakklands og Englands, og svo til Þýskalands þar sem rökin fyrir ágæti móðurmálsins tóku þó nokkrum breytingum sem áttu eftir að hafa afgerandi áhrif á Norðurlöndunum einnig.

Það var ekki síst vegna aukins veldis Frakklands, pólitísku og menningarlegs, að farið var að huga að ágæti móðurmálsins á þýska málsvæðinu. Árið 1549 kom út ritið *La Deffence et Illustration de la Langue Francoise* eftir franska skáldið Joachim du Bellay (1522–1560) þar sem rök ítölsku húmanistanna fyrir upphafningu móðurmálsins voru tekin upp beint og yfirfærð á Frakkland. Hann benti á meinta yfirburði Frakka gagnvart Ítölum á öllum sviðum og spurði af hverju Frakkar ættu að notast við erlend mál (latínu) þegar þeirra eigið hefði allt til þess að bera til að vera tungumál menningar og vísinda. Á sama hátt og ítölsku húmanistarnir þurfti Du Bellay að viðurkenna að móðurmálið væri hálfgerður bastardur og gat því ekki lagt áherslu á „hreinleika“ tungunnar, heldur fagnaði því þvert á móti að Frakkar, eða öllu heldur Gallar, hefðu auðgað mál sitt með gripdeildum á sviði tungumálsins.²²³ Frönskunni fór að vaxa ásmegin hægt en örugglega, og samtímis jukust frönsk menningaráhrif í Þýskalandi. Sú þróun varð til þess að austan Rínar myndaðist eins konar menningarleg minnimáttarkennd og með henni gremja sem átti talsverðan þátt í því að ýta undir áhuga Þjóðverja á því að virkja sitt eigið móðurmál sem miðil menningar og vísinda.

Í þeim tilgangi að þróa skilvirkar leiðir til þess að kenna börnum og ungmönnum tungumál, fór þýski fræðimaðurinn Wolfgang Ratke (1571–1635) að velta fyrir sér eðli tungumálsins. Hann taldi að grunnmenntun ætti að fara fram á þýsku (sem var nýlunda) enda væri móðurmálið í vissum skilningi meðfætt.²²⁴ Til þess að hægt yrði að koma á fót slíkum menntastofnunum út um allt Þýskaland þyrfti að skapa staðlað ritmál byggt á hinum saxneska stíl Lúthers. Í ritum Ratkes um tungumál og kennslufræði birtast áhugaverðar hugmyndir um náin lífræn tengsl tungu og þjóðar. Hann taldi að með stofnun skóla þar sem kennt yrði á þýsku myndu bæði „þýskt tungumál og þjóð merkjanlega betrast og upp hífast“²²⁵ og þar sem að Þjóðverjar nytu góðs af rétttri og góðri guðstrú

²²¹ Sbr. Alan Patten, „The Humanist Roots of Linguistic Nationalism,” 249.

²²² Sbr. sömu heimild, 253.

²²³ Sbr. sömu heimild, 260.

²²⁴ Sjá t.d. Wolfgang Huber, *Kulturpatriotismus und Sprachbewusstsein: Studien zur deutschen Philologie des 17. Jahrhunderts*, 36.

²²⁵ Wolfgang Ratke, „Memorial,” 26. „[W]ordurch die teutsch Sprach und Nation mercklich zu beßern und zu erheben stehet“.

væri þeim ekkert að vanbúnaði til að skara fram úr jafnvel fornum menningarstórveldum á borð við Grikki og Rómverja ef aðeins þeim bæri gæfa til þess að rækta sitt eigið tungumál. Hann endur-ómaði og gerði að sinni kvörtun Du Bellays þess efnis að ótækt væri að notast nær eingöngu við erlend tungumál þegar móðurmálið væri að minnsta kosti jafn vel, ef ekki betur til þess fallið að vera miðill mennta, lista og stjórnsýslu. Karl mikli, fyrsti „Þjóðverjinn“ til að bera keisaratignina, hafi gert sér grein fyrir gildi móðurmálsins og látið skrifa rit um þýska málfræði og mælskulist (*Grammaticam*). Ratke benti þar að auki á að gríska og latína hafi orðið faguð og fullkomin tungumál einmitt vegna þess að þau voru kennd í skólum.²²⁶

Ratke tók fram að vissulega væri latína algjörlega ómissandi þáttur allrar menntunar, m.a. vegna þess að nær öll fræðirit, gömul sem ný, væru rituð á latínu en klykkti svo út með því að segja : „Að endingu má móðurmál okkar, þýska, ekki vera skilin eftir, því hún býr yfir, í síst minna mæli en hin [tungumálin], sínum sérstöku eiginleikum, nákvæmni, fullkomnun og blæbrigðum sem við Þjóðverjar ættum að veita verðskuldaða athygli og ekki láta fjársjóð okkar meðfædda móðurmáls liggja lengur grafinn.“²²⁷ Þarna skrifaði Ratke m.a. um sérstaka eiginleika tungumálsins en „eiginleikum hins hreina tungumáls“ skipti hann í tvennt: annars vegar almenna (þ. *gemeine*) eiginleika sem væru sameiginlegir öllum „hreinum“ tungumálum og hins vegar sérstaka (þ. *sonderbare*) eiginleika sem væru sérstæðir og einkennandi fyrir hvert og eitt „hreint“ tungumál.²²⁸ Sjá má að flest í þessum fræðum er byggt á hugsun ítalskra húmanista frá fjórtánu og fimmtánu öld, en jafnframt má greina vissar breytingar. Í hugsun Ratkes um móðurmálið eru tunga og þjóð farin að renna saman í auknum mæli og meiri áhersla er lögð á hið „hreina“ en var í ítölskum, frönskum og enskum skrifum um sama efni.

Þannig voru farnar að þróast hugmyndir um að hvert tungumál byggi yfir einhverju sérstöku innra eðli sem væri engu öðru líkt. Eðli hins hreina tungumáls birtist, samkvæmt Ratke, í samhljómi tungumálsins með bestu og þekktustu höfundum þess og skáldum, en að sönnun þessa samhljóms eða samsvörunar (þ. *Übereinkommung*) sé að finna í sögu tungumálsins.²²⁹ Skrif Ratkes leiddu til talsverðar umræðu þó ekki hafi komið til þess að hugmyndir hans um skóla þar sem kennt væri á þýsku yrðu að veruleika á fyrri hluta sautjándu aldar. Umræðan varð samt sem áður til þess að árið 1617 voru stofnuð í Weimar samtökin *die Fruchtbringende Gesellschaft*,²³⁰ en eitt meginmarkmið þeirra

²²⁶ Sbr. Wolfgang Ratke, „Kurzer Bericht von der Didactica oder Lehrkunst,“ 71–73.

²²⁷ Sama heimild, 71. „Schließlich mus auch unsere Muttersprach die Teutsche nicht dahinden bleiben. Dann dieselbe nicht weniger als die andern/jre besondere Eigenschafft/Richtigkeit/Vollkommenheit/und Zierlichkeit hat/welches wir Teutschen billich sollten in acht nehmen/und die Schätze unserer angeborenen Muttersprach nich so lang vergraben seyn lassen.“

²²⁸ Sbr. Wolfgang Ratke, „Von der Lehrart Herrn Wolfgangi Ratichii,“ 126–127.

²²⁹ Sbr. sömu heimild, 126.

²³⁰ Nafn félagsins er afar vandasamt að þýða á íslensku (*Hið ávaxtafærandi félag*), en það er tilvísun í pálmatré og kókos-hnetur, sem eru ekki bara næringarríkar heldur safaríkar, bragðmiklar og sætar, og að allir hlutar kókos-hnetunnar séu gjörnýttir (á Indlandi). Félagsmenn telja þannig að með því að nota móðurmálið til allrar tjáningar sé hægt sé að færa samfélaginu slíkan ávöxt í myndhverfðri merkingu. Sbr. Ludwig von Anhalt-Köthen. *Werke* I. 63.

var að efla og auka notkun háþýsku, óblandaða „framandi útlenskum orðum“ í mæltu og rituðu máli, bundnu sem og óbundu.²³¹ Stofnun þessara samtaka mætti telja marka upphaf menningarlegrar ættjarðarhyggju (þ. *Kulturpatriotismus*) í Þýskalandi, en hún er frábrugðin hefðbundinni ættjarðarhyggju (e. *patriotism*) að því mikilvæga leyti að hún hverfist fyrst og síðast um þjóðina (í hinum menningarlega skilningi), en hvorki ríkið né smærri stjórnsýslueiningar og er því hið eiginlega fordyri menningarlegrar þjóðernisstefnu. Í yfirlýstum markmiðum samtakanna má öðrum þræði greina húmanískar áherslur en þegar fram liðu stundir fóru hugmyndir um samlífi tungumáls og þjóðar að skýrast.

Justus Georg Schottelius (1612–1676), málfræðingur, skáld og meðlimur Fruchtbringende Gesellschaft, sagði í verki sínu *Friedens Sieg* (1648) að „breytingum á tungunni fylgi breytingar á siðunum“²³² sem er í samræmi við hugmyndir ítölsku húmanistanna. Síðar á öldinni (1679) benti Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716) á það að „bönd tungumálsins, siðanna og jafnvel hins sameiginlega nafns sameini manneskjurnar á einkar kraftmikinn sem og ósýnilegan hátt, og skapi um leið eins konar skyldleika“.²³³ Þessi orð skrifaði Leibniz í ritlingnum *Ermahnung an die Teutsche, ihren Verstand und Sprache besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer Teutsch-gesinnten Gesellschaft*,²³⁴ sem beinlínis var ákall um aukna almenna þýskunotkun í fræðaiðkun og stofnun nýs þýsk-sinnaðs félagsskapar, þá væntanlega á breiðari, þverfaglegri grundvelli en Fruchtbringende Gesellschaft hafði verið, en um þessar mundir var mestur vindur farinn úr þeim félagsskap. Hin ósýnilega sameinandi tenging tungumáls og siða, sem skapar „eins konar skyldleika“, svipar óneitanlega til hugmynda um þjóðaranda sem síðar áttu eftir að líta dagsins ljós.

Í *Ermahnung an die Teutsche* kemur fram sú skoðun, nokkurn veginn í anda Ratkes, að of mikil áhersla á latínulærdóm og listir á kostnað móðurmálsins og náttúrunnar hafi haft skaðleg áhrif, „bæði á hina lærðu, sem og á þjóðina [þ. *die Nation*]“.²³⁵ Athyglisvert er hvernig hann spyrðir saman latínu og listir (þ. *Kunst*), þ.e. mannanna verk annars vegar og svo móðurmálið og náttúruna hins vegar. Á síðari hluta sautjándu aldar er því komin fram sú hugmynd að móðurmálið sé náttúrulegur og meðfæddur tjáningarmáti þjóðarinnar og að spillt tungumál spilli þjóðinni. Einnig glittir þarna í þá hugsun að almenningur skipti máli í þessu samhengi, þ.e.a.s. að það sé ástæða til að hafa áhyggjur, ekki einungis af menntamönnunum heldur þjóðinni allri.

²³¹ Ludwig von Anhalt-Köthen. *Werke* I, 10. „[O]hne einmischung fremdder außländischer wort“.

²³² Tilvitnun í: Wolfgang Huber, *Kulturpatriotismus und Sprachbewusstsein: Studien zur deutschen Philologie des 17. Jahrhunderts*, 249.

²³³ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Ermahnung an die Teutsche, ihren Verstand und Sprache besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer Teusch-gesinnten Gesellschaft*, 2. „Denn das Band der Sprache, der Sitte, auch sogar des gemeinen Nahmens vereinigt die Menschen auf eine sehr kräftige, wiewohl unsichtbare Weise, und machet gleichsam eine Art der Verwandtschaft.“

²³⁴ Titillinn myndi útleggjast á íslensku sem: *Áminning til Þjóðverja, um að rækta betur skilning sinn og tungu, ásamt meðfylgjandi tillögu um þýsk-sinnaðan félagsskap*.

²³⁵ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Ermahnung an die Teutsche*, 12–13. „[W]elches denn sowohl bey den Gelehrten als bey der Nation selbst eine schädliche Würkung gehabt“. Vert er að hafa í huga að á sautjándu öld og fram eftir þeirri átjándu notast þýskir höfundar nær eingöngu við hugtakið *Nation* í umfjöllun sinni um þjóðir. Hugtakið *Volk* fer svo að birtast í auknum mæli á síðari hluta átjándu aldar.

En það er ekki síst af praktískum ástæðum að Leibniz hvatti til aukinnar áherslu á móðurmálið. Hann taldi að Þjóðverjar væru orðnir eftirbátar Frakka vegna þess að hinir síðarnefndu lögðu stund á fræði og vísindi á móðurmáli sínu, en Þjóðverjar ekki. Þessi hugsun ber keim af viðleitni siðbreytingarmanna sextánda aldarinnar í þá veru að þýða bæri guðs orð á þjóðtungunum, en að þessu sinni í anda frum-upplýsingar því það var fagnaðarerindi vísindanna sem almenningur átti að fá að njóta á móðurmálinu. Leibniz brigslar þýskum fræðimönnum um að hafa ætíð það erlenda í hávegum á meðan þeir fyrirhlíta móðurmálið, sem er athyglisvert því sjálfur skrifaði hann mest á latínu og frönsku. Hann sagði Þjóðverja hafa lent í eins konar andlegum þrældómi og að vegna blindu sinnar væru þeir þvingaðir til „að lifa, tala, skrifa, já jafnvel hugsa“ á erlendan, framandi hátt.²³⁶

Svo virðist sem málhreinsunarmenn allra tíma eigi það sameiginlegt að telja tungumálið hafa verið hreint og gott í fortíðinni en að „nýverið“ sé allt á leið til verri vegar. Þannig sagðist Leibniz skammast sín, bæði fyrir sjálfan sig og samtíma sinn þegar hann lesi gamlar þýskar bækur og sér hvernig skýrt, hreint og náttúrulegt málið hafi flætt fyrirhafnarlítið úr fjöðrum höfundanna. Þá hafði hann ekki trú á því að það væri mögulegt að þýða Biblíuna blæbrigðaríkar en „við Þjóðverjar höfum gert“. Við tíðan lestur Opinberunarbókarinnar á þýsku varð Leibniz „upprifinn“ og skynjaði ekki aðeins spámannlegan anda í hinni guðlegu hugsun, heldur einnig í sjálfum orðunum hetjulega, „virgilíska tign“.²³⁷

Í þessu sama riti er einnig að finna þá hugmynd að hið hreina tungumál sé helst að finna meðal „ólærðra“ og er það grundvallarbreyting frá viðhorfum ítalskra og franskra húmanista sem töldu að móðurmálið krefðist talsverðra umbóta til þess að geta orðið fullkomlega nothæft sem miðill lista og mennta. Breytingin felst í því að móðurmálið sé meðfætt og náttúrulegt, og í tilfelli þýskunnar, hreint og upprunalegt. Þá gefur hann í skyn að frelsi Þjóðverja sé undir því komið að móðurmálið verði í hávegum haft. Hann harmar það að þýsku blóði sé úthellt fyrir landgíruga útlendinga og telur útbreiðslu almennrar frönskunotkunar í Þýskalandi líkjast „smitandi farsótt“ sem hafi í för með sér að þær „göfugu þýsku dyggðir“ sem „við“ höfum erfð frá forfedrum „okkar“ standi á barmi glötunar.²³⁸ Honum finnst frönskunotkun presta í predikunum bæði hlægileg og grátleg í senn. Varðandi áhrif þessa á fólk almennt segir hann: „Sé ungum manni leyft að umgangast þá, sem tala svo óviðurkvæmilega, láti maður hann lesa smekklausegar bækur og vera mikið í

---

²³⁶ Sama heimild, 13.

²³⁷ Sama heimild, 18. „Ich kan auch nicht glauben, daß möglich sey die heilige Schrifft in einiger Sprache zierlicher zu dolmetschen, als wir sie in Teutsch haben. So offft ich die Offenbahrung auch in Teutsch lese, werde ich gleichsam entzücket, und finde nicht nur in den göttlichen Gedancken einen hohen prophetischen Geist, sondern auch in den Worthen selbst eine recht heroische und wenn ich so sagen darff, Virginalische Majestät.“

²³⁸ Sama heimild, 20–21.

andlausum félagsskap, mun það há honum lengi. Ætti þá ekki þessi núverandi, nær almenna grundvallarspilling þýskrar mælsku, að teygja anga sína inn í hið brothætta sálartetur?²³⁹

Í þessum sama anda bendir hann á að á öllum tímabilum mannkynssögunnar hafi þjóð og tunga blómstrað samtímis, og nefnir Forngríkki og Rómverja máli sínu til stuðnings. Víst er að áhyggjur Leibniz af stöðu þýskunnar og Þýskalands tengjast að einhverju leyti uppgangi Frakklands sem stórveldis í kjölfar í þrjátíu ára stríðsins sem veikti stöðu hins Heilaga rómverska keisaradæmis til muna og setti franska konungdæmið í aðstöðu til þess að deila og drottna í smáríkjunum þýsku. Í því sambandi er áhugavert að velta því fyrir sér að í *Ermahnung an die Deutsche* er að finna alla frumpættina þrjá, sem samkvæmt skilgreiningu í þriðja kafla eru taldir einkenna orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu: *sögu, tungu* og *blóð*. Af því mætti leiða að menningarleg ættjarðarhyggja sé á vissan hátt undanfari þeirrar menningarlegrar þjóðernisstefnu sem átti eftir að koma fram rúmri öld eftir að Leibniz skrifaði *Ermahnung*. Orðræða ritsins felur samt ekki í sér beina pólitíska kröfu af neinu tagi, heldur inniheldur hún ákall um eitthvað sem mætti skilgreina sem ræktun þjóðernis, þjóðernisins vegna. Að í þjóðerninu felist einhvers konar verðmæti sem sé þess virði að leggja rækt við. Aftur á móti ber að hafa í huga að þessar hugmyndir og þessi orðræða voru alls ekki ráðandi á tímabilinu sem hér er til umræðu og einskorðuðust fyrst um sinn við fremur fá-mennan hóp manna. Kennsla átti eftir að fara fram á latínu enn um hríð og franskan var rétt að byrja að ryðja sér til rúms sem tungumál mennta- og aðalsmanna í Evrópu. Jafnframt því að sverja sig í ætt við menningarlegra ættjarðarhyggju var Leibniz einn allra fyrsti fræðimaðurinn í Þýskalandi sem telst til fyrirrennara upplýsingarinnar og var, líkt og fleiri menn sem eiga eftir að koma við sögu í þessari umfjöllun, á mörkum tveggja hugmyndaheima.

Menningarleg ættjarðarhyggja barst fljótt til Danmerkur fyrir tilstilli manna á borð við prestinn Søren Poulsen Judichær (1599–1668), sem var menntaður í Þýskalandi og skrifaði að mönnum bæri að heiðra tungumálið og skrifa á dönsku „[þ]ví við erum jú allir skyldaðir af náttúrunnar hendi til þess að heiðra vort eigið móðurmál og hafa í metum, líkt og aðrar þjóðir gjöra og gjört hafa“.²⁴⁰ En ógnin við móðurmál Dana barst aðallega frá Þýskalandi og miðuðust viðbrögðin við það. Presturinn og rithöfundurinn Hans Mikkelssen Ravn (1610–1663) vandaði svo um fyrir löndum sínum og minnti á afleiðingar þess að notast við útlenskt tungumál: „Vi har tysket så længe, at vi er blevet halvt tyskere.“²⁴¹ Eitt af því áhugaverðasta við útbreiðslu þessara viðhorfa yfir landamærin, og það sem gerir þau frábrugðin hinum „hefðbundnu“ húmanísku áherslum, er annars vegar hugmyndin um að sjálf náttúran geri kröfu um að fólk noti sitt eigið móðurmál og hins vegar

²³⁹ Sama heimild, 20. „Man lasse einen jungen Menschen mit denen umgehen, so ungeschickt reden, man lasse ihn abgeschmackte Bücher lesen und viel in unbelebte Gesellschaften kommen, es wird ihm lange genug abhängen. Soll dann diese gegenwärtige fast allgemeine Grundverderbung der deutschen Beredsamkeit nicht ihre Wirkung bis in die zahlsten Gemüther erstrecken?“

²⁴⁰ Tilvitnun í: Harald Illsøe, „Danskerne og deres fædreland,” 42. „Thi vi ere jo alle aff Naturen dertil forplicatede, at vi skulle vort eget Moders Maal ære oc højgt acte, som andre Nationer ved deris gjøre oc gjort haffve.“

²⁴¹ Sama heimild, 51.

óttinn við að úrkynjun tungumálsins geti spillt þjóðinni, jafnvel breytt henni í aðra þjóð. Þetta væri hægt að tengja við þær breytingar á eðli orðræðunnar, sem Foucault taldi hafa komið til sögunnar á sautjándu öld, samfara nýju þekkingartímabili þar sem orðræðan grundvallast á skarpari andstæðum en fyrr. Í öllu falli er ljóst að ákveðnar breytingar eru farnar að gera vart við sig á þessum tíma.

Sé gerð tilraun til þess að greina hvað varð til þess að áherslan á móðurmálið varð annars eðlis í Þýskalandi en í nágrannaríkjum þess er nærtækast að gera ráð fyrir því að áherslur húmanista á latneska hreintungustefnu annars vegar og síðari tíma upphafningu móðurmálsins hins vegar hafi verið sameinaðar í eitt í Þýskalandi á sautjándu öld. Upphafning móðurmáls, sem fullyrt var að væri meðfætt, náttúrulegt, hreint og upprunalegt, skapaði eins konar beintengingu við forfeðurna langt aftur í aldir. Því má segja að lagður hafi verið grunnur að orðræðugerð sem átti eftir að þróast í þá veru að byggja í meiri mæli á sameiginlegum *líffræðilegum* uppruna þjóðarinnar en tíðkaðist í löndunum fyrir sunnan og vestan Þýskaland. Þýskumælandi Mið-Evrópa gæti hafa orðið kjörlandi fyrir slíka þróun vegna þess að þar fyrirfinnst öllu einsleitara menningarsvæði, bæði með tilliti til efnísks uppruna fólksins (þ.e. samkvæmt rituðum frásögnum, ekki endilega erfðafæðilega) og með tilliti til tungumáls, þó að vissulega hafi verið mikill mállýskumunur milli svæða. Þessi (meinta) einsleitni, auk þeirrar staðreyndar að frönsk áhrif, pólitísk og menningarleg, fóru vaxandi á svæðinu gerði það að verkum að jarðvegur myndaðist fyrir eins konar menningarlegt andsvar. Jafnframt breiddist menningarleg ættjarðarhyggja til nágrannaríkja Þýskalands í norðri þar sem svipaðar aðstæður voru fyrir hendi og hægt var að byggja á hugmyndum um menningarlega einsleitni, jafnvel í enn ríkari mæli en hægt var í Þýskalandi sjálfu. Eftir að þessi orðræðugerð öðlaðist líf má segja að hún hafi farið að verka á viðfang sitt, þjóðina, og skapa hana að nokkru leyti. Þó að hér hafi verið efast um að tilgáta Foucaults um eðlisbreytingu orðræðunnar eigi við rök að styðjast almennt er nokkuð ljóst að vissir þættir í þessari tilteknu gerð orðræðu, t.d. tilvísunin í andstæðu táknsins, skerpist. Hugtökin yfir þjóðir og tungumál verða gildishlaðnari og munurinn á þeim kristallast — til verður andþjóð.

Sé sjónum beint að Íslandi á ofanverðri sautjándu öld og tilraun gerð til greina og meta mögulegar breytingar á söguskoðun ráðandi stétta liggur beinast við að líta á rit Páls Vídalíns (1667–1727), *Deo, regi, patriae* sem hann mun hafa samið árið 1699. Það var að vísu ekki prentað og gefið út fyrr en 1768, og þá með talsverðum viðbótum Jóns Eiríkssonar (1728–1787), en fyrstu kaflarnir, hinn eiginlegi sögulegi inngangur ritsins mun vera eftir Pál og því forsvaranlegt að taka það til umfjöllunar hér.²⁴² Líkt og í *Crymogæu* Arngríms Jónssonar var landnámstíminn túlkaður sem gullöld í sögu landsins, öðru fremur vegna mikilla landkosta og góðæris, en „núverandi ásigkomulag

---

²⁴² Sbr. Steindór Steindórsson, formáli að *Um viðreisn Íslands. Deo, regi, patriae*, 6.

atvinnuveganna er fjarri því að vera í slíkum blóma sem til forna.²⁴³ Eftir því sem leið á þjóðveldistímamann hafi gæði landsins gengið „mjög til þurrðar“ og var það, að mati Páls, öðrum þræði vegna náttúruhamfara ýmiss konar.²⁴⁴ En hnignun landsins var einnig tilkomin vegna þess að „elstu forfedur vorir hafi ekki hugsað um velferð niðja sinna [...] og öll viðleitni þeirra beinst að því að geta lifað sjálfir, án nokkurs yfirboðara og farið sínu fram gagnvart hverjum sem var.“²⁴⁵ Þá hafi valdsmenn landsins verið „margir, óskaplíkir og sundurþykkir“. Samfélagslega þættinum var öfugt farið í Noregi, þar sem stigið hafi verið það heillaspor að sameina allt landið undir einn konung, sem var „mikið framfaraspor til umbóta og velmegunar á sama tíma og stjórnleysið og upplausnin fór vaxandi á Íslandi“.²⁴⁶ Það var því blanda af óviðráðanlegum náttúruhamförum annars vegar og samfélagslegum hamförum stjórnleysis hins vegar, sem varð til þess að landinu fór hnignandi.

Konungsvaldið bjargaði því sem bjargað varð en þó hafði einn atburður þjóðveldisaldarinnar haft geigvænlegar og ófyrirséðar langtímaafleiðingar, og það var kristnitakan. Því þó að ýmsar hörmungar hafi lagst af eftir að Íslendingar gengu Noregskonungi á hönd, „svo sem manndráp, ránskapur og vígabrennur“, var „framtaksleysi almennings [...] hið sama og fyrr og jafnvel enn meira“.²⁴⁷ Páll taldi ástæður þessa mætti að talsverðu leyti rekja til kristnitökunnar árið 1000, „því að með henni var þrælahald afnumið, en um leið hvarf þakklátsemi og skyldutilfinning þrælanna. Leysingjarnir litu á frelsið sem réttindi sín, sem þeir ættu ekki húsbændum sínum að þakka heldur sjálfum sér, og það leysti þá undan þýlyndi fortíðarinnar.“²⁴⁸ Vissulega höfðu þá verið til góðir og gegnir menn, „sem fundu hjá sér einhverja hvöt til dáða og dyggðugs lífennis“, en það voru eingöngu þeir sem höfðu átt „forfedur, sem höfðu getið sér góðan orðstír fyrir hreysti, hirðmennsku, lærdóm eða íþróttir“. Þeir voru samt sem áður einfaldlega „alltof fáir til að skapa mótvægi gegn hinum uppvaxandi fjölda, sem kalla mátti að væri sokkinn í deyfð og þróttleysi“.²⁴⁹

Á svipaðan hátt og hjá Arngrími lærða þá áleit Páll að agaleysi almennings stæði íslenski siðmenningu fyrir þrífum og túlkaði það sem rót alls ills í samfélaginu. Þetta stef í söguskoðun íslenskrar mennta- og valdastéttar frá sextándu til átjándu aldar, og hugarfarið sem því tengist, er víðsfjarri þeim hugmyndum um þjóðaranda sem áttu eftir að koma til sögunnar á síðari hluta átjándu aldar og áttu einnig eftir að einkenna söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar á þeirri nítjándu. Sem talsmenn yfirstéttarinnar í landinu voru bæði Arngrímur og dóttursonur hans Páll Vídalín þeirrar skoðunar að almenningur — fjöldinn — væri hinn veiki hlekkur samfélagsins og það er almenningur sem þarfnast ögunar og uppeldis ef ekki á illa að fara. Ef til vill er ekki of djúpt í árina tekið að tala jafnvel um hálfgerða fyrirlitningu í garð hins örbjarga almúga.

---

²⁴³ Páll Vídalín og Jón Eiríksson, *Um viðreisn Íslands*, 28 (12. gr.).

²⁴⁴ Sama heimild, 26 (11. gr.).

²⁴⁵ Sama heimild, 32 (16. gr.).

²⁴⁶ Sama heimild, 33 (16. gr.).

²⁴⁷ Sama heimild, 35 (19. gr.).

²⁴⁸ Sama heimild, 34 (17. gr.).

²⁴⁹ Sama heimild, 35 (18. gr.).

Í söguyfirliti Páls má greina tvo af þeim þremur frumþáttum sem oft einkenna orðræðu um þjóðir: *sögu* og *blóð*. Þar er aftur á móti ekkert að finna um tungumálið eða mögulegt mikilvægi þess fyrir land og þjóð. Þá er ekki rætt um íslenskt þjóðerni sem slíkt eða að það sé einhvers sérstaks virði í sjálfu sér. Þvert á móti var Páll á þeirri skoðun að skortur á erlendu fólki (blóði) og áhrifum hafi staðið í vegi fyrir æskilegri þróun samfélagsins og að þjóðin hafi ekki átt annað sameiginlegt en trúarbrögð, ættland og löggjöf.²⁵⁰ Það er því ekki að sjá að rit Páls einkennist af menningarlegri ættjarðarhyggju að nokkru marki og svo virðist sem hún berist ekki til Íslands fyrr en með upplýsingunni. Orðræðunni fylgir heldur engin pólitísk krafa, heldur er lausn þeirra vandamála, sem að mati Páls hrjáðu Íslendinga, að finna í auknum aga meðal bænda og búaliðs, og því að setja traust sitt á guð og konung. Þetta viðhorf var útbreitt meðal íslenskrar valdastéttar og svo átti eftir að vera enn um sinn.

4.3 „Þýsk“ upplýsing og íslensk „viðreisn“

Undir lok sautjándu aldar hófst í Evrópu tímabil sem almennt er kennt við upplýsingu.²⁵¹ Skilgreina mætti fyrirbærið upplýsingu sem „ráðandi en samt ekki einu heimspekihreyfingu átjándu aldar í Evrópu og Norður Ameríku, ásamt þeirri bókmennta- og menningarframleiðslu sem henni fylgdu“, eins og Kai Hammermeister orðar það.²⁵² Líkt og fyrr var getið er vandasamt að ákvarða upphaf og endalok þeirra hugmyndastrauma sem einkenna tímabilin sem við þá eru kennd. Tímabilið sem kennt er við upplýsingu er stundum talið hefjast með útgáfu höfuðverks enska náttúruheimspekingsins Isaacs Newtons (1643–1727), *Philosophia Naturalis Principia Mathematica* (1687), en aðdragandi þess hafði verið ákveðin vísindaleg „vakning“ í Evrópu eftir því sem leið á sautjándu öld. Meðal einkenna upplýsingarinnar voru, líkt og áður sagði, óbilandi trú á það að hægt væri að afhjúpa alla leyndadóma náttúrunnar, þ.m.t. mannglegra samfélaga, t.d. þjóða, með því að beita empírískum aðferðum. Þessu fylgdi gjarnan tilhneiging til þess að skrásetja og flokka öll möguleg fyrirbæri með mun nákvæmari aðferðum og á víðtækari hátt en áður hafði þekkt. Annar fylgifiskur upplýsingarinnar í sinni „tærustu“ mynd var fyrirliðning á hvers kyns hjátrú og hindurvitnum og oftast en ekki tengdu talsmenn upplýsingarinnar hina rómversk-kaþólsku kirkju við slíkt. Áhrifa þessa gætir t.a.m. í sagnaritun þess tíma og var einn af einkennandi þáttum upplýsingarsagnfræðinnar „að margir höfundar hurfu frá trúarlegum orsakaskýringum, en beittu veraldlegum skýringum í þeirra stað“.²⁵³ Sumir voru beinlínis andvígir kaþólsku kirkjunni og hlutverki hennar í

²⁵⁰ Sbr. sömu heimild, 34 (18. gr.).

²⁵¹ Ekki eru allir sammála um að upplýsingin hafi verið eiginleg hugmyndastefna, heldur sé hún fyrst og fremst uppfinning sagnfræðinga á nítjándu og tuttugustu öld. Sbr. J.C.D. Clark, *The Enlightenment. An Idea and its History*.

²⁵² Kai Hammermeister, „Enlightenment Thought and Natural Law from Leibniz to Kant and its Influence on German Literature“, 33.

²⁵³ Ingi Sigurðsson, „Sagnfræði“, 247.

mannkynssögunni, enda var það fullkomlega ásættanleg afstaða í ríkjum þar sem siðbreyting hafði náð fram að ganga. Enski sagnfræðingurinn Edward Gibbon (1737–1794) og skoski heimspekingurinn David Hume (1711–1776) voru t.d. sammála um það í sinni sagnaritun að miðaldir hafi verið myrkur og ömurlegur tími í Evrópusögunni, ekki síst vegna áhrifa kaþólsku kirkjunnar. Þá taldi Gibbon að fall Rómaveldis hafi að vissu leyti verið kaþólskri trú og kirkju að kenna.²⁵⁴ Í slíkum tilfellum eru orsakaskýringarnar orðnar svo veraldlegar að þær draga hið andlega til ábyrgðar fyrir það sem höfundarnir telja hafa farið úrskaiðis í þeirri fortíð sem þeir rannsaka.

Upplýsingin var fyrst og fremst vestur-evrópskt fyrirbrigði þar sem mest kvað að hugsuðum frá Frakklandi og Bretlandseyjum, en líkt og Ingi Sigurðsson benti á varð Frakkland að forysturíki upplýsingarinnar þegar fram liðu stundir: „Frönsk menningaráhrif urðu sterk víða um álfuna, franska leysti latínu nokkuð af hólmi sem alþjóðamál, og upplýsingin mótaðist hvarvetna að einhverju marki — víðast hvar mjög — af straumum, sem frá Frakklandi voru runnir. Rit manns á borð við Voltaire voru lesin um öll Vesturlönd.“²⁵⁵ Þessir kraftmiklu frönsku menningarstraumar áttu eftir að hafa margslungin, mótsagnakennd og langvarandi áhrif hjá nágrönnunum austan Rínar. Á sama tíma og frönskum menningaráhrifum var tekið fagnandi, sérstaklega í efri lögum samfélagsins, myndaðist tregða hjá ákveðnum hópi fólks gagnvart því að samþykkja svo víðtæk frönsk áhrif. Tregðan þróaðist síðan yfir í viðnám, sem með tíð og tíma breyttist jafnvel í andúð á flestu sem mætti túlka sem franskt. Andúðin grundvallaðist mögulega að einhverju leyti að á minnimáttarkennd andspænis menningarlegu stórveldi, en hafa ber í huga að Frakkland var á þessum tíma ekki einungis stórveldi í menningarlegum skilningi, heldur einnig pólitískum, hernaðarlegum og efnahagslegum, og höfðu franskir konungar deilt og drottnað í Rínarhéraðum Þýskalands frá því í þrjátíu ára stríðinu (1618–1648).

Tvö af höfuðritum hinnar frönskumælandi upplýsingar, *Andi laganna* (fr. *De l'esprit des lois* (1748)) eftir Montesquieu og *Samfélagssáttmálinn* (fr. *Du Contrat social* (1762)) eftir Rousseau eiga það sameiginlegt að ríkið og ríkisvaldið mynda þungamiðju sem allt annað, t.d. þjóðin, hverfist um; gagnstætt áherslum menningarlegrar ættjarðarhyggju, þar sem ríkið er nánast aukaatriði. Athyglisvert að í þessum ritum koma fram tvær gerólíkar túlkanir á fyrirbærinu *þjóð* sem styrkir að nokkru málflutning þeirra þýsku fræðimanna sem þrættu við Ernest Renan á síðari hluta nítjándu aldar og fjallað var um í öðrum kafla. Auk þess að bera fram nýstárlegar hugmyndir um skiptingu ríkisvaldsins og að fjalla um mismunandi geðslag þjóða út frá vísindalegum sjónarhóli, þar sem t.d. áhrif hitastigs á æðar og vessa er talið skýra muninn á norðlægum og suðlægum þjóðum,²⁵⁶ er túlkun hans á þjóðinni öðrum þræði menningarleg og byggð á grundvelli líffræðilegs uppruna:

²⁵⁴ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. (1776–89); David Hume. *The History of England*, fyrsta og annað bindi. (1762).

²⁵⁵ Ingi Sigurðsson, *Upplýsing og saga. Sýnisbók sagnaritunar Íslendinga á upplýsingaröld*, 11.

²⁵⁶ Sbr. Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, 223.

„Forfeður vorir, hinir fornu Germanir, lifðu í loftslagi þar sem ástríður voru einstaklega temperaðar.“²⁵⁷ Hér glittir í þá hugsun að franska þjóðin eigi að umtalsverðu leyti rætur í þjóðflokkum Franka, Vestgota og Búrgúnda, og að hún sé þar af leiðandi grundvölluð á sameiginlegum menningarlegum uppruna annars vegar og blóðböndum hins vegar.²⁵⁸

Líkt og *Andi laganna* snerist *Samfélagsáttmáli* Rousseaus um eðli og hlutverk ríkisins. Þá skilgreiningu á þjóðarhugtakinu sem þar er að finna er allt annars eðlis en áður hafði þekkt og í raun tákni nýrra tíma. Skilgreining Rousseaus er grundvöllur þess skilnings sem síðar var lagður í þjóðarhugtakið við stofnun fyrsta franska lýðveldisins. Þjóðin er samkvæmt honum fyrst og fremst félagslegt fyrirbæri og meðlimir samfélagsins eru bandalag sem myndar „samfélagslega og samstæða heild þar sem sérhver meðlimur hefur atkvæðisrétt. Heildin kemur í stað persónu sérhvers sem í hlut á. Þessi sama athöfn lætur heildinni í té einingu sína, hið sameiginlega *sjálf* sitt, líf sitt og vilja [...] Þeir sem hlut eiga að máli taka sér í sameiningu nafnið *þjóð*.“²⁵⁹ Þannig verður það sameiginleg ákvörðun meðlimanna að mynda þjóð, og með því er gefið í skyn að einstaklingurinn hafi ákvörðunarvald um hvort hann vilji tilheyra þjóðinni eður ei, því hann þarf jú að framselja sjálf sitt heildinni. Þetta rímar við hugmynd Ernests Renans um hina daglegu atkvæðagreiðslu sem hann taldi þjóðina byggja á.²⁶⁰ Sé ofangreind hugmynd Rousseaus sett í samhengi við orð hans, sem fyrr var vitnað til, um skilyrðislausa kröfu þjóðríkis um algjöra hollustu borgaranna,²⁶¹ má segja að þar sé kominn fram grunnurinn að borgaralegri þjóðernisstefnu sem átti svo eftir að brjótast út úr ritum hugmyndafræðinga og raungerast í stofnun lýðveldis í Bandaríkjunum Norður Ameríku 1776 og Frakklandi 1792.

Í Þýskalandi voru, eins og fyrr sagði, farnar aðrar leiðir í upplýsingunni en í Frakklandi. Þar gætti minni róttækni sem birtist m.a. með þeim hætti að „þýzkir upplýsingarmenn [hurfu] skemmra frá hefðbundnum kristindómi en hinir frönsku, og gagnstætt Frökkum lögðu þeir meira upp úr frumspeki en raunhyggju.“²⁶² Þar að auki var ekki að finna sama ákall um róttæka enduruppstokkun samfélagsins sem grundvallaðist á stofnun lýðveldis með skýrt aðgreindu ríkisvaldi. Þýska upplýsingin var þannig frábrugðin bæði hvað varðar grundvallaratriði fræðaiðkunar og samfélagsgerðar. Hún var svo frábrugðin „hefðbundinni“ upplýsingu að vandasamt er, líkt og Helga K. Gunnarsdóttir hefur bent á, að „tímasetja nákvæmlega hvenær forrómantíkin tók við af upplýsingunni“ þar

²⁵⁷ Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, 232. „Our ancestors, the ancient Germans, lived in a climate where the passions were extremely calm.“

²⁵⁸ Þessu er þveröfugt farið hjá Voltaire, sem taldi frönsku þjóðina komna af Keltum og að Frankar hefðu einfaldlega verið villimenn sem tortímdu öllu sem í vegi þeirra varð. Það hafi verið mikil gæfa fyrir Galla að verða sigraðir af Rómverjum því það hefði verndað þá gegn hinum tortímandi Germönum. Sbr. Voltaire, *An Essay on Universal History, the Manner and Spirit of Nations*, 4 og 102. Þetta lýsir ágætlega þeirri togstreitu sem hefur allar götur einkennt tilraunir Frakka í þá veru að skapa sameiginlega upprunagöðsögn þjóðarinnar; sumir hafa viljað leggja áherslu á germanska þáttinn, aðrir gallísk-keltneskan uppruna og enn aðrir hafa viljað hampa rómverska þáttinum.

²⁵⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Samfélagsáttmálinn*, 76–77.

²⁶⁰ Sbr. Ernest Renan, „What is a Nation?“ 203.

²⁶¹ Sbr. Jean-Jacques Rousseau, *Samfélagsáttmálinn*, 250.

²⁶² Sjá t.d. Ingi Sigurðsson. *Upplýsing og saga*, 15.

sem „andstæðurnar milli upplýsingar og forrómantíkur voru ekki alltaf mjög skarpar.“²⁶³ Guðmundur Hálfðanarson tekur í sama streng þegar hann segir upplýsinguna á Íslandi tengjast „andhverfu sinni, rómantikinni, órofa böndum, sem síðar veldur því að engin skörp skil verða í hugmynda sögunni við lok „upplýsingaraldar“.“²⁶⁴ En sú birtingarmynd upplýsingarinnar sem barst til Danmerkur og Íslands var einmitt að talsverðu leyti hin þýska og „guðhrædda“ útgáfa, og því nauðsynlegt að gefa því gaum hvaða þættir það voru sem einkenndu hana að öðru leyti.²⁶⁵

Í kaflanum hér á undan var minnst á menningarlega ættjarðarhyggju í Þýskalandi á sautjándu öld og ákall félagsmanna *Fruchtbringende Gesellschaft* og Leibniz þess efnis að móðurmálið væri haft í heiðri í hvívetna. Þessu ákalli var svarað af sífellt fleirum þegar tók að líða á átjándu öld jafnframt því sem frönsk menningaráhrif jukust. Samþætting vísinda og kristinnar trúar annars vegar og áhersla sífellt fleiri þýskra fræði- og listamanna á móðurmálið hins vegar eru líklega meðal þeirra þátta sem gera það vandasamt að ákvarða mörk upplýsingar og forrómantíkur í Þýskalandi. Þessir sömu þættir eru sprottin úr andrúmslofti sem einkenndist af frönskum áhrifum og skapaði það að talsverðu leyti skilyrðin fyrir þróun hugmyndafræði forrómantíkurinnar og hreyfingarinnar sem kennd er við *Sturm und Drang*.²⁶⁶ Þetta samspil upplýsingarinnar við kristni og aukna áherslu á gildi móðurmálsins átti enn fremur einnig eftir að hafa áhrif á Íslandi líkt og komið verður að síðar.

Einn fyrsti fræðimaðurinn til að svara ákallinu um notkun móðurmálsins á öllum sviðum var lögspekingurinn Christian Thomasius (1655–1728). Hann hélt fyrirlestra á þýsku í Halle 1687, sem þá var nýlunda en eftir aldamótin 1700 fóru kennarar við þýska háskóla smám saman að halda fyrirlestra sína á þýsku í stað latínu.²⁶⁷ Fyrirlestrar Thomasiusar í Halle hafa almennt verið taldir marka upphaf þýskrar upplýsingar.²⁶⁸ Þá er áhugavert er að annar af holdgervingum upplýsingarinnar og skynsemishyggju í Þýskalandi, heimspekingurinn Christian Wolff (1679–1754), skyldi ganga lengra en flestir aðrir til að auka veg móðurmálsins. Hann skóp t.a.m. háþýskan orðaforða til þess að hægt væri að skrifa um vísindaleg efni á þýsku.²⁶⁹ Þrátt fyrir að heimspeki hans hafi öðrum þræði einkennst af skynsemis- og framfaratrú var Wolff þeirrar skoðunar að kristin trú og skynsemishyggja upplýsingarinnar væru fullkomlega samrýmanleg fyrirbæri.²⁷⁰ Líklegt er tvenns konar ástæður búi að baki því að Wolff hafi verið í mun að skrifa fræðirit og halda fyrirlestra á þýsku. Sú fyrri tengist áherslum upplýsingarinnar með beinum hætti og á líklega uppruna sinn í

²⁶³ Helga K. Gunnarsdóttir, „Bókmenntir,“ *Upplýsingin á Íslandi*, 217.

²⁶⁴ Guðmundur Hálfðanarson, „Verði ljós! — Af baráttu upplýsingar við myrkramenn og ljóshatara,“ 207.

²⁶⁵ Sbr. Ingi Sigurðsson, *Upplýsing og saga*, 15 og 17. Varðandi meinta guðhræðslu þýsku upplýsingarinnar, sjá grein guðfræðingsins Heinrichs Hoffmann (1874–1951), „Die Frömmigkeit der deutschen Aufklärung,“ 234–250.

²⁶⁶ *Sturm und Drang* (Stormur og löngun, eða þrá) er síðara tíma heiti á forrómantískri hreyfingu í Þýskalandi á sviði bókmennta og tónlistar frá um 1765 til um 1785 þegar hin eiginlega rómantík er talin hafa tekið við. Meðal þekktustu liðsmanna hreyfingarinnar voru Goethe og Friedrich Schiller.

²⁶⁷ Sbr. Hugo Moser, *Annalen der deutschen Sprache*, 44–46.

²⁶⁸ Sbr. Martin Mulso, *The Hidden Origins of the German Enlightenment*, 1.

²⁶⁹ Sbr. Hugo Moser, *Annalen der deutschen Sprache*, 46.

²⁷⁰ Sbr. Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie* II, 59–61; Christian Wolff. *Theologia Naturalis* I.

Frakklandi, þ.e.a.s. hann vildi miðla vísindum sínum á máli sem fólk gæti almennt skilið og stuðlað þannig að almennri *upplýsingu* í bókstaflegum skilningi. Þar að auki höfðu Þjóðverjar um hríð verið eftirbátar annarra vestur-evrópskra þjóða, sérstaklega Frakka og Ítala, í því að fjalla um fræðileg málefni á móðurmálinu. Hin ástæðan var sprottin úr jarðvegi byggðum á nær alfarið á tilfinningum og orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju. Thomasius og Wolff voru báðir undir miklum áhrifum frá Leibniz og líkt og tæpt var á hér að ofan voru röksemdir Leibniz varðandi móðurmálið ekki síst byggðar á tilfinningum, t.d. hvernig honum leið innanbrjósts þegar hann las Biblíuna á þýsku.²⁷¹

Annar mikilvægur, og afar umdeildur, þýskur fræðimaður, sem hafði m.a. áhrif á Íslandi, var heimspekingurinn Johann Christoph Gottsched (1700–1766). Hann var ötull og áhrifamikill talsmaður stöðlunar þýsks ritmáls og átti umtalsverðan þátt í því að styrkja stöðu saxneskrar háþýsku sem fyrirmyndar í því samhengi. Líkt og þegar hefur komið fram var stöðlun ritmálsins að vissu leyti tengd upplýsingunni, og var ætluð til að auka skilvirkni samskipta, að hluta til að franskrri fyrirmynd,²⁷² en í skrifum Gottscheds birtast einnig hugmyndir menningarlegrar ættjarðarhyggju. Í ritinu *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst* (1748) sagði hann t.a.m. að „nær allar þjóðir ímyndi sér“, ranglega, „að þeirra aðferð við að beita orðum samrýmist eðli hugsunarinnar mest“, því þær átta sig ekki á því, að þvert á móti sé það móðurmálið sem móti hugsunarhátt þeirra.²⁷³ Það er m.ö.o. móðurmálið sem mótar þjóðina. Að þessi hugsun festist smám saman í sessi er eitt merki þess að grundvöllur orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu hafi verið farinn að mótast á þessum tíma. Samband tveggja frumþátta orðræðunnar, tungu og blóðs, er farið að styrkjast verulega og taka á sig seiðmagn sem getur framkallað sterkar tilfinningar (*passos*). Það mætti segja að hið aukna vægi þýskunnar um og eftir aldamótin 1700 hafi að talsverðu leyti verið viðbragð við frönskum áhrifum byggt á hugmyndum menningarlegrar ættjarðarhyggju. Þýskt málhreinsunarstarf hafði nefnilega frá upphafi byggst meira á huglægum og tilfinningalegum grunni en t.d. frönsk málhreinsun og öðlaðist tungumálið sérstaka þýðingu, mögulega vegna pólitískrar sundrunar þýska málsvæðisins.²⁷⁴

Gottsched var harðlega gagnrýndur af mörgum nafntoguðum fræðimönnum fyrir kenningar sínar um kveðskap, enda alsíða að fræðimenn stæðu í harðorðum deilum um sín hjartans efni. Deilan um staðlað þýskt ritmál varð einkar hatrömm og var einn helsti gagnrýnandi Gottscheds svissneska skáldið Johann Jakob Bodmer (1698–1783), en hann var ábyrgur fyrir því að kynna hina þýskumælandi Mið-Evrópu fyrir enskum epískum kveðskap og átti sú viðkyrning eftir að hafa

²⁷¹ Sbr. Gottfried Wilhelm Leibniz, *Ermahnung an die Teutsche*, 18.

²⁷² Sbr. Hugo Moser, *Annalen der deutschen Sprache*, 47.

²⁷³ Johann Christoph Gottsched, *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts*, 331. „Hier ist es genug zu bemerken, daß fast jedes Volk sich einbildet, seine Art die Wörter zu setzen, sey der Natur der Gedanken die gemäßeste. Allein sie irren alle: und bemerken nicht, daß ihnen die Art zu denken zuerst durch ihre Muttersprache beygebracht worden.“

²⁷⁴ Sjá t.d. Hugo Moser, *Annalen der deutschen Sprache*, 41.

gríðarleg áhrif sem bermáluðu til Íslands fyrir en varði. Heimspeki og málhreinsunaráherslur þýsku upplýsingarinnar bárust fljótt til Danmerkur þar sem menn á borð við ungu heimspekingana Andreas Lundhoff (1710–1748) og Frederik Eilschov (1725–1750) hófust handa við tilraunir til að hreinsa dönsku af tökuorðum úr latínu og frönsku. Nýyrðin voru aftur á móti oftast tekin beint úr þýsku eða mótuð eftir þýsku sköpunarlagi, t.d. *lidenskab* (þ. *Leidenschaft*) og *beundre* (þ. *be wundern*).²⁷⁵ Ekki verður séð að þessi viðleitni til málhreinsunar, á grundvelli upplýsingar annars vegar og menningarlegrar ættjarðarhyggju hins vegar, hafi borist til Íslands fyrir milligöngu Dana, heldur virðist hún líta dagsins ljós nokkurn veginn samtímis og fyrir sameiginleg áhrif.

4.3.1 Eggert Ólafsson

Náttúrufræðingurinn og skáldið Eggert Ólafsson er líklega þekktastur fyrir að hafa verið einn helsti boðberi upplýsingarinnar á Íslandi. Búnaðarbálgur Eggerts er oft tekinn sem dæmi um viðhorf sem tilheyra upplýsingunni og einnig sinni hann starfi sínu sem náttúruvísindamaður mjög í anda upplýsingarinnar. Hann var samt sem áður, líkt og margir aðrir, maður á mótum tveggja heima, því að um leið og hann las franska upplýsingarheimspeki var hann með annan fótinn í þýsku upplýsingunni og þeim öllu andlegri áherslum sem henni fylgdu. Þá er hann „talinn hafa ort fyrstu eiginlegu ættjarðarljóðin á Íslandi“.²⁷⁶ Frá tólf ára aldri var hann í fóstri hjá móðurbróður sínum, Guðmundi Sigurðssyni sýslumanni í Snæfellssýslu, sem hafði verið í háskólanum í Höfn og lagt stund á „heimspekileg fræði og guðfræði“. Guðmundur iðkaði fræðimennsku meðfram sýslumannsstörfunum og fyrir utan klassísku tungumálin og dönsku kunni hann að „skíra þjóðverskt mál og franskt“.²⁷⁷ Vilhjálmur Þ. Gíslason leiddi að því líkur að Eggert hafi orðið fyrir áhrifum frá Guðmundi í „þjóðlegum fræðum ýmsum, einkum sagnfræðum, og í heimspeki“. Einn þeirra heimspekinga sem Eggert gæti hafa kynnst þar var málhreinsunarmaðurinn Christian Wolff, þar sem Guðmundur er sagður hafa verið „einn hinna fyrstu sem hölluðust að heimspeki Wolffs á Hafnarárum sínum“.²⁷⁸

Eggert sagði í minningarriti um Guðmund að enga íþrótt hafi hann lagt meiri stund á en heimspeki og að „[þ]á nýháttuðu heimspekibók, er gjört hefur þjóðverskr meistari Gottscheid, hóf hann at skíra i íslenskt Mál“.²⁷⁹ Hinn þjóðverski meistari hlýtur að hafa verið Johann Christoph Gottsched og er ljóst að áhrif manna á borð við hann og Wolff bárust til Íslands á fyrri hluta sautjándu aldar og að þýskukunnátta menntaðra Íslendinga var nægilega góð til að lesa rit þeirra á

²⁷⁵ Dag Gundersen og Jørgen Nørby Jensen, „Dansk“ í *Store norske leksikon*. www.snl.no. Sjá einnig „Lidenskab“ og „Beundre“ í *Ordbog over det danske sprog*. www.ordnet.dk/ods.

²⁷⁶ Sveinn Yngvi Egilsson, *Ísland í Eyyjabáfinu*, 31.

²⁷⁷ Vilhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson. Íslenskt endurreisn*, 23.

²⁷⁸ Sama heimild, 25.

²⁷⁹ Eggert Ólafsson, *Nokkrar hugbreystilegar harmatölur*, bls. 41-42. „[Þ]a nyhattavþv heimspeki Bok, er gavrdt hefur þjóðverskr Meistare Gottscheid, hóf hann at skíra i Íslenskt Mal.“

frummálinu og í sumum tilfellum þýða þau á íslensku.²⁸⁰ Annað dæmi um slíkt þýðingarstarf, en ekki jafn nýstárlegt, er séra Björn Halldórsson, mágur Eggerts, sem hann dvaldi hjá í Sauðlauksdal á árunum 1760–1764, en hann „þýddi úr þýsku allmikið úr hugleiðingum Amadæus Creutzbergs og Paradísarjurtagarði Arndts og sneri að nýju fræðum Luthers“.²⁸¹

Á námsárunum í Höfn og árunum þar næst á eftir beindist atorka Eggerts að mestu leyti að náttúruvísindum, en eftir því sem tímanum leið virðist áhugi hans á fornmenntum aukast, og samfara því þróuðust með honum sterkar skoðanir á ástandi móðurmáls og ættjarðar. Eftir fráfall móðurbróður síns og fóstura, Guðmundar Sigurðssonar sýslumanns, gaf Eggert út minningarritið *Nockerar hugbreystilegar barma tavlur* (1755) og er sumt af því stendur í ritinu líkt og bergmál af orðræðu *Fruchtbringende Gesellschaft* og Leibniz, og einnig í takt við hugmyndir Gottscheds um áhrif tungumálsins á þankagang þjóða. Í formála ritsins má greina þrjár meginástæður þess að Eggert taldi nauðsynlegt að Íslendingar gæfu gaum að móðurmálinu, og tengdust þær allar ákvörðun hans þess efnis að skrifa ritið á íslensku frekar en latínu líkt og tíðkast hafði.

Í fyrsta lagi taldi hann tungumálið vera orðið spillt og að til þess að vinna gegn þeirri spillingu væri nauðsynlegt að sækja fyrirmyndir og innblástur í eldra og hreinna mál. Hann segist eiga von á því að vera borið á brýn að nota uppskrúfað og tilgerðarlegt mál því hann skrifi „ei almanna mál, svo hvör maður skilji“²⁸² en var reiðubúinn að taka þann slag og sagði: „Nú þykir mér ei maklegar, ef ég skal rita á íslenska tungu, að brúka mál það er flestir tala, sem annað hvort fullt er af innlendri spilltri mállýsku, ellegar hins vegar af óþarflegum lánarorðum annarra þjóða, sem títt eru bæði óskilin og bjöguð, nema hvort tveggja sé.“²⁸³ Af þessum ástæðum sótti hann fyrirmyndir, bæði fyrir bundið mál og óbundið, í „fornan skáldskap, þegar vanda skal“.²⁸⁴ Í samræmi við áherslur þýskra málhreinsunarmanna, sem höfðu sameinað latneska hreintungustefnu og móðurmálsrækt ítölsku húmanistanna, áleit Eggert forna íslensku vera fyrirmyndar-móðurmálið sem að skyldi stefnt að endurvekja, hafa í hávegum og rækta; að íslenskan væri þannig verðug þess að vera miðill mennta og lista.

Í öðru lagi var Eggert þeirrar skoðunar að spilling móðurmálsins myndi óumflýjanlega hafa óæskileg áhrif og spilla sjálfri þjóðinni, því að hægt sé að sjá „af mörgum dæmum, hve stór umskipti tekið hafa heilir lands lýðir, eftir því sem þeir breyttu siðum og málfari eftir öðrum þjóðum; svo hafa þeir gerst hverflyndir og þrotlausir, enn gjarnar á útlenda ósiði, að eftir einn aldur þekkja þeir

---

²⁸⁰ Þetta virðist hafa verið raunin allar götur frá sextánda öld, sem hefur stundum verið nefnd „þýska öldin“ og þyrfti að rannsaka frekar í samhengi við umfang og áhrif verslunar Hansakaupmanna og ekki síður siðaskiptanna á hugmyndir og tungutak Íslendinga þess tíma.

²⁸¹ Villhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson*, 140.

²⁸² Eggert Ólafsson, *Nockerar hugbreystilegar barmatölur*, 5. „[A]t eg skrifa ei almanna Mal, sua huavr maþr skile:“

²⁸³ Sama heimild, 6. „Nu þycker mier ei makligar, ef eg skal rita a Islenska tvngu, at brvka mal þat er flerster tala, sem annat hvert fylldt er af inndlenndre spilltre mallyskv, ellegar hins vegar af vþarflegum lanarordum Annarra þioda, sem tidt erv bæþe vskilen og bavgvd, nema hvart-tuegea sie.“

²⁸⁴ Sama heimild, 5. „Nv þycker mier sannligar, at likeazk helldr i fornan Skalldskap, þegar uanda skal.“

eigi sjálfa sig.²⁸⁵ Þetta er hið oft kveðna stef um áhrif tungumálsins á fólkid sem má greina langt aftur í aldir, jafnvel hjá Cícero, þ.e. að gæði málsins hafi bein áhrif á allt sem málfarnir gera,²⁸⁶ en sú hugmynd hafði þróast talsvert þegar hér er komið við sögu. Í því samhengi er vert að beina athygli að því að Eggert hafði ekki bara áhyggjur af breytingum á tungumálinu *í sjálfu sér* heldur eru það „útlendir ósíðir“ sem ber að forðast fyrst og fremst; þeir eru hættan sem steðjar að þjóðinni og getur ógnað sjálfri tilvist hennar ef ekkert er að gert.

Í þriðja lagi væri það orðið algengt hjá flestum öðrum þjóðum, sagði Eggert, að „skrá vandlega allan fróðleik á sitt mál, þar engum sé varnað að nema þeim er stund leggur á“.²⁸⁷ Í formálanum birtast þannig megin áhersluatriðin sem einkennt höfðu menningarlega ættjarðarhyggju á sautjándu öld, fyrst í Þýskalandi og svo í Danmörku: tungumálið er spilt í samtímanum, sú spilling mun spilla þjóðinni og aðrar þjóðir nota sitt móðurmál en ekki „við“. Í Þýskalandi var litið til þess að í Frakklandi, Englandi og á Ítalíu var farið að rita t.d. heimspeki á móðurmálinu. Eðli málsins samkvæmt var því baráttan fyrir aukinni móðurmálsnotkun í Þýskalandi annars vegar andóf gegn frönskum menningaráhrifum og hins vegar viðleitni til að fara að frönsku fordæmi á sviði menningar og vísinda. Frakkland varð þannig bæði fyrirmynd og fjandi í senn. Í Danmörku voru það, af sömu ástæðum, þýsk menningaráhrif sem urðu til þess að ýta undir þróun menningarlegrar ættjarðarhyggju. Aðstæður í Danmörku voru þess eðlis að segja mætti að jarðvegurinn þar hafi verið enn frjórri fyrir orðræðu af þessu tagi en sunnan landamæranna. Þýsk áhrif í Danmörku urðu mun víðtækari og kröftugri en frönsku áhrifin nokkurn tíma í Þýskalandi. Voru þau ekki einungis menningarleg heldur var um umtalsverð bein pólitísk áhrif að ræða, langt fram eftir átjándu öldinni þegar danska ríkinu var í raun nær alfarið stjórnað af Þjóðverjum og þýsk-ættuðum mönnum.²⁸⁸

Segja mætti að tímabil teljandi danskra áhrifa á Íslandi hefjist á sautjándu öld, aukist svo eftir einveldishyllinguna 1662 og með setningu Norsku laga Kristjáns V Danakonungs þegar lög og reglugerðir fóru að streyma til Íslands frá Kaupmannahöfn. Þessi áhrif jukust svo enn fremur eftir því sem leið á átjándu öld, samfara styrkingu ríkisvalds, sér í lagi eftir að lögboðið var að lögmenn og sýslumenn á Íslandi skyldu hafa lagapróf frá Kaupmannahafnarháskóla.²⁸⁹ Aukin dönsk menningaráhrif á þeim tíma voru því bein afleiðing meðvitaðrar stefnu danskra stjórnvalda eftir stofnun einveldis sem sneru að því að auka miðstýringu í ríkinu. Sé horft til þeirra ástæðna sem lágu að

---

²⁸⁵ Sama heimild, 8. „Siam wer af margom dómom, hve stor vmskipte teket hafa heiler Lands liþer, efter þui sem þeir breytto siþom og malføre eftir aþrvum þioþom; sua hafa þeir gavrtz huærflynder og þrottlauser, enn gearner a vtlenna vsiþo, at efter einn alldr þeckea þær eige sialfa sig.“

²⁸⁶ Sbr. Alan Patten, „The Humanist Roots of Linguistic Nationalism,“ 228.

²⁸⁷ Eggert Ólafsson, *Nokkrar hugbreytilegar barmatölur*, 7. „[A]t þær skra uendelega allan fropleik a sitt Mal, þar engavm sie uarnat at nema þeim er stvnd leggr a“.

²⁸⁸ Sbr. Ole Feldbæk og Vibeke Winge, „Tyskerfejden 1789–1790,“ 100–102. Í þessu tilviki er ef til vill ráðlegt að undanskilja tíma Napóleonsstyrjaldanna þegar frönsk áhrif, pólitísk og menningarleg, voru allsráðandi í þýsku ríkjunum, en það varð einmitt til þess að vekja enn meiri úlfúð en áður hafði verið og menningarleg ættjarðarhyggja (fasi A) varð að menningarlegri þjóðernisstefnu (fasi B) með skýrum pólitískum kröfum.

²⁸⁹ Sbr. Kjartan G. Ottósson, *Íslensk málbreiðsun. Sögulegt yfirlit*, 26.

baki þróun menningarlegrar ættjarðarhyggju í Þýskalandi og svo í Danmörku getur það varla talist tilviljun að sama hugmyndafræði „kvikni“ á Íslandi einmitt á þeim tíma sem dönsk áhrif hefja innreið sína til landsins í áður óþekktum mæli. Af þessu má ráða að menningarleg ættjarðarhyggja myndist, eða berist til svæðis, sem ákveðin gerð varnarviðbragða andspænis yfirgnæfandi erlendum áhrifum en er um leið, á þversagnarkenndan hátt, tilraun til að líkjast þeim sem taldir eru ógna heimameningunni. Á Íslandi voru það dönsku áhrifin um miðja átjándu öld sem framkölluðu slík viðbrögð en dönsk áhrif geta aftur á móti varla talist vera *beinn* áhrifavaldur á tildrög menningarlegrar ættjarðarhyggju á Íslandi, því allt bendir til þess að menntaðir Íslendingar hafi einfaldlega orðið fyrir sömu áhrifum og þeir dönsku og á sama tíma. Í umfjöllun um möguleg kristin áhrif á Eddukvæðin skrifaði Sigurður Nordal á þá leið að þegar hugmyndum svipaði saman væri ráðlegt „að athuga, hvort sennilegra sé, sameiginlegur uppruni eða bein áhrif“.²⁹⁰ Í þessu tilfelli er líklegast að um sameiginlegan uppruna sé að ræða.

Einn fylgifiskur menningarlegrar ættjarðarhyggju var meiri áhersla en áður hafði tíðkast á það sem aðgreinir þjóðir og er ólíkt með þeim. Í ljósi þess að þessi hugmyndafræði fór að taka á sig mynd á fyrri hluta sautjándu aldar er freistandi að tengja þá þróun við tilgátu Foucaults um þær breytingar á orðræðukerfum sem samkvæmt honum áttu sér stað einmitt um sömu mundir. Því væri ef til vill hægt að segja að forsendurnar fyrir myndun menningarlegrar ættjarðarhyggju hafi verið tvenns konar: annars vegar mögulegar breytingar á innri virkni orðræðukerfa og hins vegar tilvist erlendra eða framandi áhrifa, menningarlegra og/eða pólitískra. Þá er auðvitað mögulegt að fyrri forsendan sé háð hinni síðari og í raun afleiðing hennar. Líklega verður ekkert fullyrt um það, en ástæður þess að „fyrstu bylgju“ menningarlegrar ættjarðarhyggju virðist ekki gæta að ráði á Íslandi er þá mögulega sú að á jarðvegurinn fyrir slíkar hugmyndir hafi ekki verið sérstaklega frjór á fyrri hluta sautjándu aldar því það skorti „kæfandi“ erlend, framandi áhrif á landinu — áhrif sem voru aftur á móti til staðar um miðja átjándu öld.

Áhugi Eggerts á móðurmálinu á sér því rætur í straumhvörfum tveggja hugmyndastrauma, menningarlegri ættjarðarhyggju og upplýsingunni, og birtist því einnig í viðleitni í þá veru að hafa forgöngu um að innleiða staðlaða réttitun. Þetta tengist þannig hugmyndum upplýsingarmanna um hið staðlaða tungumál sem tæki til að ýta undir skilvirkari samskipti og almenna upplýsingu, en einnig, og alls ekki síður, tengist áhuginn hugmyndum menningarlegrar ættjarðarhyggju um tengsl hreinleika tungunnar við almennt ásigkomulag og „heilbrigði“ þjóðarinnar. Í óútgefinni réttitunarbók sinni, sem hann ritaði á árunum 1762–63, sagði Eggert m.a. að „með eyðingu tungumálsins [...] þá eyðist landsvaninn og gleymast ýmis þarfleg störf, vinnulag og verkstjórn, ásamt því

---

²⁹⁰ Sigurður Nordal, *Fornar menntir I, Íslenskt menning*, 259.

alþýðlega hversdagsæði feðra vorra, sem gott og siðsamlegt var, hvar eftir vjer verðum *ekki lengur Íslendingar, heldur önnur þjóð*, eitthvað örverpi miklu lakara.²⁹¹

4.3.2 *Ísland*

Sú söguskoðun og orðræða sem birtist í kvæði Eggerts, *Ísland*, nálgast viðhorf til föðurlands og móðurmáls sem eru í ætt við þýska forrómantík og eins helsta forvígismanns hennar, Johanns Gottfried Herder, sem nánar verður fjallað um í næsta kafla. Það er merkilegt í ýmsum skilningi að Eggert var á svipuðum aldri og Friedrich Gottlieb Klopstock, tæpum tveimur áratugum eldri en Herder, og hafði ort kvæði sín flest og skrifað réttitunarbókina áður en nokkuð hafði birst eftir Herder á prenti. Kvæðið *Ísland* er í raun yfirlit yfir sögu Íslands frá landnámi til samtíðar Eggerts og því kjörið til að greina söguskoðun hans en líklega er óvarlegt að ætla að viðhorf hans hafi verið einkennandi fyrir samtíma hans, frekar að þau hafi átt undir högg að sækja. Þó er ekki langsótt að svipuð viðhorf hafi ríkt í ákveðnum kreðsum íslenskra menntamanna og er þá nærtækast að benda á læriféður hans, bróður hans, Magnús Ólafsson lögmann (1728–1800), og svo ákveðna samnemendur Eggerts í nemendafélagi íslenskra námsmanna í Kaupmannahöfn, en fundir félagsins voru stundum vettvangur líflegra skoðanaskipta um íslenska tungu, líkt og sjá má í fundargerðum félagsins.²⁹² Þá ber að hafa í huga að viðhorfin sem hér um ræðir má túlka sem ákveðinn forsmekk þess sem koma skyldi og eru því á vissan hátt mögulega meira í ætt við söguskoðun síðari tíma (nítjándu aldar) manna.

Kvæðið *Ísland* er eins konar Íslandssaga í bundnu máli, en ekki einungis bundnu því kvæðinu fylgja ítarlegar neðanmálgreinar með skýringum og ýmsum viðbótarupplýsingum og eru neðanmálgreinarnar raunar talsvert meiri að umfangi og orðafjölda en sjálft kvæðið. Ljóðmælandinn er Ísland sjálft, persónugert sem kona, í anda annarra slíkra persónugerðra þjóðarímynda (á bord við Marianne, Britanníu og Germaníu)²⁹³ en Eggert er einmitt talinn upphafsmaður hugmyndarinnar um þjóðartáknerving íslensku þjóðarinnar, fjallkonunnar (þó ekki hafi hún verið kölluð því nafni fyrir en Bjarni Thorarensen gerði það í kvæðinu *Íslands minni*).²⁹⁴ Kvæðið *Ísland* skiptist í tólf hluta og eru fyrstu átta hlutarnir yfirferð yfir sögu lands og þjóðar þar sem hver hluti tekur til einnar aldar. Í níunda og tíunda hluta fjallar Eggert um hið bágborna ástand Íslands eins og hann sér það á sínum eigin samtíma en hlutar ellefu og tólf eru síðan eins konar brýning til þjóðarinnar til endurreisnar, afturhvarfs til gullaldarinnar.

²⁹¹ Tilvitnun í: Vilhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson*, 166. Leturbreyting E.E. Stafsetning V.Þ.G.

²⁹² Sjá t.d. sömu heimild, 82–86.

²⁹³ Simon Halink hefur bent á að á meðan aðrir evrópskir þjóðartáknervingar tákni oft óhlutbundin gildi eða hugmyndir (t.d. frelsi og skynsemi í tilfelli hinnar frönsku Marianne) þá sé íslenska fjallkonan öllu bundnari landinu sjálfu og landslagi þess. Sbr. Simon Halink, *Asgard Revisited*, 170–171.

²⁹⁴ Sjá lýsingu Eggerts á fjallkonunni í Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 107–108.

Fyrstu þrjár aldirnar eru skýr gullöld í huga Eggerts, bæði með tilliti til landkosta og mannkosta. Hið kvengerða Ísland, þegar „eg var bezt í blóma: búin í gull og skart“, „finnst og giptist landnámsmönnum“ sem gefur til kynna heilagt samband lands og þjóðar sem skapast hafi þá þegar í öndverðu.²⁹⁵ „[Ý]msir biðlar báðu mín; loksins var eg göfgum gipt“ kveður Ísland og er uppruna og ættgöfgi landnámsmanna síðan gerð skil í neðanmálgrein þar sem hugmyndinni um göfuga, í sumum tilfellum eðalborna, landsnámsmenn er haldið á loft, og Ólafur Pá og Geirmundur heljar-skinn taldir þeirra á meðal.²⁹⁶ Á annarri öldinni hlýtur Ísland mikið barnalán, eignast afkvæmi sem „með skamti sugu svo sinnar móður brjóst“ og má skilja það sem svo að íslenska þjóðin sé skilgetið afkvæmi landsins og hinna fyrstu landsnámsmanna. Hið kvengerða Ísland er því í hinum tveimur veigamestu hefðbundnu kvennahlutverkum, annars vegar eiginkona og hins vegar móðir þjóðarinnar, og elur hana og fæðir. Hinu fyrsta barnaláni Íslands tilheyrðu m.a. Gunnar á Hlíðar-enda og Njáll á Bergþórshvoli og er ýmislegt strax í upphafi kvæðisins, með tilliti til þeirra tilvísana sem þar er að finna, sem minnir á samnefnt kvæði Jónasar Hallgrímssonar sem birtist í fyrsta árgangi *Fjölnis* 1835.²⁹⁷ Þá kvað Eggert því þannig farið á annarri öldinni að „úngum mönnum eingum þau [börn Íslands]/eptirgáfu í Evrópu/að manndygða taug“ og segir í neðanmálgrein: „Eingin þjóð á Norðrlöndum hefir með jafnaði sókt meiri virðingar til annara landa og útlenzkra höfðingja enn Islendingar.“²⁹⁸

Landnámsöldin sjálf og aldirnar tvær þar á eftir eru, líkt og fyrr sagði, í huga Eggerts gullöld íslenskrar sögu en sú allra blómlegasta var þriðja öldin, „seinast í heiðni og fyrst í kristni“, blómaskeið þjóðveldisaldarinnar, líkt og hún varð síðar nefnd.²⁹⁹ Það eina sem skyggði á ljós þeirrar aldar var það að „kunnu kristindóminn/karlar engir hér“ og má ráða af orðum Eggerts að sögulegur hápunktur íslensks samfélags hafi verið um þær mundir sem kristni var lögtekin á Íslandi um árið 1000 og er Eggert þá einnig að vísa til upphafs ritaldar á Íslandi í því samhengi.³⁰⁰ Fljótlega þar á eftir fer að fjara hratt undan gullaldarskeiðinu og í garð gengur fjórða öldin, „verst og vígamest“, en það er ekki síst spilling hinnar kristnu trúar sem er undirrót þessa eins konar syndafalls frá hinu glæsta lífi fornaldar, því að samfara spillingu trúarinnar eykst græðgi og ofbeldi mannanna og óöld upphefst.³⁰¹ Hin spilltu börn Íslands blóðmjólka móðurina, valda búsisfum og landauðn, og „loksins seldu sjálfa mig“.³⁰² Orðalag Eggerts á þá leið að eftir „söluna“ hafi Ísland orðið „[ö]ðrum undirgefin“ vekur óneitanlega fremur neikvæð hughrif og er varla hægt að túlka öðruvísi en svo að

²⁹⁵ Sama heimild, 9.

²⁹⁶ Sama heimild, 10.

²⁹⁷ Sjá *Fjölnir* 1 (1835), 21–22.

²⁹⁸ Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 11, nmgr 4.

²⁹⁹ Sama heimild, sami staður, 11. Hugtakið „þjóðveldi“ var í raun síðari tíma íslensk þýðing á latneska hugtakiinu *res publica*, sem liggur beinast við að þýða sem *lýðveldi* í nútíma máli. Íslenskir sautjándu aldar höfundar, t.a.m. Arngrímur Jónsson, höfðu notað latneska hugtakið til að lýsa þjóðfélagsskipulagi Íslendinga á tímabilinu 930–1262.

³⁰⁰ Sama heimild, 11–12.

³⁰¹ Sama heimild, 12–13.

³⁰² Sama heimild, 14.

Eggert harmi í raun að Ísland skuli hafa komist undir erlent konungsvald og sé þeirrar skoðunar að það hafi borið að vegna svika grúgra og heimskra manna. Þá er einsýnt að hið erlenda konungsvald er ekki litið jafn jákvæðum augum og í sagnaritun fyrri tíma, þar sem þó er yfirleitt látið í veðri vaka að það hafi verið nauðsynlegt að gangast konungi á hönd til þess að binda endi á óöldina sem ríkti í landinu um þær stundir. Í huga Eggerts virðist það hafa verið afar ill nauðsyn. En skyldi einhvern fara að gruna að Eggert hafi aðhyllst einhvers konar jafnræðis- eða lýðveldisfyrirkomulag við stjórn landsins þyrfti hann ekki að lesa lengra en næsta hluta kvæðisins þar sem segir: „börnin gjörðu bágindin/brátt að skiptum jöfn.“ Þessari hendingu fylgir svo neðanmálgrein þar sem Eggert útskýrir að það „versta tilstand eins lands, og hnekkir mesti einnar þjóðar í góðri stjórnsemi [sé], að allir séu að efnum jafnir, því þá þrýtr undireins herradæmið, óttinn og undirgefni, og þykist hvörr sér ærinn; en komi þá nokkuð ófall, þá getr einginn öðrum bjargað.“³⁰³ Líkt og höfundar *Deo, regii, patriae*, sem fjallað var um hér að ofan, taldi Eggert undirgefni almennings við húsbændur og yfirboðara algjört lykilatriði í síðuðu samfélagi, og hina einu réttu leið til mögulegrar viðreisnar landsins.

Framan af einkennist sjötta öldin einkum af náttúruhamförum og svarta dauða en svo er áhugavert að umfangsmikil viðskipti og viðvera erlendra kaupmanna af ýmsu þjóðerni á landinu eru litin einkar jákvæðum augum og er þar að finna vissan samhljóm með söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar eins og hún átti eftir að þróast síðar:

Norskir, Irskir, Enskir
 áttu ferð til mín;
 Þýzkir máttu mennskir
 mökin hafa fin
 við mín börn í værð og ró:
 hvorutveggjum hagnaðar
 heillin þokka bjó.³⁰⁴

Aftur á móti er hvergi að finna tilvísun í einokunarverslunina eða að brotthvarf þessara fjölþjóðlegu kaupmanna hafi verið neinu sérstöku að kenna en ekki er ýkja langsótt að túlka þessa tilvísun í heillatíma fjölbreyttrar verslunar sem eins konar dulda gagnrýni á einokunarfyrirkomulagið. Siðaskiptin eru svo sýnd í einkar jákvæðu ljósi, líkt og gefur að skilja miðað við tíðaranda upplýsingarinnar, og því fagnað þegar „páfa-villan versta“ viku fyrir lúthersku ljósi sem „[þ]á í Þýzka-landi/úr þoku [...] skein“.³⁰⁵ Baráttu Jóns Arasonar Hólabiskups gegn innreið hins nýja siðar, sem síðar átti eftir að fá á sig nokkuð þjóðhetjulegan blæ, lýsir Eggert sem „hans heimskuliga fyrirtæki“ enda ekkert í orðræðu Eggerts sem bendir til þess að hann hafi haft horn í síðu konungsvaldsins á

³⁰³ Sama heimild, 15 og 7. nmgr. á sömu síðu.

³⁰⁴ Sama heimild, 17.

³⁰⁵ Sama heimild, 18.

Íslandi né geti ímyndað sér nokkurn annan raunhæfan valkost. Þá er hvergi minnst á einveldishyllinguna eða Kópavogsfundinn 1662, hvorki með jákvæðum né neikvæðum hætti.

Loks hefst svo mesta niðurlægingarskeið landsins, sem segja má að standi yfir enn í samtíma Eggerts. Áttunda öldin er því marki brennd að vera öld hrörnunar landsins (móðurinnar) og úrkynjunar þjóðarinnar (barnanna). Íslandi fæðist „örverpi“, „smátt, horað, óheimsligt“³⁰⁶ og í neðanmálsgrein, sem aftur kallast á við samnefnt kvæði Jónasar Hallgrímssonar, er harmað að „manndáðin varð miklu minni en áður“.³⁰⁷ En eins og frægt er harmaði Jónas hvarf fornaldarfræðar, frelsis og manndáðar í sínu samnefnda *Íslandi*.³⁰⁸ Í níunda hluta kvæðis Eggerts, þar sem komið er að samtíma hans sjálfs, er móðirin orðin gömul og veikburða, tötrum klædd og sköllótt (sem er tilvísun í gróðurþurrð landsins sökum rányrkju fyrri alda). Tíundi hlutinn er svo í raun útlistun á öllu því sem að mati Eggerts amar að bæði landi og þjóð í samtíma hans og telur hann þetta eyndarástand, líkt og höfundar *Deo, regii, patriae*, að miklu leyti hirðu- og agaleysi almennings um að kenna. Ein birtingarmynd slíks hirðuleysis og jafnframt ein meginástæða hnignunar þjóðarinnar er, líkt og áður kom fram, kæruleysi í meðferð íslenskrar tungu. Fornir hættir og „nyt-samligir hlutir sem fornmenn kunnu og brúkuðu“³⁰⁹ hafa gleymst og tengist sú gleymska ástandi tungunnar, en um það kvað Eggert:

Hrifu þeir ei þekkja,
þeim er tungan gleymd;
sprokin bændr blekkja
þjöguð; húngrs eymd
matast seint við sniðin ný;
ýngismeyar geta gott
geingist fyrir því.³¹⁰

Í neðanmálsgrein er svo til útskýringar tekið fram að „gott fyrir vel, er viðtekin danskr talsmáti“³¹¹ og þannig gefið í skyn, eða öllu heldur beinlínis sagt, að ein helsta hættan sem steðji að íslenskunni um þær mundir séu dönsk áhrif.

Ellefti hlutinn er sérstök áminning og hvatning til kvenna og sá tólfti og síðasti er allsherjar ákall um vakningu landsmanna. Ísland „læzt muni komast úr álögum, kasta ellibelgnum, og vakna síðan úng í annað sinn“. Hefst þessi síðasti hluti kvæðisins á orðunum:

Vaknið vinur allar,
vaknið hreystimenn,

³⁰⁶ Sama heimild, 19.

³⁰⁷ Sama heimild, 20, 1. nmgr.

³⁰⁸ Sbr., *Fjölur* 1 (1835), 21–22.

³⁰⁹ Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 23, 9. nmgr.

³¹⁰ Sama heimild, 24.

³¹¹ Sama heimild, 24, 7. nmgr.

konur bæði og karlar!

kvölda tekr senn,³¹²

Þjóðin getur þannig dafnað á ný og blómstrað en það mun gerast undir handleiðslu Guðs annars vegar og föður þjóðarinnar, Friðriks V hins vegar, sem „mig hefir [...] fastnað einsog mey.“³¹³ Þessi hvatning til vakningar þjóðarinnar ásamt brýningunni um að leggja rækt við tungumálið er áhuga-verð fyrir margra hluta sakir í ljósi þess hvenær þetta tiltekna kvæði var ort. Johann Gottfried Herder var nefnilega enn ekki farinn að hafa þau áhrif að „vekja vekjara“ þjóðanna þegar Eggert orti þetta ákall en í kvæðinu *Um leiða síns föðurlands* telur hann að Íslendingar séu „sofnir, dofnir sí og æ.“³¹⁴ Því er áhugavert að Eggert hafi þannig mögulega orðið fyrsti „vekjari“ íslensks þjóðernis, líkt og hans hefur verið minnst, og það án áhrifa frá Herder en þó nokkuð örugglega fyrir sameiginleg áhrif. Um Eggert skrifaði Jón Aðils að hann hafi staðið „fyrir oss eins og útvalinn erindreki forsjónarinnar [...] því hann vekur fyrstur manna til lífs þær tilfinningar í brjósti þjóðarinnar, sem öll hennar frelsis- og ættjarðarvon er byggð á, en þær eru *ættjarðarástin* og *þjóðernistilfinningin*.“³¹⁵ Í því samhengi er vert að skoða þau viðhorf Eggerts til þjóðernis sem birtast í neðanmálsgrein við tíunda hluta kvæðisins *Island*, en þar segir m.a:

Hvör ein þjóð hefir fyrir sig nokkrar frábreytnar upphafsreglur, tilhneigingar og takta, sem hún viðheldr og vér í einu orði köllum principia; [lögmaal] þau þekkja svoddann smekknæmir Phœnices ei einasta á öðrum þjóðum [sic], heldr og á hvörjum landa sinna og svo á sjálfum sér, en einginn getr öðrum kennt eða reglur gefið til þvílíkrar þekkingar, nema náttúran sjálf, af því að hún (þekkingin) er svo fjölskild, smásmuglig og nákvæm.³¹⁶

Þessi orð segja ef til vill meira en margt annað um viðhorf Eggerts til almenns eðlis þjóða. Í þeim er að finna ákveðinn samhljóm með því sem Herder átti enn eftir að skrifa um náttúrulegt eðli þjóða, tungumála, og mismun þeirra á milli og tengist einnig hugmyndunum um eðli og mismun tungumála. Hver þjóð er einstök og lýtur sínum eigin sérstöku lögmálum. Hinir smekknæmu *Phœnices* þekkja þessi lögmál af náttúrunnar hendi. Hugtakið *Phœnices* er hér líklega notað í þeirri merkingu að vísa til „persónu eða hlutar sem skarar sérstaklega fram úr“, ekki síst í skáldskaparlistinni.³¹⁷ Sú merking er því ekkert ósvipuð þeirri sem forvígismenn þýsku forrómantíkurinnar lögðu um þær sömu mundir í hugtakið *Genie*, eða *Originalgenie*, einhvers konar birtingarmynd hins tæra þjóðaranda í eiginleikum og hæfileikum einnar persónu. Eggert var, líkt og Herder, afsprengi þýsku upplýsingarinnar og þeirra menningarlegu ættjarðarhyggju sem henni fylgdi, og því ekkert skrítið að greina megi ákveðinn samhljóm í hugmyndum þeirra. Vegna þess hve áhrifamikil hinn

³¹² Sama heimild, 27–28.

³¹³ Sama heimild, 29.

³¹⁴ Sama heimild, 195.

³¹⁵ Jón Jónsson Aðils, *Íslensket þjóðerni*, 192.

³¹⁶ Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 25.

³¹⁷ *Oxford English Dictionary*, „Phoenix,“ https://www.oed.com/dictionary/phoenix_n1. „A person or thing of unique excellence or matchless beauty; a paragon.” Sjá einnig *Ordbog over det danske sprog*, „Fønix,“ www.ordnet.dk/ods.

„and-upplýsingarlegi“ þjóðernisrómantíski boðskapur manna á borð við Herder varð síðar vill oft gleymast að rætur þessara hugmynda liggja í upplýsingunni sjálfri. Það sem helst aðgreinir umfjöllun Herders frá Eggerti eru tíðar vísanir þess fyrrnefnda í „þjóðaranda“ sem umlykur og einkennir sérhverja þjóð. Þjóðarandinn virðist kominn úr franskri fræðimennsku upplýsingartímans en Herder átti eftir að endurskilgreina fyrirbærið og verða þannig afar áhrifamikill hugsuður fyrir menningarlega þjóðernisstefnu þegar fram liðu stundir. Þættirnir sem þjóðarandinn samanstendur af, og fjallað verður um í næsta kafla, koma hins vegar flestir fyrir í orðræðu Eggerts og mætti því segja að hráefnin hafi verið til staðar en enn átti eftir að setja þau saman.

Þótt orðræða menningarlegrar ættjarðarhyggju sé farin að líkjast orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu nokkuð mikið á þessum tíma þá vantar grundvallarþátt í hana: að hver þjóð eigi sér ríki sem hún stjórnar sjálf. Það sá varla nokkur maður fyrir sér að málum geti nokkurn tíma verið háttáð öðruvísi en þáverandi stjórn landsins var, eða að það hafi nokkuð óæskilegt verið við það að danskur konungur ríkti yfir íslenskri þjóð. Það bar aftur á móti að rækta þjóðernið og tunguna og hafa í hávegum, og má því segja að með skrifum Eggerts sé hafinn fasi A þjóðernisvakningar á Íslandi líkt og Miroslav Hroch lýsti honum og fyrr var um fjallað. Hroch taldi fasa A hefjast „á tíma upplýstrar ættjarðarhyggju“ og einkennast af fræðimönnum sem tóku upp á því af eigin frumkvæði að rannsaka og fjalla um vissa lykilþætti þjóðernisins, t.d. þjóðarsögu, þjóðhætti og tungumál, en að þeir hafi átt takmarkaðan hljómgrunn.³¹⁸ Sú lýsing á ágætlega við um Eggert Ólafsson. Þá má velta því fyrir sér hvort fasi A sé ekki í raun menningarleg ættjarðarhyggja fremur en eiginleg þjóðernisstefna, því henni fylgir einhvers konar ákall eða krafa fyrir hönd þjóðarinnar. Reyndar benti Hroch sjálfur á það varla sé hægt að tala um þjóðernishreyfingu í eiginlegum skilningi fyrr en frá og með fasa B.³¹⁹

Aftur á móti er einsýnt að vísir að andúð á dönskum yfirráðum á Íslandi er samt sem áður tekinn að myndast, því eðli orðræðunnar samkvæmt felur áherslan á eigið þjóðerni og eigin tungu í sér stöðuga tilvísun í andstæðu þessara fyrirbæra, nefnilega hið óæskilega, útlenska — danska. Þetta má sjá glögg af kvæðinu *Útlenskeur magi í lenzkeum búk* en þar fer ekkert á milli mála hvaða hætta steðjar helst að íslensku þjóðerni:

Ef þú étr ekki smjer,
eða það sem matur er,
dugr allr drepst í þér
danskur Íslendingr!
hafðu salt og hafra-saup,
en hákalls kaup

³¹⁸ Sbr. Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen*, 46. „in der Zeit des aufgeklärten Patriotismus“.

³¹⁹ Sbr. sömu heimild, sama stað.

herða tær og fingur.³²⁰

Þessi orð þarfnast engrar sérstakrar greiningar við: „danskur Íslendingur“ er einhvers konar gervi Íslendingur – ekki *sannur* Íslendingur. Þá er í þessari hugsun almennt líkt og konungsvaldið sé á einhvern hátt algjörlega tekið út fyrir sviga og aðskilið frá hinu óæskilega, danska. Konungsvaldið er fullkomlega æskilegt og nauðsynlegt en andþjóðernið, hið óæskilega, er samt sem áður komið til sögunnar, og þjónar hið danska sama hlutverki fyrir Íslendinga í orðræðunni og hið franska fyrir Þjóðverja og hið þýska fyrir Dani.

Kvæðið *Sótt og daudi Islenzkunnar, hinnar afgömlu móður vorrar* lætur heldur ekki liggja á milli hluta hvaða áhrif spillt tunga hefur á þjóðina. Í þetta skipti er það tungumálið, móðurmálið, sem er persónugert, aftur sem kona, móðir þjóðarinnar. Inntakið, líkt og titillinn leiðir í ljós, er að málið sé orðið svo spillt að það liggi í raun við dauðanum. Eggert einblínir ekki mjög á dönsk áhrif sérstaklega, heldur erlend áhrif almennt, enda höfðu verið talsverð lágbýsk áhrif á íslensku fyrr á öldum og sum staðar jafnvel frönsk áður en dönsku áhrifin urðu víðtæk. Í kvæðinu er að finna ákveðna tengingu við *Útlenzkur magi í lenzkum búke* því spillingu tungunnar er líkt við slæmt mataræði; áhrifum spilltrar tungu á þjóðina er þannig líkt við áhrif og afleiðingar slæms matar á líkama. Erlendu áhrifin, spillingin sem „einginn magi standast kann“ eru „svoddan leþju sullum-bull,/ svo þar ekki verði drull;/ þó er bjöguð Þýzkan innst við/ þarma full,“ sem er skemmtilega fast að orði kveðið og myndar svo skýra andstæðu við hið hreina og tæra mál, sem Eggerti var svo mikið í mun að yrði gert hærra undir höfði; hið óblandaða „Ísa-mál“ sem kann að „endurlífga mína sál“.³²¹ Einnig gagnrýnir hann latínunotkun menntamanna líkt og fylgismenn menningarlegrar ættjarðarhyggju höfðu löngum gert í Þýskalandi og í Danmörku.

Í *Ferðabók Eggerts Ólafsson og Bjarna Pálssonar*, sem var gefin út að Eggerti látnum árið 1772, má einnig greina skýran samhljóm milli Eggerts og forvígismanna menningarlegrar ættjarðarhyggju í Þýskalandi. Ferðabókin var afurð fyrirtækis sem var dæmigert fyrir upplýsingartímamann. Eggert ferðaðist ásamt Bjarna Pálssyni (1719–1779) um Ísland þvert og endilangt og gerðu þeir félagar rækilega grein fyrir landkostum og íbúum, skráðu og flokkuðu náttúrufyribæri og landslag og teiknuðu af því myndir. Fyrir utan vísindalegar athuganir á gróðri og steinefnum var Ferðabókin einnig mannfræðileg rannsókn á Íslendingum, eins konar etnógrafía. Að mati Eggerts var tungumálið spilltast í þéttbýli og í þeim sveitum sem næst voru höfnum þar sem erlendir kaupmenn höfðust við. Þar um slóðir var tungumálið orðið úrkynjað sökum erlendra áhrifa sem Eggert sagði helst koma úr latínu, dönsku, þýsku og frönsku. Spilling tungumálsins í og við verslunarstaði við sjávarsíðuna hafði þau áhrif á íbúana þar að þeir voru orðnir lötustu og óöguðustu íbúar landsins. Það eina sem Eggert hugði hafa bjargað íslenskunni frá algjörri glötun var tíður húslestur á bæjum

³²⁰ Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 198.

³²¹ Sama heimild, 125.

landsins þar sem fornsögur voru lesnar fyrir heimilisfólkið,³²² en betur mátti ef duga skyldi og hlaut markmiðið að vera að hreinsa málið við sjávarsíðuna af óæskilegum erlendum áhrifum — að Íslendingar færu aftur að tala „hreina“ íslensku eins og forfedurnir á gullöldinni:

Íslendingar, áðr fyrr,
öðruvísi sinnaðir,
málið hyrtu, maurnar-byr
mestur var það heiðr.³²³

Forfedurnir myndu því skammast sín ofan í tær, og í raun verða fokreiðir, ef þeir gætu heyrt hvernig samtímamenn Eggerts færu með móðurmálið. Í viðleitni sinni í þá veru að nota móðurmálið í sinni „hreinustu“ og upprunalegustu mynd, sem hann taldi að væri skynsamlegast að gera með því að líkja sem mest eftir fornum skáldskap, gekk hann fram fyrir skjöldu og fyrnti mál sitt, bundið sem og óbundið, skipulega t.a.m. með því að fjarlægja stoðhljóðið *u* á milli *r* og samhljóða í lok orða (t.d. *dansker*) en sá ritháttur hafði ekki tíðkast á Íslandi síðan á fyrri hluta fimmtánda aldar.³²⁴

Af þessum hugmyndum Eggerts má sjá að ákveðnar breytingar á orðræðunni hafa átt sér stað; það hrikir í stoðum gamals kerfis, söguskoðunar og frásögnin (e. *narrative*) er farin að taka breytingum. Það mætti líkja þessu við millirýmið í hugmyndum Foucaults sem fyrr var fjallað um. Þó að mikilvægi Herders verði vart ofmetið þegar kemur að útbreiðslu þeirra hugmynda sem varða veginn í átt til menningarlegrar þjóðernisstefnu er vert að hafa hugfast að hann er í raun að tala inn í orðræðu og dreifa henni, en er ekki beint „upphafsmaður“ þeirrar hugsunar að þjóðir séu sérstök samfélög með rætur langt aftur í forneskju; orðræðan er tilkomin á undan honum að miklu leyti. Ef til vill mætti segja að fasi A eigi sér stað einmitt í þessu millirými og þannig mætti jafnvel einnig telja menn á borð við Brynjólf Sveinsson biskup og Árna Magnússon fornfræðing til A fasamanna þó að mörgum kynni að þykja slíkt of langt gengið. Orðræða Eggerts Ólafssonar var að vissu leyti forsmekkur þess sem koma skyldi en þó að þjóðernið og þjóðtungan hafi öðlast aukið vægi í menningarlegri ættjarðarhyggju og í þýskri gerð upplýsingarinnar var enn ekki litið svo á að sérstakt þjóðerni væri endilega grundvöllur pólitískra réttinda.³²⁵ Sú þróun hófst í raun ekki fyrr en í kjölfar mikilla geópólitískra hræringa, byltinga í Ameríku og Frakklandi, að grundvelli rótgróinnar hugsunar var kollvarpað, og þjóðernis^{stefnan}, borgaraleg sem og menningarleg gerð hennar, hóf innreið sína með öllum þeim pólitísku kröfum sem henni fylgdu.

Þá er áhugavert að það var á síðari hluta átjándu aldar, á árunum 1771–81, að út kom *Norges Ríjges Historie* eftir norska sagnfræðinginn Gerhard Schøning (1722–1780), en þar var áherslan færð frá hefðbundinni sagnaritun um konunga yfir á sérstakan uppruna og þjóðareinkenni Norðmanna

³²² Sbr. Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson, *Reise igjennem Island*, fyrra bindi, 48–50 (70. gr.) og síðara bindi, 962 (885. gr.) og 964–965 (886. gr.).

³²³ Eggert Ólafsson, *Kvæði*, 132.

³²⁴ Sjá t.d. Stefán Karlsson, „Tungan“, 27.

³²⁵ Sbr. Guðmundur Hálfðanarson, „Language, Identity and political Integration“, 237 og 241–243.

til þess að aðgreina þá frá nágrönnum sínum Svíum og Dönum.³²⁶ Þjóðernið var þannig að verða sífellt mikilvægari þáttur í orðræðu fræðimanna víðs vegar í Mið- og Norður-Evrópu og áherslu-breytingar varðandi sérstakt þjóðerni og sérstakt tungumál tóku að ryðja sér til rúms á sviðum fræða og lista. Á hinn bóginn var skilyrðislaus guðstrú enn allsráðandi og kirkjan uppfyllti enn flestar þarfir fólks á andlega sviðinu og gerði, ásamt konungsvaldinu, kröfu um algjöra hollustu undirsátanna. En brátt fór að hrikta í þeim fornu stöðum.

4.4 Minerva í kvöldhúminu — uppreisn gegn upplýsingunni

Hin fleygu orð Hegels á þá leið að „ugla Mínvervu [hefji] sig ekki til flugs fyrr en um sólarlagsbil“³²⁷ má túlka á þann veg að þá fyrst geti menn farið að líta ríkjandi samfélagsgerð, hefðir og venjur gagnrýnum augum rétt um þær mundir sem byrjar að fjara undan þeim. Þetta tengist að vissu leyti kenningu Foucaults um tímabil þekkingar (fr. *épistémè*) og orðræðukerfin sem halda þeim saman. Á svipaðan hátt og nýr sólarhringur hefst á miðnætti ber breytingar oft að þegar fátt bendir til þess að nokkuð muni breytast í fyrirsjáanlegri framtíð. Rétt eins og kaþólska kirkjan stóð á hátindi valda sinna og áhrifa þegar fjara fór undan þeim með miklum krafti eftir aldamótin 1500. Óhugsandi hlutir urðu hugsanlegir. Sama mætti segja um upplýsinguna, en skynsemishyggjan og framfaratrúin voru aldrei sterkari en um þær mundir sem andófið gegn gildum upplýsingarinnar varð áberandi. Líklega er andóf gegn upplýsingunni jafn gamalt henni sjálfri enda var málflutningur helstu upplýsingarmanna oft með þeim hætti að hann gróf undan hefðbundum og rótgrónum gildum margra.³²⁸ Í þýskumælandi Mið-Evrópu var upplýsingin samt sem áður annars eðlis, eins og áður var skýrt frá, og þarf því ekki að koma á óvart að andóf gegn „franskri“ upplýsingu hafi byrjað þar.

Um og eftir miðja átjándu öld, um þær sömu mundir og Eggert Ólafsson var að verða hvað atorkumestur, var í Þýskalandi hafin leitin að hinu „þjóðlega“ í skáldskap og menn á borð við Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803), og nokkru síðar Johann Wolfgang von Goethe o. fl., leituðu fanga og yrkisefna í þýskri fortíð, m.a. sem viðbragð við drottnandi stöðu franskra menningar í Evrópu. Reyndar mætti lýsa afstöðu margra Þjóðverja þess tíma með þeim hætti að um hafi verið að ræða allsherjar mótþróa eða andóf gegn flestu sem barst austur yfir Rín í fræðilegum og andlegum málefnum.

Þegar svo vildi til að niðurstöður leitarinnar að efniviði til innblásturs í Þýskalandi sjálfu þóttu heldur rýrar var efniviðurinn einfaldlega sóttur annað, í fyrstu til Bretlandseyja og síðar að miklu leyti til Norðurlandanna. Svissneski guðfræðingurinn Johann Jakob Bodmer (1698–1783) gegndi

³²⁶ Sbr. Rasmus Glenthøj, *En moderne nations fødsel*, 136.

³²⁷ Georg Friedrich Wilhelm Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 37. „[D]ie Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.“

³²⁸ Robert C. Holub, „The Legacy of the Enlightenment,“ 285.

ákveðnu brautryðjendahlutverki með því að þýða *Paradísarmíssi* (*Paradise Lost*) Johns Miltons (1608–1674) á þýsku og gefa út árið 1732, en sú þýðing kom af stað nokkurs konar Milton-æði á þýsku málsvæði. Bodmer lagðist gegn frönskum áhrifum á þýskar bókmenntir en var því mun hrifnari af engilsaxneskum bókmenntum og stóð í talsverðum deilum við Gottsched, m.a. um þessi málefni.³²⁹ Klopstock var einn þeirra sem varð fyrir miklum áhrifum af *Paradísarmíssi* og las hana sem skóladrengur. Þetta epíska kvæði varð honum innblástur til að yrkja stórvirki sitt, *Messíasarkviðu* (*Der Messias*). Aðdáun Klopstocks á Milton og fyrirætlanir um að yrkja epísk kvæði í svipuðum anda komu þegar fram í ræðu sem hann hélt við brautskráningu sína úr skóla 1745, þá 21 árs gamall.³³⁰

Klopstock hafði því snemma einsett sér að semja sögukvæði með þjóðlegum blæ. Yrkisefnið sjálf, þjáning Krists, var reyndar ekki sérlega þjóðlegt, en formið, klassískt forngrískt hetjulag, aðlagð að hljómfalli þýskrar tungu (og í raun germanskra mála almennt),³³¹ var síðar nefnt „þýskt hetjulag /sexliðaháttur“ og átti eftir að hafa víðtæk áhrif á viðleitni þýskra skálda þessa tíma til að túlka hið þjóðlega. Þó að efniviður, innblástur eða yrkisefni kvæðisins væru ef til vill sótt annað þá væri miðillinn, bragarhátturinn, þjóðlegur, eða a.m.k. þjóðlega innblásinn. Þessi áhugi á sexliðahætti var einnig hluti af „almennri uppreisn gegn rími“ í Þýskalandi og átti síðar eftir að hafa áhrif víðar, m.a. á Bretlandi.³³² *Messíasarkviða* Klopstocks, sem gefin var út með hléum á árunum 1748–1773, hafði þannig gríðarleg áhrif, þ.á m. aftur á Bodmer sjálfan, sem fór að yrkja með þýsku hetjulagi og svo einnig á Johann Heinrich Voss (1751–1826) sem þýddi Hómerskviður á þýsku og beitti þessum sama bragarhætti og gerðist eins konar „þýskur Hómer“. Íslenska aðferðin til þess konar „þjóðnýtingar“ erlends kveðskapar varð sú að beita fyrir sig fornryðislagi líkt og Sveinbjörn Egilsson (1791–1852) gerði í þýðingu sinni á *Odyssejfskviðu* og reyndar Jón Þorláksson á Bægisá einnig í þýðingu sinni á *Messíasarkviðu* Klopstocks.

Klopstock skrifaði líka, ásamt öðrum verkum, leikritið *Hermanns Schlacht* (1769) þar sem innblásturinn var sóttur til orrustunnar í Þjóðborgarskógi (*Teutoburger Wald*) árið 9 e.Kr. þar sem Arminius sá sem Marteinn Lúther vildi nefna Hermann³³³ bar sigurorð af rómverskum her. Sagan af þeim atburði og aðalpersóna hennar, hvort sem hún hét í raun Arminius eða Hermann (eða eitthvað allt annað eins og reyndar hlýtur að teljast líklegast) áttu eftir að öðlast sífellt aukið vægi í söguskoðun þeirra sem leituðust við að skapa sameiginlega þýska þjóðarsögu og verða einn helsti stórviðburður þeirrar sögu þegar fram liðu stundir; hluti af upprunagoðsögn þýskrar þjóðar sem

³²⁹ Deilan er þekkt undir heitinu „Zürcher Literaturstreit“ og gekk hún ekki síst út á það hvers eðlis þýskt bókmenntamál ætti að vera. Átti það að þjóna skynseminni (þ. *Vernunft*) eða ímyndunaraflinu (þ. *Phantasie*). Sjá t.d. Hans Eggerts, *Deutsche Sprachgeschichte* 2, 298–302.

³³⁰ Franz Muncker, *Friedrich Gottlieb Klopstock. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften*, 38.

³³¹ Sbr. t.d. W. M. Senner, „Messíasarþýðing Jóns Þorlákssonar,“ bls. 115.

³³² Ernest Bernhardt-Kabisch, „When Klopstock England defied“: Coleridge, Southey, and the German/English Hexameter,“ 131. „[A] general revolt against rhyme.“

³³³ Sbr. Martin Luther, „Der 82. Psalm ausgelegt. 1530,“ 205–206.

varð til, samkvæmt henni, í hetjulegri baráttu við kúgandi og framandi ofurefli. Með slíku líkingamáli var hægt að virkja fortíðina í baráttu gegn þeim erlenda fjanda sem þjóðin þótti standa frammi fyrir hverju sinni og um miðja nítjándu öld var reist gríðarstórt líkneski af Hermannni mikla á þeim stað þar sem talið var líklegast að orrustan hefði átt sér stað.³³⁴

Eins og áður sagði gegndu menningartengsl við Bretlandseyjar afar mikilvægu hlutverki í þróun þýskrar forrómantíkur. Shakespeare, Milton og Ossíanskvæði voru í hávegum höfð og ýttu undir bæði frjóa umræðu og harðvítugar deilur í þýskum bókmenntaheimi. Rithöfundurinn Rudolf Erich Raspe (1737–1794) gegndi lykilhlutverki í því að veita breskum straumum til Þýskalands. Hann var m.a. einn sá fyrsti sem kynnti Þjóðverja fyrir Ossíanskvæðunum og skrifaði þar að auki á árunum 1765–66 greinar í tímaritið *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften* um þjóðlagasafnið *Reliques of Ancient English Poetry* (1765) sem biskupinn Thomas Percy (1729–1811) hafði tekið saman.³³⁵ Herder hittir Raspe í Kassel árið 1770 og er líklegt að Raspe hafi verið Herder innblástur í þjóðlagasöfnun sinni og þar af leiðandi einnig fyrir þjóðsagnasöfnun Grimmsbræðra síðar. Segja mætti að innblásturinn frá Bretlandseyjum hafi átt mikinn þátt í þróun forrómantíkurinnar í Þýskalandi, en úrvinnsla þess hráefnis í höndum þýskra skálda og fræðimanna hafi svo orðið til þess að bresku áhrifin köstuðust líkt og bjúgverpill aftur til Bretlandseyja og þýsk áhrif urðu allsráðandi í þróun rómantíkurinnar þar. Þetta má sjá má af verkum skálda á borð við Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), sem las ómælt magn af þýskum skáldskap og heimspeki, og hvers verk voru að miklu leyti fengin að láni frá þýskum höfundum eða aðlagðar útgáfur af þeim á ensku.³³⁶

Walter Scott (1771–1832) var einnig einlægur aðdáandi Goethes og Schillers og lærði þýsku til þess að geta lesið verk þeirra þegar þau fóru að verða þekkt á Bretlandi.³³⁷ Í einni þekktustu skáldsögu Scotts, *Ívari bljújárni* (*Ivanhoe*), sem gefin var út árið 1812, má greina áhrif sem líklega má rekja beint til þessarar hrifningar, þ.á m. vissa óbeit á frönskum menningaráhrifum auk hugmynda um eðlislæga frelsisást Germana andspænis rómönskumælandi kúgunaröflum. Um ástand ensks samfélags á fyrstu öldunum eftir innrás Normanna í England segir í bókinni: „Franska var tungumál heiðurs, riddaramennsku, og jafnvel dómstóla, á meðan almúga og sveitafólki var látið eftir að tala hina miklu karlmannlegri og blæbrigðarikari engilsaxnesku, enda kunni það ekkert annað mál.“³³⁸ Í þessari hugsun má sjá glitta í hugmyndina um „almúgann“, sérstaklega til sveita, sem hinn sanna hýsil þjóðarandans og þeirrar hreinu tungu sem honum óumflýjanlega tengist. Í *Essay on the Imitations of the Ancient Ballad* ýjaði Scott að því að það væru nánast náttúruleg tengsl á milli enskra og þýskra bókmennta og sagði að breskir bókmenntaáhugamenn hafi orðið þess fyrst varir árið 1788

³³⁴ Sjá t.d. Werner M. Doyé, „Arminius,“ 597–598.

³³⁵ Ernst Naumann, inngangur að *Herders Werke* I, xxix.

³³⁶ John Louis Haney, *The German Influence on Samuel Taylor Coleridge*, 1.

³³⁷ William Macintosh, *Scott and Goethe. German Influence on the Writing of Sir Walter Scott*, 9.

³³⁸ Walter Scott, *Ivanhoe. A Romance*, 5.

að til væru snilldarverk á tungumáli náskyldu enskunn, og sem bjó yfir sama karlmannlega tjáningarkrafti. Samtímis lærðu þeir að smekkurinn sem mótaði þýsku verkin var nærri því jafn skyldur hinum enska og tungumálið. Þeir sem höfðu vanist í barnæsku að dást að Milton og Shakespeare kynntust, í fyrsta sinn mætti segja, tilvist skáldakyns sem hafði sama háleita metnað til að hafna logandi endimörkum alheimsins.³³⁹

Önnur mikilvæg uppspretta hráefnis til „þjóðlegs“ skáldskapar í Þýskalandi var norræn goðafræði og varð Kaupmannahöfn að eins konar miðstöð í þeim málefnum. Þjóðverjar áttu það til að túlka norrænan menningararf sem sam-germanskan, og þar af leiðandi eiginlega þýskan. Olli það skiljanlega togstreitu milli þeirra og norrænna kollega þeirra. Skáld á borð við Klopstock og Heinrich Wilhelm von Gerstenberg (1737–1823), sem orti til að mynda *Gedicht eines Skalden* voru í lykilhlutverki í hópi þýskra skálda í Kaupmannahöfn. Herder ætlaði reyndar þangað í upphafi ferðalags síns um Evrópu árið 1769, „til þess að heimsækja Klopstock. Hann hugðist ræða opinberunina og elsta uppruna mannkynsins við Resewitz [...] hann vildi hlusta á Cramer predika [...] syngja kvæða- og söngvaskáldunum óð með Gerstenberg og ræða Hamann, Klotz o.fl., og slá neista nýs anda í bókmenntum, sem hæfist í danska enda Þýskalands og myndi endurnæra landið.“³⁴⁰ Kaupmannahöfn þessa tíma hefur þannig stundum kölluð „danski endi Þýskalands“³⁴¹ og var sú nafngift í raun engar ýkjur, því auk þess að vera menningarmiðstöð þeirra sem sóttu innblástur í fornnorrænar bókmenntir, var einnig var um að ræða tengsl stjórnávalds og þess sem franskir félagsfræðingurinn Pierre Bourdieu skilgreindi sem menningarlegt auðmagn.³⁴² Gott dæmi um slíka samvinnun er t.d. að Friðrik V Danakonungur bauð Klopstock sérstaklega að setjast að í Kaupmannahöfn, á launum, með það að markmiði að hann myndi leggja lokahönd á *Messíasarkviðu* þar í borg.³⁴³ Í því samhengi vert að rifja upp og hafa í huga að danska konungsettin og aðallinn þar í landi var nær alfarið þýskumælandi á þessum tíma. Það lágu einnig aðrar ástæður að baki því að Kaupmannahöfn varð að samkomustað svo margra skálda sem leituðust við að endurreisa þýskar bókmenntir, enda

---

³³⁹ Tilvitnun í: William Macintosh, *Scott and Goethe*, 7. „[W]ere first made aware of the existence of works of genius in a language cognate with the English, and possessed of the same manly force of expression. They learned at the same time that the taste that determined the German compositions was of a kind as nearly allied to the English as their language. Those who were accustomed from their youth to admire Milton and Shakespeare, became acquainted, I may say for the first time, with the existence of a race of poets who had the same lofty ambition to spurn the flaming boundaries of the universe.“

³⁴⁰ Ernst Naumann, inngangur að *Herders Werke* I, xxiv. Friedrich Gabriel Resewitz (1729–1806) og Johann Andreas Cramer (1723–1788) voru guðfræðingar í anda þeirrar upplýstu guðfræði sem Herder aðhylltist á þessu tímabili. Slík guðfræði einkenndist af ákveðnu raunsæi, sem og texta- og heimildarýni, og er sú gerð guðfræðinnar sem átti t.a.m. eftir að einkenna mannkynssögufyrirlestra Sveinbjörns Egilssonar við Bessastaðaskóla á fyrstu áratugum nítjándu aldar. Johann Georg Hamann (1730–1788) var einn af forkólfum andófsins gegn upplýsingunni, en Christian Adolf Klotz (1738–1771) tilheyrði aftur á móti hópi andstæðinga þessa nýja anda sem sveif yfir vötnum og því líklegast að Herder hafi viljað ræða við Gerstenberg um Klotz á þeim nótum.

³⁴¹ Sjá einnig tilvitnun í: Simon Halink, *Asgard Revisited*, 129.

³⁴² Sjá skilgreiningu hans á menningarlegu auðmagni í t.d. Pierre Bourdieu, „The Forms of Capital,“ í *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241–258.

³⁴³ *Encyclopaedia Britannica* 1911, „Friedrich Gottlieb Klopstock,“ 847–848.

Norðurlöndin augljós vagma þess fornorræna menningararfs, sem Þjóðverjunum var svo mikið í mun að gera forngermanskan, og eignast þar með nokkra hlutdeild í honum.

Tvennt vitnar til um ægivald þýskra menningaráhrifa í Danmörku og að hugmyndastraumarnir lágu fyrst og fremst frá suðri til norðurs á þessum tíma. Annars vegar það, að þó það hafi verið Englendingar sem áttu hinn skáldskaparlega forða, „voru það Þjóðverjarnir sem kynntu Milton, Shakespeare og Ossian til sögunnar í Danmörku, þar sem þeir hittu fyrir okkar upprisnu norrænu guði og hetjur.“³⁴⁴ Í annan stað má benda á að það var Grímur Thomsen sem kynnti verk Byrons lávarðs fyrir Dönum,³⁴⁵ sem aftur bendir til þess að ef menningarstraumarnir komu ekki beint frá Þýskalandi til Danmerkur, eða í gegnum Þýskaland frá t.a.m. Frakklandi eða Bretlandi, bárust þeir þangað öllu síðar eftir krókaleiðum. Meira að segja áhuginn á því að notast við hinn fornorræna menningararf sem innblástur og hráefni til listsköpunar barst til Danmerkur fyrir tilstilli Þjóðverja, og andúðin á frönskum áhrifum barst þá sömu leið. Danska leikskáldið Johannes Ewald (1743–1781) varð t.d. fráhræfður hvers kyns frönskum áhrifum, frá og með árinu 1769, þegar hann komst í kynni við Klopstock og föruneyti hans í Kaupmannahöfn.³⁴⁶ Þau kynni urðu til þess að Ewald fór að semja verk um fornorræn, goðafræðileg efni. Þau verk áttu síðar eftir að hafa talsverð áhrif, m.a. með því að vekja aðdáun og áhuga Adams Oehlenschläger á goðafræðinni sem yrkisefni.³⁴⁷

En Herder komst aldrei alla leið í heimsóknina til þýsku bókmenntanýlendunnar í Kaupmannahöfn. Hann þurfti að yfirgefa skipið í Helsingør og fór þaðan til Nantes í Frakklandi þar sem hann dvaldi í fáeina mánuði og lagði stund á frönskunám og franskar bókmenntir. Í ferðadagbók sína (þ. *Journal meiner Reise*) ritaði hann að í París væri nær öll listiðkun yfirborðskennnd og einkenndist af sýndarmennsku. Þess vegna gæti Frakkland aldrei orðið „alveg fullnægjandi“ og að hann væri orðinn á því „hjartanlega þreyttur“.³⁴⁸ Þannig fékk hann ekki notið þess að dvelja í Frakklandi vegna þess sem hann skynjaði sem skort á hinum dýpri, alvöruþrungnari og þjóðlegri hliðum listarinnar. Hann hefði líklega verið fyllilega sáttur við að upplifa einhvers konar franska en *þjóðlega* list, enda virti hann hið „þjóðlega“ mikils í sjálfu sér, og gilti nær einu hvefrrar þjóðar það var. Samt sem áður hlýtur því að vera svo farið að þessi síaukna áhersla á þjóðernið, og sérstaklega eigið þjóðerni, verði til þess að tákna hugtaks fyrir annað þjóðerni fái á sig neikvæðari hleðslu, og nægir að nefna viðhorf Eggert Ólafssonar til dönsku og dansks þjóðernis í því samhengi. Sér í lagi ætti slíkt að eiga við þegar um þjóðerni nágranna er að ræða, sérstaklega völdugra nágranna sem taldir eru, með réttu eða röngu, vilja seilast til áhrifa hjá „okkur“. Enda sést að

³⁴⁴ F.J. Billeskov Jansen, „1700-Tallet,” í *Dansk Litteratur Historie*, 193. ”Det var englænderne, der havde de digteriske reserver, men det var tyskerne, der introducerede Milton, Shakespeare og Ossian i Danmark, hvor de mødtes med vore genopstandne nordiske guder og helte.”

³⁴⁵ Sjá t.d. Richard Beck, „Grímur Thomsen: A Pioneer Byron Student,” 176.

³⁴⁶ Sbr. Gustav Albeck, „Romantik (1800–1820),” 223–225. Sjá einnig Tim van Gerven, *Scandinavism*, 43.

³⁴⁷ Sbr. Gustav Albeck, „Romantik (1800–1820),” 402.

³⁴⁸ Ernst Naumann, inngangur að *Herders Werke* I, xxvi.

Herder var farinn að þróa með sér hálfgerð ofnæmi fyrir frönskum menningaráhrifum löngu áður en hann hvatti landa sína til þess að „spýta út hinni andstyggilegu leðju Signu“.³⁴⁹

Freistandi getur verið að líta á tímabilið sem hér um ræðir sem fasa A í skilningi Miroslavs Hrochs en hér verður miðað við það að fasi A hafi í raun þegar verið hafinn með menningarlegri ættjarðarhyggju og þýskri upplýsingu, en til upprifjunar er rétt að benda á að samkvæmt Hroch einkenndist fasi A af viðleitni fremur fámenns hóps til að leggja rækt við og rannsaka tungumál, menningu og sögu þjóðar. Forrómantíkin, og síðar rómantíkin sjálf, og sú áhersla á þjóðleg skáldskaparefni sem þeim hugmyndastraumum fylgdu mætti frekar túlka sem rökrétt áframhald A fasans, og ef til vill mætti tala um þá þróun sem hægfara breytingu yfir í fasa B, sem var rétt handan við hornið, en þurfti örlagaríka geópólítíska atburði til að leysast úr læðingi.

4.4.1 Johann Gottfried Herder

Þrátt fyrir þau orð sem viðhöfð voru hér að ofan þess efnis að Herder hafi ekki beinlínis verið upphafsmaður þeirra hugmynda sem oft eru við hann kenndar verður ekki efast um mikilvægi hans í miðlun og útbreiðslu þeirrar hugmyndafræði sem var í þann mund að ryðja sér til rúms og er hér nefnd menningarleg þjóðernisstefna. Þá er vart hægt að ofmeta þau áhrif sem skrif hans höfðu fyrir þjóðernishreyfingar í flestum Evrópuríkjum, einkum þegar leið fram á nítjándu öld. Hugmyndin um þjóðar- eða samfélagsanda í einhverri mynd var, líkt og áður var á minnst, algeng í skrifum upplýsingarmanna og kom fram í einhverri mynd í verkum manna á borð við Montesquieu, Voltaire og Rousseau. Af þeim þremur var það þó líklega aðeins Montesquieu sem hafði teljandi áhrif á umræðu í Þýskalandi um fyrirbærið þjóðaranda og þá aðallega vegna þess að í *Anda laganna* fjallar hann með fremur jákvæðum hætti um germanskan þjóðaranda og taldi t.a.m. stjórnarfar Englands, sem honum þótti til fyrirmyndar, beina afleiðingu hans.³⁵⁰ Þó að ekki verði sagt að Herder hafi uppgötvað þjóðarandann þá var hann líklega sá fyrsti sem skilgreindi fyrirbærið eins og það varð svo túlkað í orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu allar götur síðan.

Herder, ásamt Goethe, Schiller og fleiri andans jöfrum kynslóðar þeirra í Þýskalandi, óx úr grasi í umhverfi sem einkenndist nokkuð af hrifningu á Klopstock. Eini gallinn sem Herder fann á *Messíasarkviðu* var að hana hafi að einhverju leyti skort „þjóðaranda“,³⁵¹ sem má líklega túlka sem svo að honum hafi ekki fundið yrkisefnið sjálft nægilega þjóðlegt. Samt sem áður var lotningin í garð Klopstocks slík að Herder sagði hann hafa „ritað fyrstu klassísku bókina á þýskri tungu síðan Lúther þýddi Biblíuna“.³⁵² Frederick Henry Adler hitti líklega naglann á höfuðið þegar hann benti

³⁴⁹ Johann Gottfried Herder, *J. G. v. Herders sämtliche Werke* 14, 152. „O spey aus, vor der Hausthür spey der Seine häßlichen Schlamm aus.“

³⁵⁰ Sjá t.d, Nicholas Vazsonyi, „Montesquieu, Friedrich Carl von Moser and the „National Spirit Debate“,“ 231.

³⁵¹ Sbr. Frederick H.H. Adler, *Herder and Klopstock*, 27.

³⁵² Sama heimild, 37.

á að sú endurreisn sem átti sér stað í þýskum bókmenntum um þessar mundir hafi átt sér „rætur í trúrækni og að skáld tímans hafi brotist frá valdi kirkjulegrar hefðar og kennisetninga, og leitað guðs í náttúrunni, og trúarinnar í hinu mannlega hjarta.“³⁵³ Þessi athugasemd útskýrir nefnilega ágætlega hvernig þær trúarlegu áherslur sem einkenndu upplýsinguna í Þýskalandi lituðu flesta viðleitni þarlendis á sviði lista og bókmennta þess tíma. Trúin á hið yfirnáttúrulega var að ummyndast frá því að beinast alfarið að Guði almáttugum yfir í að beinast að andanum sem umlykur allt hið „náttúrulega“, þ.m.t. þjóðina. Öngstrætið sem skynsemishyggja guðfræði upplýsingarinnar lenti í átti þannig sinn þátt í tilurð þjóðernisstefnunnar.

Eins og áður kom fram stóðu margir menn, hvort sem þeir hafa síðar verið kenndir við upplýsingu eða rómantík, á mótum hugmyndaheima. Hvort sem um ræðir Eggert Ólafsson, Johann Gottfried Herder eða Magnús Stephensen, sem kemur við þessa sögu litlu síðar, var enginn þessara manna hreinræktaður „upplýsingarmaður“ eða „rómantíker“. Til að mynda er að finna í skrifum Herders ýmsar áherslur sem teljast til upplýsingarinnar, svo sem mikinn samhljóm með hinni fyrrnefndu upplýsingarguðfræði. Þá átti Herder það enn fremur sameiginlegt með „hefðbundnum“ breskum og frönskum hugsuðum upplýsingarinnar (og það aðgreinir hann að talsverðu leyti frá dæmigerðum áherslum rómantíkurinnar) að hann hafði vissa óbeit á miðöldum og þeim áhrifum sem hann taldi kristnun Germana hafa haft á framþróun þjóðmenningar þeirra. Það er lýsandi fyrir þessa togstreitu, og á vissan hátt þversagnarkennt, að guðfræðingurinn Herder hafi séð kristnitöku sinnar eigin þjóðar í neikvæðu ljósi af þeirri ástæðu að hún hafi átt sér stað á kostnað þjóðarandans.³⁵⁴

Eftir guðfræðinám í háskólanum í Königsberg í Austur-Prússlandi fluttist Herder til Riga þar sem hann starfaði sem kennari. Riga var að mörgu leyti fremur þýsk borg í þá daga, bæði með tilliti til íbúasamsetningar og stjórnsýslutungumáls, en borgin tilheyrði um þær mundir rússneska keisaradæminu.³⁵⁵ Það var þar sem Herder skrifaði sín fyrstu verk þar sem hann viðraði hugmyndir sínar um þjóðernið á opinberum vettvangi. Fyrstu rit Herders, *Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, komu út á árunum 1766–1767 þegar hann var 23–24 ára og voru hugsuð sem innlegg í almenna umræðu um ástand og áherslur þýskra bókmennta um þær mundir. Þau voru gefin út nafnlaust en svo virðist sem margir í þýska bókmenntaheiminum hafi vitað hver var þar á ferðinni.³⁵⁶ Yfirleitt þegar fjallað er um hugmyndir Herders er þekktasta rit hans, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791), tekið til skoðunar enda öðlaðist það hvað mesta útbreiðslu af öllum hans

---

³⁵³ Sama heimild, 75. „The whole renaissance of German culture and literature in the eighteenth century had its roots in this religious enthusiasm. The poets of this age broke away from the authority of church tradition and dogma, and sought God in nature, and religion in the human heart.“

³⁵⁴ Sbr. Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur III,“ 188.

³⁵⁵ T.a.m. voru um aldamótin 1800 í Riga 43 af hundraði íbúanna af þýsku bergi brotnir, 27 af hundraði voru Lettar og 13,6 af hundraði Rússar, auk þess sem þýska var opinbert tungumál í borginni þar til rússneska tók við því hlutverki seint á nítjándu öld. Sjá t.d. Reinhard Wittram, *Baltische Geschichte*, 143–144 og 216–217.

³⁵⁶ Sbr. Ernst Naumann, „Lebensbild,“ í *Herders Werke* I, xxi.

skrifum.³⁵⁷ Hér verður því haldið fram að öll lykilatriði hugsunar Herders um þjóðerni og tungumál, þjóðaranda, og böndin sem tengja þau fyrirbæri saman, hafi komið fram í fyrri skrifum hans og dreifst þannig um þýskar bókmenntakreðsur, og þaðan vítt og breitt um Evrópu, tæpum tveimur áratugum áður en stórvirkið *Ideen* kom út. Herder var hvað áhrifamestur í upphafi ferils síns, og svo aftur undir lokin. Um miðbikið kom tímabil þar sem hann virðist hafa orðið fyrir einhvers konar trúarlegri uppljómun og ritaði hann nær alfarið um trúarleg málefni á þeim tíma og virðist hann í raun ekki hafa verið tekinn sérstaklega alvarlega, hvorki í heimi bókmennta né heimspeki um þær mundir. Um 1779 var hann kominn aftur á kaf í rannsóknir á þjóðkvæðum, að þessu sinni samanburðarrannsóknir t.d. á þýskum mansöngvum (þ. *Minnelieder*) og líkindum þeirra við ljóð Biblíunnar, áhrif forns kveðskapar á „siði þjóðanna“, og taldi hann að þessi kvæði tjái almennt sömu tilfinningar.³⁵⁸

Sú hugsun og orðræða sem birtist í fyrstu útgefnu skrifum Herders og varðar þjóðerni og tungumál er, eins og fyrr sagði, í grundvallaratriðum sú sama og birtist síðar í *Ideen*. Líkt og í skrifum annarra fræðimanna upplýsingartímans kemur fram hugmyndin um einhvers konar þjóðaranda. En hvað er þjóðarandi, og hverjar eru birtingarmyndir hans? Af útgáfu Naumanns á verkum Herders að dæma virðist sem Herder minnst fyrst á þjóðaranda í ritinu *Über die neuere deutsche Literatur. Zwote Sammlung von Fragmenten* frá árinu 1767. Þar ræðir hann hugmyndina um skáldsnillinginn (*Genie*) sem túlkanda og miðlara þjóðarandans (þ. *Geist einer Nation*) og skilgreinir svo samband skáldsins og þjóðarandans með eftirfarandi hætti:

Þessi þjóðarandi [*Nationalgeist*] tengist einnig þjóðtrú nánum böndum, hugmyndum þjóðarinnar [*des Volks*] um vissa hluti sem eru henni óútskýranlegir, þjóðsögur sem hún lærir ásamt tungumálinu töluðu af uppaldendum sínum, sem hún erfir frá fyrstu tíð frá forfeðrunum. Þjóðsögurnar, sem miðla lýsingum á hirðingjalífi, akuryrkju og listum í stað visku og vísinda, geta viðhaldist í afar langan tíma og færa skáldinu ríkan efnivið til þess að yrkja kvæði, sem geta hrært hjörtu næmrar þjóðar á næman hátt. Skáldið vekur það sem sefur innra með þjóðinni, það grípur sálina á viðkvæmasta stað og minnir hana á hugtök uppeldisins sem mótuðu ímyndunarafl hennar, og á hefðir feðranna sem einnig eru orðnar að hennar hjartfólgnustu þjóðtrú, vegna þess að hún samsvarar náttúru þankagangs hennar, loftslags og tungumáls. Úr þessu verður til fyrir skáldið heilög goðsögn sem er þjóðleg [*national*] og var á öllum tímum töfrauppspretta til að skapa sögur og kalla fram ímyndir.³⁵⁹

³⁵⁷ Titil ritsins mætti þýða sem *Hugmyndir varðandi heimspeki mannkynssögunnar*.

³⁵⁸ Ernst Naumann, „Lebensbild,“ í *Herders Werke* I, lxxxix.

³⁵⁹ Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur II“, 110–111. „Mit diesem Nationalgeist sind auch die Nationalvorurteile sehr genau verbunden, Meinungen des Volks über gewisse ihnen unerklärliche Dinge, Fabeln, die sie sogleich mit dem Stammlen der Sprache von ihren Erziehern lernen, die sich also aus den ältesten Zeiten von den Stammvätern heruntererben; die sich bei einem sinnlichen Volk, das sich statt der [n.S.] Weisheit und Wissenschaften mit dem Hirtenleben, dem Ackerbau und den Künsten abgibt, sehr lange Zeit erhalten können und dem Dichter also vielen Stoff darreichen zu Erdichtungen, die das Herz des sinnlichen Volks sinnlich rühren können. Er weckt das auf, was in ihnen schläft, er greift ihre Seele bei der schwächsten Seite an und erinnert sie an ihre Begriffe der

Í þessari tilvitnun er að finna öll meginatriðin er varða tengingu þjóðar og tungumáls, sem og andann sem er þar alltumlykjandi. Aukinheldur er þar að finna alla þrjá frumþætti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu líkt og þeir voru skilgreindir í þriðja kafla: *Sögu, tungu og blóð*. Tungumálið, sem er eins konar miðill þjóðarandans, erfist frá forfeðrunum ásamt frásögnum af fortíð þjóðarinnar. Hugmyndin um þjóðskáldið eða skáldsnillinginn er einnig sett fram á einkar áhuga-verðan hátt, fyrir þær sakir að skáldið getur vakið eitthvað sem sefur innra með þjóðinni. Það fyrirfinnst eins konar sál, sameiginleg þjóðarsál og þjóðarminni, sem geta fallið í dvala. Þjóðin er samt sem áður þjóð þótt andinn sefur værum svefni. Snillingurinn getur vakið þjóðina með því að höfða til þeirra tilfinninga sem eiga rætur sínar lengst aftur á upphafs skeiði þjóðlífsins, en verður þá að nota mál sem hrærir við þjóðarsálinni. Á sama hátt og Eggert Ólafsson taldi að tær íslenska, laus við dönsk áhrif, væri lykillinn að slíkri vakningu, taldi Herder að tær þýska, laus við frönsk áhrif, yrði til þess best fallin að vekja þjóð sína.

Landið sem þjóðin byggir gegnir einnig lykilhlutverki í mótun og þróun þess sérstaka þjóðaranda sem sameinar sérhverja þjóð. Kenningar um áhrif loftslags á sköpunarlag og skapgerð þjóða hafa birst víða og reglulega í hugleiðingum rithöfunda allar götur frá dögum Heródotusar eða jafnvel lengur. Í raun voru tilgátur Montesquieu og Herders ekkert frábrugðnar öðrum slíkum, en í tilfalli hins síðarnefnda urðu slíkar vangaveltur til þess að hann fór að leiða hugann að mögulegu gildi þess að rannsaka birtingarmyndir þessa náttúrulega mismunar þjóðanna með vísindalegum hætti. Um Norðurlandþjóðirnar segir Herder: „Trúarbrögð skáldanna sem sóttu Óðinn til Austurlanda; hversu gríðarlega breyttust þau á hinna hrjóstrugu skandinavísku grund? Himnaríki þeirra og helvíti, sköpun heims þeirra úr frosti og risum, hinn mikli fenrisúlfrur og þeir sem komu böndum yfir hann. Galdrabrögð og hetjudáðir þeirra eru máluð slíkum staðbundum litum.“³⁶⁰ Í kjölfar þessa bar hann saman goðsögur Araba og Persa, og komst að þeirri niðurstöðu að „það væri skynsöm og nytsamleg tilraun að safna, bera saman og útskýra slíka þjóðtrú hinna ólíku þjóða“.³⁶¹ Innblásinn af þjóðkvæðasöfnun á borð við þá sem þegar var hafin á Bretlandseyjum tók Herder þá hugmynd skrefinu lengra og lagði raunar til að safna saman hvers kyns þjóðlegum fróðleik, *öllu* sem hönd væri á festandi, hvort sem það væru kvæði, söngvar eða sögur. Hugmyndin að baki þessu var aftur á móti ekki sú að safna sögum og ljóðum einungis til þess að safna þeim heldur til þess að nota svo safnið sem gagnagrunn til vísindalegra rannsókna. Með því að leita að og rannsaka kerfisbundið þjóðlög meðal bænda og búaliðs væri hægt að uppgötva stórkostleg verk, söguljóð og kviður (*epos*)

Erziehung, mit denen sich ihre Einbildungskraft gleichsam zusammengeformt hat, an die Traditionen ihrer Väter, die also auch ihre Lieblingsvorurteile geworden sind, weil sie sich nach dem Naturell ihres Denkens, ihres Klima und ihrer Sprache richten. Daraus entsteht alsdann für die Dichter eine heilige Mythologie, die national ist und ihnen jederzeit eine Zauberquelle war, um Fiktionen zu schöpfen und Bilder zu erheben.“

³⁶⁰ Sama heimild, 112. „Die Religion der Skalder, die Odin aus den Morgenländern brachte; wie sehr veränderte sie sich auf dem rauhen skandinavischen Grund und Boden? Ihr Himmel und ihre Hölle, ihre Weltentstehung durch Frost und ihre Riesen, ihr großer Wolf und der Bändiger desselben, ihre Zaubereien und Heldentaten sind mit solchen Lokalfarben aus Norden gemalt.“

³⁶¹ Sama heimild, sami staður.

sem eru gluggi inn í kjarna þjóðarandans.³⁶² Þessi hugsun ber því bæði keim upplýsingar og rómantíkur samtímis.

Meðal þess í skrifum Herders sem varð hvað áhrifamest þegar fram liðu stundir voru hugmyndir hans um samband þjóðtungunnar við þjóðarandann. Líkt og þegar hefur verið sýnt fram á voru þessar hugmyndir ekki upprunnar frá honum sjálfum en skrif hans áttu mikinn þátt í að dreifa þeim um heiminn og festa í sessi. Segja má að hann hafi fullmótað tilgátuna um að hreint tungumál sé fyrst og fremst að finna hjá bændafólki og að hann hafi gert tilraun til að útskýra heimspekilega af hverju sú sé raunin. Hugmyndin er eitthvað á þá leið að „í öndverðu“, eða á þeim tíma þegar Hómer samdi kviður sínar, hafi tungumálið sem hann kvað á verið „guðlegt og nýtt en í grunninn skiljanlegt, vegna þess að þá var enn enginn munur á milli tungumáls vitringa og þjóðarinnar, milli hugsunarháttar þeirra sem meira máttu sín og hinna smærri; það sem Hómer söng var tungumál guðanna og um leið fágað tungumál almennings [...] í þá daga var tunga hans [Hómers] einmitt tunga þjóðarinnar [*des Volks*].“³⁶³ Þessi tilgáta er áhugaverð en segir auðvitað miklu meira um viðhorf Herders til tungumála almennt en mögulega málnotkun mismunandi stétta í Grikklandi í fornöld. Burtséð frá málsögulegu sannleiksgildi varð þessi tilgáta, ásamt fjölmörgu öðru sem hann skrifaði um sama efni, til þess að festa í sessi og styrkja grundvöll hugmyndafræðis um uppruna- og hreinleika náttúrulegs móðurmáls. Þá vildi hann, líkt og Tómas Sæmundsson síðar,³⁶⁴ draga úr latínukennslu í skólum en Herder taldi of mikinn latínulærdóm geta orðið til þess menga hugann og drepa snilligáfu mögulegra þýskra skáldsnillinga í fæðingu,³⁶⁵ því „hvernig get ég tjáð mig betur en á móðurmálinu? Líkt og föðurlandið sjálft býr það yfir miklu mun magnaðri þokka en öll önnur tungumál í augum þess sem er sonur hjarta þess, brjóstmylkingur þess, lærlingur þess.“³⁶⁶ Því fer eins með þjóðina og móðurmálið; jafnframt því sem aðdáunin og upphafningin á eigin þjóð og eigin þjóðtöngu eykst er eins og það verði til aukin andúð á „hinum“, en það er í samræmi við orðræðugerð sem byggir á andstæðum: því jákvæðari hleðslu sem hugtak fær, því neikvæðari verður andstæða þess.

Herder taldi að vegna fjölda samhljóða væri eitthvað villimannslegt við þýskuna en mitt í villimennskunni væri einnig eitthvað karlmannlegt, sér-germanskt. Rímar þessi hugmynd við athugasemd Walters Scott um að engilsaxneska hafi verið mun karlmannlegri en hin franska tunga Normanna. Þessi hugsun er á vissan hátt forsmekkur þess sem Johann Gottlieb Fichte sagði síðar

³⁶² Sbr. sömu heimild, 113.

³⁶³ Sama heimild, 137–138. „[S]eine Sprache war göttlich, neu, aber im ganzen verständlich, weil damals noch nicht ein Unterschied zwischen der Sprache der Weisen und des Volks, zwischen der Denkart der Vornehmen und Geringen war; was Homer sang, war die Sprache der Götter und zugleich eine veredelte Sprache des Pöbels. [...] damals war seine Sprache eben die Sprache des Volks.“

³⁶⁴ Sbr. Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, 86.

³⁶⁵ Sbr. Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur III,“ 198–202.

³⁶⁶ Sama heimild, 215. „[W]o werde ich mich also besser ausdrücken, als in der Muttersprache? Sie übertrifft, so wie das Vaterland, an Reiz alle übrige Sprachen in den Augen dessen, der der Sohn ihres Herzens, der Säugling ihrer Brust, der Zügling ihrer Hände gewesen.“

um frönsku í *Reden an die deutsche Nation*: að hún væri í raun bara úrkynjuð latína, dautt tungumál sem hentaði engan veginn til alvörugefinnar fræðaiðkunar.³⁶⁷ Óneitanlega minnir þetta einnig á það hvernig viðhorf ýmissa Íslendinga til danskrar tungu þróaðist þegar líða fór á níttjándu öldina og varð enn harðara en það sem fram hafði komið í skrifum Eggerts Ólafssonar á síðari hluta átjándu aldar. Vegna brottfalls hljóða, hálfgleyptra orða og hins óskýra framburðar sagði Herder frönsku vera alfarið ósambærilega germönskum hugsunarhætti. Þýskan hefði aftur á móti „dóríska“ eiginleika sem stuðluðu að því að hún hentaði mun betur til alvarlegri tjáningar og íhugunar á borð við „einræður harmleikja, kórsöng í kantötum, karlmannlega hrynjandi kviðunnar, en jafnvel enn frekar í alvörugefnum lærdómskveðskap og beinskeyttum hugleiðingum, sem samsama sig mjög okkar einkennum“.³⁶⁸ Þá segist hann óska þess að hinn dóríski kraftur muni einnig efla „innra tungumál“ þjóðarinnar.³⁶⁹ Stundum er vísað til þess að Herder hafi í raun ekki boðað neins konar þjóðrembing og að hann hafi metið það svo að allar þjóðir hefðu nokkuð til síns ágætis — að öll þjóðleg menning væri einhvers virði. En viðhorfið gagnvart Frakklandi og frönsku sem farið var að birtast í skrifum Herders og fleiri samtímamanna hans er þess eðlis að orðræðan var farin að senda nokkuð skýr skilaboð um að franska væri hreinlega lakara tungumál en þýska, og þar af leiðandi að Frakkar hlytu að vera verri þjóð.

Herder taldi þjóðir ganga í gegnum nokkur þroskastig, eins og lífverur, frá bernsku til elli. Í raun var æskuskeið þjóðarinnar honum hugstæðast og ungdómsskeiðið eftir frumberskuna var í hans huga það „æviskeið“ þar sem þjóðarandinn náði hvað mestum blóma. Eitt einkenni þessa þroskastigs var, að mati Herders, kveðskapur, þjóðkvæði og söguljóð í bundnu máli, en hann taldi það æðra form tjáningar en óbundið mál. Þessi hugsun einkenndi að mörgu leyti forrómantíkina og rómantíkina í Þýskalandi og bundið mál var talinn tjáningarmáti skáldsnillingsins sem einn var fær um að túlka þjóðarandann og miðla honum. Því strangari og flóknari sem bragreglurnar voru, því betri, eða öllu heldur æðri, var skáldskapurinn. Kveðskapur sem grundvallast aðallega á endarími var aftur á móti álitinn ómerkilegur, líklega vegna meints fransks uppruna þeirrar kvæðahefðar. Líkt og áður kom fram hafði hugmyndin um almenning, sérstaklega til sveita, sem varðveisluaðila hreinnar tungu og þjóðlegra síða þekkt frá því að menningarleg ættjarðarhyggja hóf að ryðja sér til rúms á fyrri hluta sauttjándu aldar. Þessi hugsun var orðin talsvert útbreidd á þeim tíma þegar Herder ruddi sér braut fram á ritvöllinn og þannig segir Thomas Appt (1738–1766) t.a.m. í riti sínu *Vom Verdienste* (1765) að „anda og smekk þjóðar sé ekki að finna meðal þeirra lærðu eða hámenntuðu. Slíkir hópar fólks tilheyra engu landi í raun. Þessi fyrirbæri [andann og smekkin] er

³⁶⁷ Sbr. Johann Gottlieb Fichte, *Reden and die deutsche Nation*, 58–59.

³⁶⁸ Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur I,“ 54. „[E]ine gewisse dorische Fülle [...] die in starken Monologen des Trauerspiels, in dem vollen Chor einer Kantate, im männlichen Schwunge einer Ode, noch mehr aber im ernsthaften Lehrgedicht und in nachdrücklichen Betrachtungen sich unserm Charakter sehr anschmieget.“ Tilvísunin í „dóríska“ eiginleika tungumálsins er byggð á hugmyndinni um Spartverja, sem voru Dórar, sem holdgervinga karlmennskunnar.

³⁶⁹ Sbr. sömu heimild, 54–55.

aftur á móti að finna meðal þess hluta þjóðarinnar sem enn hefur ekki kynnst því að apa eftir framandi siðum, hefðum og þekkingu.³⁷⁰

Fyrr var minnst á neikvætt viðhorf Herders til miðalda sem hann áleit vera tímabil úrkynjunar germansks þjóðaranda. Gullöld germanskrar, eða þýskrar þjóðar, var því í fornöld, þegar þjóðin upplifði sitt æskuskeið og þjóðlífið fékk að blómstra og þróast „náttúrulega“ án utanaðkomandi truflunar. Innrásir Rómverja í Germaníu og kristnitöku Þýskalands fyrir tilstilli Rómarkirkjunnar síðar áleit Herder sem nokkurs konar sögulegt slyss sem hafi heft edlilega þróun þjóðlífsins og í raun skemmt það varanlega. Hann harmar þessa sögulegu atburðarás þegar hann segir: „Ef aðeins Þýskaland hefði verið leitt áfram af hönd tímans, af þræði sinnar eigin menningar. Hugsunarháttur okkar væri óumdeilanlega takmarkaðri fyrir vikið, en hann væri trúr fold okkar, upprunaleg mynd sjálfs sín, ekki svo afmyndaður og brotinn. Sá sem þekkir söguna mun vita orsakir þess að Þýskaland þjádíst undir villimennsku pápista í meiri mæli en aðrar þjóðir og var svipt sínum háleita og göfuga hugsanahætti [...] Ó, hefði Þýskaland í þá daga verið bresk eyja!³⁷¹ Þarna er á vissan hátt vísað til heilags samband lands og þjóðar sem er svo nauðsynlegt til að þjóðin fái þroskast á náttúrulegan hátt; að hún fái að lifa sínu eigin þjóðlífi í friði, laus undan skadlegum framandi áhrifum. Þessi viðhorf eru í raun ekki ósvipuð því hvernig Walter Scott túlkaði síðar afleiðingar innrásar Normanna í Bretland. Hið náttúrulega þjóðlíf og hin karlmannlega germanska tunga biðu þeirrar innrásar aldrei bætur.

Herder túlkar vaxandi rómversk ítök á germönsku landsvæði sem algjört hrún, sér í lagi áhrif Rómarkirkjunnar í öndverðu þegar hjarðir barbarískra munda færðu kúgun yfir þjóðina og eitruðu anda hennar. Þetta var hin algjöra niðurlægning eftir gullöld germansks þjóðlífs í fornöld; niðurlægning sem jafnast á við samanlögð áhrif gamla sáttmála, siðaskiptanna, einokunarverslunarinnar og einveldishyllingarinnar í söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar. Viðhorf Herders til þessarar niðurlægningar þýskar þjóðar og hvað í henni fólst orðar hann best sjálfur:

Meiri skaða er ekki hægt að valda þjóð en þegar þjóðareinkennum hennar er rænt, eiginleikum anda hennar og tungumáli; hugleiddu þetta og þú munt sjá hinn óafturkræfa skaða. Leitaðu nú að einkennum þjóðarinnar, tóni hugsunarháttarins, hinni sönnu skapgerð tungumáls hennar; hvar eru þau? Lestu Tacitus; þar er skaplyndi þeirra rétt lýst: „Þjóðflokkar Þýskalands eru af einum og sama kynstofni komnir, hreinum, sjálfum sér líkum og ómengduðum öllum sífjum og venslaböndum við aðrar þjóðir. Er það eitt til marks um þetta, að útlit og gervi

³⁷⁰ Tilvitnun í: Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur II,“ 140–141. „Denn der Geist und der Geschmack einer Nation sind nicht unter ihren Gelehrten und Leuten von vornehmer Erziehung zu suchen. Diese beiden Geschlechter gehören gleichsam keinem Lande eigen. Aber unter dem Teile der Nation liegen sie, der von fremden Sitten und Gebräuchen und Kenntnissen noch nichts zur Nachahmung sich bekannt gemacht hat.“

³⁷¹ Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur III,“ 190. „Wer die Geschichte kennt, wird die Ursachen wissen, warum Deutschland mehr als andre Nationen in dieser päpstlichen Barbarei gelitten und unter den meisten Völkern seine hohe und edle Originaldenkart sich hat müssen rauben lassen; [...] O wäre es in diesen Zeitpunkten eine britannische Insel gewesen!“

þeirra allra er hið sama, þótt um svo mikinn mannfjölda sé að ræða.“ Líttu nú í kring um þig og segðu: „Þjóðflokkar Þýskalands eru úrkynjaðar af blöndun við aðrar þjóðir, hafa glatað náttúru sinni vegna langvarandi þrælsundar í hugsun, þar sem hún hefur líkt eftir kúgandi fyrirmynd lengur en aðrir; af öllum þjóðum Evrópu ólíkust sjálfri sér.“³⁷²

Endurreisn og húnismism reistu svo þýska þjóð úr miðaldamykrinu og Marteinn Lúther reyndist vera bjargvættur þjóðarinnar, því það var hann, segir Herder, sem „vakti og leysti þýska tungu, sofandi risa, úr fjötrum sínum“ og með siðbreytingunni „lyfti hann heilri þjóð til hugsunar og skynjunar“.³⁷³ Hættan sem steðjaði að þýskri tungu var samt sem áður ekki liðin hjá og í þetta sinn varð henni „misþyrmt“ með „syndaflóði franskra orða“.³⁷⁴ Líkt og ráða má af skrifum Herders hér að ofan um „kúgandi fyrirmyndir“ sem Þjóðverjar líktu eftir með langvarandi þrælsund voru hinar fyrirmyndirnar þrjár: fyrst Rómverska keisaradæmið, þá rómversk-kaþólska kirkjan og svo síðast, í samtíma Herders, Frakkar. Athyglisvert er að þessi meinta kúgun var að mati Herders alfarið Þjóðverjum sjálfum að kenna, þrælsund og sofandahætti gagnvart eigin tungu og menningu, og svipar þannig til skrifa og kveðskapar Eggerts Ólafssonar um sofandahátt Íslendinga í þessum sömu málum. Eina leiðin út úr þessum ógöngum var að þjóðin vaknaði til meðvitundar um sína eigin tilvist, hreinsaði móðurmálið og iðkaði þjóðlegar listir. Ein helsta ástæða þess að sögukvæði Hómers voru svo mögnuð, að mati Herders, var sú að skáldið leitaði innblásturs í réttar áttir: „Goðsögur þess [skáldsins] eru saga föðurlandsins, saga föðurborgarinnar, fjölskyldu- og forfeðrastolt hetjunnar, uppruni atburðanna sem hann kveður um. Heilagt þjóðlegt, veraldlegt kvæði, forfeðrunum til dýrðar.“³⁷⁵ Hinn „náttúrulegi“ og líffræðilegi uppruni þjóðarinnar, ásamt heilögu sambandi hennar við móðurmálið annars vegar og föðurlandið hins vegar, er farið að renna saman í eins konar heilaga þrenningu sem síðar átti eftir að verða helsta kennisetning menningarlegrar þjóðernisstefnu.

---

³⁷² Sama heimild, 189. „Kein größerer Schade kann einer Nation zugefüget werden, als wenn man ihr den Nationalcharakter, die Eigenheit ihres Geistes und ihrer Sprache raubt; überdenke dies, und du wirst den unersetzlichen Schaden sehen. Nun suche in Deutschland den Charakter der Nation, den ihnen eigen Ton der Denkart, die wahre Laune ihrer Sprache; wo sind sie? – Lies Tacitus, da findest du ihren Charakter: „Die Völker Deutschlands, die sich durch keine Vermischung mit andern entadelt, sind eine eigne, unverfälschte originale Nation, die von sich selbst das Urbild ist. Selbst die Bildung ihres Körpers ist in einer so großen Menge Volks noch bei allen gleich, usw.“. Nun siehe dich um und sage: „Die Völker Deutschlands sind durch die Vermischung mit andern entadelt, haben durch eine langwierige Knechtschaft im Denken ganz ihre Natur verloren, sind, das sie lange Zeit mehr als andre ein tyrannisches Urbild nachgeahmt, unter allen Nationen Europens am ungleichsten sich selbst.“ Íslensk þýðing á tilvitnunni úr *Germaníu* er byggð á þýðingu Páls Sveinssonar frá 1928 en breytt lítillega til þess að aðlaga hana að hugtakanotkun Herders sem notar hugtakið „Þýskaland“ í stað „Germaníu“.

³⁷³ Sama heimild, 193. „Er ist's, der die deutsche Sprache, einen schlafenden Riesen, aufgeweckt und losgebunden; er ist's, der die scholastische Wortkrämerei, wie jene Wechselertische, verschüttet; er hat durch seine Reformation eine ganze Nation zum Denken und Gefühl erhoben.“

³⁷⁴ Sama heimild, 195. „[D]urch eine Sündflut französischer Wörter [...] so war die deutsche Sprache von einer andern Seite gemißhandelt.“

³⁷⁵ Sama heimild, 249. „[S]eine Mythologie ist Geschichte des Vaterlandes, Geschichte der Vaterstadt, Familien- und Ahnenstolz seines Helden, Ursprung des Vorfalls, den er besingt. Und was wird also sein Gesang? Ein heiliges National-, Sekular- und patronymisches Lied.“

Þó að Herder hafi ekki sett fram neinar skýrar pólitískar kröfur um borgaraleg réttindi eða pólitíska sameiningu þýskra ríkja má engu að síður greina af skrifum hans að honum þótti pólitísk sameining æskileg fyrir þjóðina. Hin forrómantíska hugsun var að mörgu leyti í raun rökrétt framhald menningarlegrar ættjarðarhyggju. Orðræðugerð og áherslur voru að mestu líkar en leitin að sérstaklega þjóðlegum innblæstri og skilgreiningar þess hvað gæti talist raunverulega þjóðlegt voru nýrri af nálinni. Á vissan hátt er líkt og stóðir pólitískra krafna séu þegar farnar að myndast. Hann harmar það að Þýskaland sé eins og Babelsturn þar sem sundrung ráði ríkjum, sérstaklega þegar kemur að fræðum og bókmenntum, en einnig harmar hann að í Þýskalandi sé engin höfuðborg og enginn sameiginlegur áhugi eða stefna, enginn sameinandi andi sem færi þjóðinni „lögmál“ og leggi línurnar.³⁷⁶ Það er því eins konar andleg sameining Þýskalands sem hann óskar eftir en það er einnig eins og óskinn um pólitíska sameiningu sé einhvern veginn óhjákvæmilegur fylgifyiskur hinnar andlegu. Herder sá fyrir sér að sagnfræðin gæti gegnt mikilvægu hlutverki í andlegri sameiningu Þýskalands og kallaði eftir sagnaritun sem hefði það markmið að vera „driffjöður þjóðarstoltsins“, „rödd visku ættjarðarhyggjunnar“ og ætti að „betrumbæta þjóðina“.³⁷⁷ Hann ýjar einnig að því að hann aðhyllist einhvers konar frjálslyndara stjórnfyrirkomulag, a.m.k. með tilliti til rit-skoðunar, þegar hann bendir á að hann þurfi oft að orða hlutina á dulinn hátt eða með dæmisögum en myndi geta sagt þá með skýrari hætti ef tónn bókmenntanna í Þýskalandi væri „republikanischer“; að það væri misskilningur ef menn héldu að hann væri að tjá sig með þeim hætti vegna þess að honum þætti það betra á nokkurn hátt; þvert á móti.³⁷⁸

Kynni Herders af Goethe, þegar sá síðarnefndi var ungur og mögulega áhrifagjarn í viðurvist hins eldri og virta höfundar, eru oft talin hafa verið afdrifarík fyrir framþróun þeirrar endurreisnar sem var að hefjast í þýskum bókmenntum. Í æviágripi Herders, sem Ernst Naumann birti sem fyrsta hluta af útgáfu valinna verka Herders árið 1908 og ber þar af leiðandi keim af samfélagi sem einkenndist af megnri þjóðernishyggju, segir að Herder hafi opnað Goethe algjörlega nýja sýn á eðli skáldskaparins: „hann sýndi honum inn í djúp þjóðarsálarinnar sem uppsprettu skáldskapar. Að skáldskaparlistin sé ekki arfur einstakra framúrskarandi andans manna, hún þróast ekki á skrifstofum með því að líkja eftir framandi fyrirmyndum, hún sé mun fremur þjóðargáfa og þar af leiðandi að finna meðal villtra og ósiðaðra þjóða, ekki síður en hjá Grikkjum og Rómverjum.“³⁷⁹ Um það leyti sem Herder kynntist Goethe hafði hann þegar hafist handa við að safna þjóðkvæðum

³⁷⁶ Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur I,“ 21.

³⁷⁷ Sama heimild, 20. „[D]ie Triebfeder des Nationalstolzes [...] die Stimme der patriotischen Weisheit und die Verbesserung des Volks.“

³⁷⁸ Johann Gottfried Herder, „Über die neuere deutsche Literatur III,“ 316.

³⁷⁹ Ernst Naumann, inngangur að *Herders Werke* I, xxxiv. „Herder eröffnete ihm völlig neue Aussichten über die Literatur; er wies ihn in die Tiefen des Volksgemütes als zu dem Urgründe der Dichtung; die Dichtkunst sei nicht das Erbteil einzelner hervorragende Geister, sie entwickle sich nicht in der Studierstube aus der Nachahmung fremder Muster, sie sei vielmehr eine Völkergabe und geradeso bei wilden und ungesitteten Völkern zu finden wie bei den Griechen und Römern.“

og hvatti Goethe til að gera slíkt hið sama í Strassborg og nágrenni, sem hann og gerði.³⁸⁰ Vinsældir Goethes og sú gríðarlega virðing sem var almennt borin fyrir honum varð til þess að áhrif Herders breiddust út, vítt og breitt. Þar skiptu ekki minnstu máli þau áhrif sem hann hafði á Goethe.

Hér er vert að minnast á það að á árunum 1772–1778 kom út kirkjusaga Finns Jónssonar (1704–1789) biskups, *Historia Ecclesiastica Islandiae*, en í henni er m.a. talað um „þjóðaranda“ (*nationis genius*) og „hugarkarakter“ (*mentis character*), „sameiginlegan þjóðarvilja“ (*ex communi nationis voluntate*) og „hinn sanna og meðfædda karakter þjóðar vorrar og hugsunarhátt“ (*verum & genuinum nostrae characterem & cogitandi modum*).³⁸¹ Svavar Hrafn Svavarsson heimspekingur taldi orð Finns hljóma „einkennilega herderísk“³⁸² og gerði ráð fyrir því að sumir „kynnu að halda að höfundur hefði lesið verk eftir rómantíska heimspekinga Þýskalands, enda sýna orðin hversu óljós skilin eru milli menningarlegrar þjóðernishyggju og þeirrar rómantísku sem varð snar þáttur þjóðernishyggju 19du aldar.“³⁸³ Víst er það rétt að skilin milli þess sem hér hefur verið nefnt menningarleg ættjarðarhyggja og menningarlegrar þjóðernisstefnu voru afar óljós. Orðræðan innan þessara tveggja hugmyndastrauma er í raun sú sama og einungis pólitísk krafa þjóðernisstefnunnar um að landamæri ríkja og þjóða falli saman sem skilur þar á milli. En það er alls ekkert ólíklegt, hvað þá óhugsandi, að Finnur Jónsson hafi þekkt til hugmynda Herders um þessi efni þó að fyrstu skrif hans hafi verið gefin út án þess að höfundurinn hafi verið nafngreindur. Skrif hans höfðu verið fremur áberandi og mikið um þau rætt í Þýskalandi í 5–6 ár áður en fyrsta bindi kirkjusögu Finns kom út, en hann mun hafa hafist handa við verkið árið 1768.³⁸⁴ Þar að auki var þetta á þeim tíma er Kaupmannahöfn var eitt af höfuðvígum þýskra menningaráhrifa. Að því sögðu er heldur ekki víst að Finnur hafi lesið skrif eftir Herder sjálfan, en afar ólíklegt að þessi umræða hafi alfarið farið fram hjá honum, enda dreifðist þessi sama orðræða með ógnarhraða um þessar mundir og átti enn eftir að fá byr undir báða vængi.

4.4.2 Immanuel Kant og forskilvitleg hughyggja

Ef til vill má færa rök fyrir því að hughyggjan hafi lagt fræðilegan eða vísindalegan grundvöll fyrir útbreiðslu rómantíkurinnar frá bókmenntaklíkum og inn á svið heimspekinnar. Rómantíkin hafði mótast sem orðræðukerfi úr forrómantíkinni nokkru áður en Immanuel Kant gaf út höfuðrit sitt, *Gagnrýni breinnar skynsemi* (þ. *Kritik der reinen Vernunft*) árið 1781, og varðaði þannig leið hughyggjunnar inn í meginstraum þýskrar hugsunar. Orðræðan um þjóðir, þjóðerni og tungumál var í

³⁸⁰ Sbr. sömu heimild, sama stað.

³⁸¹ Svavar Hrafn Svavarsson, „Hugmynd um sjálfstæði Íslendinga,“ 281–282.

³⁸² Sama heimild, 289.

³⁸³ Sama heimild, 282. Rétt er að vekja athygli á því að það sem Svavar Hrafn nefnir „menningarlega þjóðernishyggju“ er í grófum dráttum það sama og nefnt er „menningarleg ættjarðarhyggja“ í þessari ritgerð.

³⁸⁴ Sbr. *Ættartal og æfisaga Finns Jónssonar*, 21–22.

raun nær fullmótuð og farin að hafa talsverð áhrif á ýmsum sviðum áður en Kant kynnti „forskilvitlega hughyggju“ (þ. *transzendentaler Idealismus*) til sögunnar en samt sem áður mætti halda því fram að hughyggjan sem alvarlegt vísindalegt viðfangsefni hafi rutt rómantískri hugsun braut inn í nær alla kima samfélagsins. Rómantíkin færðist frá því að vera áhugamál manna sem fengust fyrst og fremst við skáldskap og bókmenntafræðilegar rannsóknir yfir í það að vera ráðandi stefna í flestum fræðigreinum, þ.m.t. málvísindum og jafnvel lögfræði, líkt og sjá má af hugmyndum mikils metinna lögspekinga á borð við Friedrich Carl Savigny (1779–1861).³⁸⁵ Hughyggjan er þannig á vissan hátt forsendan fyrir *útbreiðslu* rómantískra viðhorfa en ekki beinlínis grundvöllur hugsunarinnar sem liggur henni að baki. *Gagnrýni breinnar skynsemi* hafði þó engin afgerandi áhrif þegar hún kom fyrst út árið 1781. Fáir skildu hvað Kant var að reyna að segja með þessari nýstárlegu heimspeki og þurfti hann að gefa út alþýðlegri útgáfu bókarinnar árið 1783 og svo endurbætta útgáfu höfuðritsins 1787 auk fylgiritanna *Gagnrýni verkegrar skynsemi* (1788) (þ. *Kritik der praktischen Vernunft*), *Gagnrýni dómgreindarinnar* (1790) (þ. *Kritik der Urteilskraft*) og *Trúarbrögð innan vébanda bláberrar skynsemi* (1793) (þ. *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*) áður en skilaboðin komust fyllilega til skila.³⁸⁶ Þegar það hafði loks tekist barst hróður Kants um alla heimsbyggðina og ekki varð aftur snúið; hughyggjan var komin til að vera.

Samfara þessari byltingarkenndu fræðimennsku Kants hófst, að mati Foucaults, nýtt tímabil þekkingar (*épistémè*) sem kalla mætti þekkingartímabil nútímans. Hann taldi breytingarnar á síðustu áratugum átjándu aldar enn róttækari og djúpstæðari en þær sem áttu sér stað á sautjándu öld, og að þær megi greina á „gervöllu sýnilegu yfirborði þekkingar“.³⁸⁷ Aftur taldi hann að ástæðurnar mætti rekja til breytinga á innri virkni orðræðunnar, en líkt og hvað varðar tilgátu hans um breytinguna á sautjándu öld verður ekkert sannað í þeim efnum. Á móti kemur að hann tímasetur mörk þekkingarkerfanna þannig að þau falla einkar vel saman við breytingar á orðræðu og áherslum þeirrar hugmyndafræði sem var í þann mund að breytast úr ættjarðarhyggju í þjóðernisstefnu. Síðustu áratugum átjándu aldarinnar lýsti Foucault sem „þröskuldi nútímans“ og taldi að á þeim tíma hafi framsetning allrar þekkingar verið dregin í efa.³⁸⁸ Hughyggja Kants var því líklega fyrsta skýra birtingarmynd þess að hinn vestræni heimur var á leiðinni inn í nýtt tímabil þekkingar. Í raun þarf ekki breytingar á innri virkni orðræðukerfanna til þess að útskýra þá þekkingarfræðilegu byltingu sem var um það bil eiga sér stað, heldur átti hún sér stað vegna þess að efast var í auknum mæli um sjálfan grundvöll allrar þekkingar og hann rannsakaður sem vandamál í sjálfu sér. Það sáir í raun eins konar allsherjar *efa* varðandi fyrir fram gefin sannindi og grefur undan þeirri bjartsýni

³⁸⁵ Sjá t.d. Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, 214–252.

³⁸⁶ Sbr. Þorsteinn Gylfason, *Innlit hjá Kant*, 8–9.

³⁸⁷ Michel Foucault, *The Order of Things*, 217. „It is a radical event that is distributed across the entire visible surface of knowledge.“

³⁸⁸ Sama heimild, 242.

sem hafði einkennt upplýsinguna og grundvallaðist á því að empírisminn myndi gera mannum kleift að vita *allt*.

Rökhyggja hafði miðast við að mannleg þekking væri „afurð hreinnar skynsemi“, *raunhyggja* að öll „markverð þekking sé reynsluþekking, reist á náttúrulegri reynslu manna af náttúrulegum staðreyndum“.³⁸⁹ Fræðimennska upplýsingarinnar hafði að ýmsu leyti grundvallast á óbilandi trú á þessar tvær meginforsendur þekkingaröflunar. Kant bar kennsl á brestina sem einkenndu þessar aðferðir og benti á að ákveðin fyrirbæri, sem liggja til grundvallar allra athugana og rannsókna, eru fyrir fram gefin (*a priori*) fyrirbæri og að sjálf tilvist þeirra væri ekki augljós þegar vandlega væri að gáð. Hann benti á að til væru hugtök sem ættu sér ekki augljósa samsvörun í raunveruleikanum.³⁹⁰ Hann sagði það „hafið yfir allan vafa, og ekki bara mögulegt eða líklegt, að rúm og tími séu forsendur allra athugana“.³⁹¹ Þessi fyrirbæri birtast mönnum í raun eingöngu sem birtingarmyndir annarra hluta sem í þeim eru, en ekki sem hlutlæg fyrirbæri í sjálfu sér. Ekki er hægt að skynja tíma og rúm sem slík: „rúmið skynjum við óbeint með því að skynja hluti í rúminu, og tímann skynjum við óbeint með því að skynja breytingar hlutanna í rúminu.“³⁹²

Þorsteinn Gylfason orðaði kjarna kenningar Kants með þeim hætti að „samkvæmt henni er enginn munur á rúminu sjálfu og rúmshugtakinu. Með öðrum orðum heldur Kant því fram að það sem við köllum rúm sé hugtak og ekkert nema hugtak“, en einnig „að rúmið — allsherjarrúmið sem lýst er í grískri rúmfræði og miðað við í eðlisfræði Newtons — sé huglægt fyrirbæri en ekki hlutlægt.“³⁹³ Hið sama á við um tímann og raunar önnur fyrirbæri sem ekki gefst (huglægt) rúm til að fjalla um hér. Forskilvitleg hughyggja varð einnig tól í höndum Kants til þess að „berja á efnishyggjumönnum og koma á framfæri hans eigin skoðunum á siðferðis- og stjórnmálakenninum“.³⁹⁴ Hughyggjan var þannig frá upphafi notuð sem vopn í hugmyndafræðilegum átökum.

Það mikilvægasta við þessa kenningu, og það sem snertir t.a.m. menningarlega þjóðernisstefnu og samband hennar við rómantísku stefnuna, er að hughyggjan opnar á huglæga túlkun allra hluta. Ekki er allt sem sýnist þrátt fyrir nákvæmar vísindalegar athuganir sem grundvallast á rökhyggju eða raunhyggju. Þannig gátu miðaldir, sem upplýsingarmenn höfðu almennt álitid vera tíma frumstæðra samfélagsgerða og almennrar fáfræði, öðlast uppreisn æru og jafnvel orðið fyrirmynd að sumu leyti. Í huglægri túlkun sem byggir á fortíðarþrá var margt í samfélagsgerð miðalda sem hægt var að telja betra eða æðra en ýmislegt sem tíðkaðist í samtímanum. Ákveðnir þættir miðaldasamfélaga á borð við trúrækni og riddaramennsku töldust nú eftirsóknarverðir eiginleikar og fóru

³⁸⁹ Þorsteinn Gylfason, *Innlit hjá Kant*, 22.

³⁹⁰ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 42.

³⁹¹ Sama heimild, 88.

³⁹² Þorsteinn Gylfason, *Innlit hjá Kant*, 69–70.

³⁹³ Sama heimild, 26.

³⁹⁴ Catherine Wilson, *Kant and the Naturalistic Turn of 18th Century Philosophy*, 87. „Transcendental idealism was also his principal instrument for battering the materialist and for advancing his agenda in moral and political theory.“

að þjóna hlutverki fyrirmynda í orðræðu og söguskoðun þeirra sem nýta vildu fortíðina til að undirbyggja samfélagsgerðir sem voru frábrugðnar þeim sem fyrirfundust á þeirra eigin tíma.

Friedrich Nietzsche (1844–1900) taldi að almennt væri hægt að nálgast sagnaritun á þrennan hátt: með þeirri aðferð að reisa fortíðinni minnisvarða (þ. *monumentale Art*); með aðferð sem einkennist af einskærum áhuga á fortíðinni (þ. *antiquarische Art*) og svo með þeirri aðferð að gagnrýna fortíðina og afbyggja (þ. *kritische Art*). Með fremur grófri einföldun má segja að minnisvarðanálgunin sé yfirleitt stunduð af þeim sem eru fremur ósáttir við samtíma sinn og finnst hann ómerkilegur. Þeim finnst að atburðir og menn hafi verið mun merkilegri í fortíðinni og fyrst að sú sé raunin, er mögulegt að stuðla að því að samfélagið verði merkilegt á ný. Þeir sem beita þessari nálgun leitast við að endurreisa ákveðna þætti fortíðarinnar — reisa minnisvarða ákveðinna tímabíla, menningarheima eða leiðtoga. Fornfræðinálgunin er helst stunduð af þeim sem eru almennt sæmilega sáttir við samtíma sinn og stöðu. Fortíðin leiðir þá í þann sannleik að ávallt hafi átt sér stað áhugaverðir atburðir og merkileg ferli. Þessi nálgun er samt sem áður að mestu leyti rannsókn á fortíðinni fortíðarinnar vegna. Allt sem er gamalt verður merkilegt — jafn merkilegt — og því ómögulegt að vinsa út ómerkilega hluti eða „óæskilega“ þróun, eða dæma hluti sem slíka. Gagnrýna nálgunin er svo tól þeirra sem eru óánægðir, bæði með samtíma sinn og fortíðina; þeir telja því að ástand samtímans sé ákveðnum atburðum og persónum í fortíðinni að kenna og leitast því við að gagnrýna, fordæma og draga persónur fortíðarinnar á vissan hátt fyrir dómstóla.³⁹⁵

Augljóst er að flest sagnaritun er einhvers konar blanda af þessum þremur nálgunum. Flokkun Nietzsches er samt sem áður gagnleg því hún varpar ljósi á það hvers kyns viðhorf það eru sem einkenna vissar gerðir söguskoðana og hvernig þau viðhorf birtast í sagnaritun. Söguskoðun menningarlegrar þjóðernisstefnu er t.a.m. fyrst og fremst afurð minnisvarðanálgunar þar sem leitast er við að upphefja ákveðna þætti fortíðarinnar í því augnamiði að endurvekja einhvern löngu horfinn samfélagsanda, sem var jafnvel aldrei raunverulegur sem slíkur heldur túlkun síðari tíma manna. Á sama tíma er þar beitt gagnrýnni aðferð vegna þess að suma atburði í þjóðarsögunni ber að varast, fordæma, og koma í veg fyrir að þeir endurtaki sig. Þá er gleymiskan einnig mikilvæg vegna þess að þau tilteknu atriði sem henta ekki markmiðum sagnaritunarinnar eða eru óþægileg fyrir slíka tegund frásagnar eru einfaldlega látin liggja á milli hluta. Söguskoðun menningarlegrar ættjarðarhyggju eins og hún birtist á tímum upplýsingarinnar er annars eðlis. Í henni er stjórnarfar samtímans almennt litið jákvæðum augum og í raun aðeins örfá en oft afar veigamikil atriði eins og t.d. viðhorf almennings og ef til vill efnahagsleg atriði sem þarf að laga til þess að allt geti gengið að óskum. Hún ber því að vissu leyti keim af fornfræðinálgun en er samt sem áður gagnrýnin á þá þætti fortíðarinnar sem henni samkvæmt höfðu óæskileg áhrif — nefnilega þær hliðar fortíðarinnar sem ekki samræmdust hugarfari og stjórnfyrirkomulagi samtímans. Það er því áhugavert að hafa þessa flokkun

---

³⁹⁵ Sbr. Friedrich Nietzsche, „Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben,“ 69–70 og 74–75.

til hliðsjónar þegar horft er til þeirra breytinga á orðræðu og söguskoðun þjóðarsögunnar sem fóru í hönd samhliða uppgangi hughyggjunnar annars vegar og miklum geópólítískum breytingum hins vegar.

Því ber einmitt að hafa í huga að þessar heimspekilegu hræringar hughyggjunnar eiga sér stað samfara gríðarlegri pólitískri ólgu á Vesturlöndum. Byltingar í Bandaríkjum Norður-Ameríku 1776 og Frakklandi 1789 urðu kveikjan að hinu eiginlega upphafi borgaralegrar þjóðernisstefnu og þar með orðræðulegri sköpun hinna fyrstu þjóða sem byggðar voru á slíkri hugmyndafræði. Napóleonsstyrjaldirnar dreifðu þessum hugmyndum og festu í sessi í Evrópu. Einsýnt er að sú þróun hafði djúpstæð áhrif á sýn manna á samband ríkis og þjóðar og varð til þess að umbreyta menningarlegri ættjarðarhyggju í menningarlega þjóðernisstefnu. Tilkoma hughyggjunnar hafði víðtæk áhrif þessa þróun og taldi Heinrich Heine að *Gagnrými breinnar skynsemi* hafi „gengið af guðstrú Þjóðverja dauðri“ og líkti hann Kant við Robespierre að því leyti að sá síðarnefndi hafi drepið kóng en að Kant hafi drepið sjálfan Guð.³⁹⁶ Það var einmitt þess vegna sem margir voru alls ekki yfir sig hrifnir af hinni nýju speki. Herder, sem hafði áður verið nemandi Kants við háskólann í Königsberg, fannst hughyggja Kants vera fráleitt bull og jókst gremja hans eftir því sem hughyggjan slæddist smám saman í auknum mæli inn í guðfræðinám.³⁹⁷ Það er því nauðsynlegt að áréttta enn á ný að hin ýmsu hugmyndasögulegu flokkunarhugtök, eins og húnanismi, upplýsing, rómantík eða þjóðernisstefna, eru ávallt grófar einfaldanir á flóknum og blæbrigðaríkum raunveruleika og það gerist sjaldan að skoðanir og áherslur manna geti talist heyra alfarið undir eina gerð hugmyndafræði, enda er oft og tíðum einnig flókið mál að skilgreina „hugmyndastefnur“ sem slíkar. Herder gæti talist maður upplýsingar og forrómantíkur, Kant upplýsingar og hughyggju og Eggert Ólafsson upplýsingar og menningarlegrar ættjarðarhyggju; hægt væri að kenna þessa menn við hvaða hugmyndafræði af þessum sem er.

Eitt frægasta þýska leikskáld þessa tíma, Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), vildi losa þýskt leikhús undan frönskum áhrifum og sama vildu Klopstock og fleiri gera við þýskan skáldskap. Herder leitaðist í raun við að losa þýska hugsun í heild sinni undan frönskum áhrifum. Leitað var að hinu þjóðlega, þýska, og ef nauðsyn krafði var efniviður sóttur til annarra germanskra málsvæða, sérstaklega Englands og Norðurlanda. Í allri þessari þjóðlegu viðleitni er þó sem enginn sjái neitt athugavert við það að t.d. Riga, sem þá var að miklu leyti menningarlega þýsk borg, og önnur sambærileg svæði væru undir stjórn Rússakeisara eða að Strassborg lyti stjórn Frakklandskonungs. Á því sést að fyrsta boðorð eiginlegrar þjóðernisstefnu, hvort sem er menningarlegrar eða borgaralegrar, og Ernest Gellner skilgreindi með svo skýrum hætti — að mæri þjóðar og ríkis skulu fara saman — var enn ekki orðið til. Það var ekkert tiltökumál, hvað þá höfuðsynd, þó að mæri ríkja

³⁹⁶ Sbr. Þorsteinn Gylfason, *Innlit hjá Kant*, 15.

³⁹⁷ Ernst Naumann, inngangur að *Herders Werke* I, cxxv.

og þjóða færu ekki saman. Þeir atburðir sem hér hefur verið fjallað um eiga sér allir stað í fasa A, en vissulega á lokastigum hans. Pólitísk hlið þjóðernisstefnunnar virðist ekki sýna sig með skýrum hætti fyrr en á tímabilinu 1789–1814 og brestur á af fullum krafti með Napóleonsstyrjöldunum og í eftirmála þeirra, t.d. þegar Ernst-Moritz Arndt krafðist þess að Elsass-Lothringen/Alsace-Lorraine yrðu skilin frá Frakklandi á þeim forsendum að það væri ónáttúrulegt að Frakkar færu með ríkisvald á svæði þar sem byggju fyrst og fremst Þjóðverjar.

4.4.3 „Nítjándu aldar að víst, átjándi öldin er móðir“

Þrátt fyrir að mikið vatn hafi runnið til sjávar frá tímum siðaskiptanna til aldamótanna 1800 var í raun engin grundvallarbreyting á söguskoðun þeirra sem tjáðu sig um Íslandssögu á því tímabili. Samt má greina ákveðinn vísu í átt til breytinga hjá Eggerti Ólafssyni þar sem þjóðernið var orðið mun fyrirferðarmeira og mikilvægara en áður. Fyrr var minnst á menn í straumhvörfum tveggja hugmyndastrauma og var Magnús Stephensen, lögfræðingur og embættismaður (1762–1833), ótvírætt í þeim flokki. Hann var í senn talsmaður upplýsingarinnar og forrómantíkur og hefur það meinta ósamræmi fyrirsjáanlega valdið nokkrum erfiðleikum ef ætlunin er að kenna Magnús við annan hvorn þessara hugmyndastrauma.

Áhrif Magnúsar helgast öllu frammar af því að frá 1794 réð hann „í raun yfir einu prentsmiðjunni á landinu og var einráður um bókaútgáfu þar. Hélt svo til æviloka hans.“³⁹⁸ Píetisminn hafði haft þau áhrif að nær ekkert veraldlegt efni hafði verið prentað á Íslandi fram að stofnun Hrapseyjarprentsmiðju árið 1773.³⁹⁹ Á síðari hluta átjándu aldar var hlutfall efnis sem þýtt var úr þýsku um það bil sextíu af hundraði af öllu efni sem þýtt var úr nýmálum.⁴⁰⁰ Frá þeim tíma og fram á upphafsár nítjándu aldar birtist efni eftir fjölda þýskra höfunda, í bundnu máli og óbundnu, í fræðslu- og skemmtiritum á borð við *Kvöldvökur* Hannesar Finnssonar, *Smárit* Jóns Jónssonar og *Vinagleði, Gaman og alvara* og *Klausturpóst* Magnúsar Stephensens.⁴⁰¹ Líkt og á fyrri öldum kunnu skólagenngir menn á Íslandi yfirleitt þýsku, stundum einnig frönsku. Svo var einnig í tilfelli Magnúsar en kennari hans frá unglingsaldri hafði verið Hannes Finnsson biskup (1739–1796) sem kynnti Magnús m.a. fyrir verkum Christians Fürchtegott Gellert (1715–1769) og Gottliebs Wilhelm Rabener (1714–1771).⁴⁰² Þrátt fyrir prýðilega frönskukunnáttu átti Magnús „allmörg rit eftir danska og þýzka upplýsingarmenn, en fá eftir franska“⁴⁰³ og gæti það, ásamt efnisvalinu í útgáfu- og þýðingarstarfi hans, endurspeglað að nokkru leyti úr hvaða átt hann varð helst fyrir áhrifum.

³⁹⁸ Ingi Sigurðsson, *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*, 14.

³⁹⁹ Sbr. sömu heimild, 28.

⁴⁰⁰ Sbr. W.M. Senner, *The Reception of German Literature in Iceland, 1775–1850*, 3.

⁴⁰¹ Sbr. sömu heimild, 14.

⁴⁰² Sbr. sömu heimild, 17 og Ingi Sigurðsson, *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*, 30.

⁴⁰³ Ingi Sigurðsson, *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*, 33.

Ýmislegt bendir einnig til þess að ævi Magnúsar sé að einhverju leyti tvískipt í þessum efnum; að upplýsing og uppræðing eigi hug hans allan á fyrri hluta ævinnar en að hann verði svo öllu „rómantískari“ í hugsun og áherslum með árunum. Þetta tvennt getur vel farið ágætlega saman í huga manns sem er fyrst og fremst markaður af hinni þýsku gerð upplýsingarinnar og í raun var Magnús líklega aldrei upplýsingarmaður í franskrri merkingu þess hugtaks, enda mun hann ekki oft hafa vitnað í franska upplýsingarmenn og eina slíka ritið sem hann átti var *Andi laganna* eftir Montesquieu.⁴⁰⁴ Eftir aldamótin 1800 má greina áherslur hjá Magnúsi, bæði hvað varðar viðhorf og efnisval til þýðinga, sem vel mætti túlka sem rómantískar áherslur. W.M. Senner taldi að Magnús hafi hreinlega skynjað breytt eðli menningar þegar efnisval hans hætti að einkennast af skynsemishyggju og hann sneri sér að höfundum á borð við Wieland, Goethe og Schiller — að það hafi verið „einkennilegt val“ fyrir einn helsta „forvígismann evrópskrar skynsemishyggju“ á Íslandi að velja *Messíasarkviðu* eftir Klopstock og að fá Jón Þorláksson á Bægisá til að þýða hana því hún hafi öðru fremur verið túlkuð sem upphaf róttæks andófs gegn skynsemishyggju í Þýskalandi.⁴⁰⁵

Annað atriði sem gæti talist til áhrifa úr þýskri forrómantík í skoðunum Magnúsar Stephensens er viðhorf hans til skáldskapar almennt. Hann hafði t.a.m. lítið álit á hefðbundnum íslenskum rímnakveðskap, sem hann sagði í bréfi til séra Jóns Jónssonar á Möðrufelli (1759–1846) árið 1820, vera „dauf samstæð prosa, og óverdugur að nefnast skáldskapur“; en einnig að „[m]eð rétti krefja hyggjur menn sem skin bera rétt á skáldskap, og hans sönn rekvísita: að hann adgreini sig frá Prosa“.⁴⁰⁶ Þessi gagnrýni á rímnakveðskap er þó fremur mild í samanburði við útreiðina sem Sigurður Breiðfjörð fékk í *Fjölni* 1837, en fyrir utan gagnrýnina á rímur Sigurðar stendur þar um rímur almennt, „eins og þær eru kveðnar, og hafa verið kveðnar allt að þessu, þá eru þær flestallar þjóðinni til minunar – það er ekkji til neins að leína því – og þar á ofan koma þær töluverðu illu til leiðar: eíða og spilla tilfinningunni á því, sem fagurt er og skáldlegt“. Þá er einnig tekið fram að farnar séu að „rísar upp raddir móti þessum ósóma“.⁴⁰⁷ Forvitnilegt er að í bréfi Magnúsar til Jóns frá árinu 1820 er á vissan hátt komið enn skýrar að kjarna þessarar andúðar en gert var í *Fjölni* sautján árum síðar vegna þess að það eru ekki bara ódýrar og lélegar kenningar sem valda því að rímurnar þóttu lélegar heldur er orsakarinnar að leita í sjálfu eðli rímunnar; hún er ekki þess verð að vera flokkuð með alvöru skáldskap. Þessi „almenna uppreisn gegn rími“ virðist eiga sér rætur í þýskri forrómantík, líkt og fyrr var fjallað um, og grundvallast að hluta til á því að kveðskapur sem grundvallast á endarími þótti óæðra form skáldskapar, ekki síst vegna meints fransks uppruna hans. Rímur teljast, samkvæmt þessu viðhorfi, frekar vera prósi en eiginlegt bundið mál. Þessi viðhorf eru mjög í takt við viðhorf Henrichs Steffens sem nánar fjallað verður um síðar. Það mætti því

⁴⁰⁴ Ingi Sigurðsson, „Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi,“ 32.

⁴⁰⁵ Sbr. W.M. Senner, „Magnús Stephensen. Precursor of the „Fjölnismenn“ and Icelandic Romanticism,“ 427.

⁴⁰⁶ Tilvitnun í: Sama heimild, 421 og 423. Rímnakveðskapur hafði verið gagnrýndur áður, m.a. af Guðbrandi Þorlákssyni Hólabiskupi, en sú gagnrýni snéri að siðferðislegu innihaldi rímnanna en ekki bragfræðilegum gæðum.

⁴⁰⁷ Jónas Hallgrímsson, „Um rímur af Tistrani og Indíönu,“ *Fjölnir* 3 (1837), 18.

leiða líkur að því að angi af and-frönsku viðhorfi Þjóðverja á þessum tíma hafi borist til Íslendinga, án þess þó að Íslendingar væru and-franskir að nokkru leyti, eða hefðu til þess nokkra ástæðu.

Magnús viðraði einnig hugmyndir um mun á „náttúruskáldum“ og „námsskáldum“ og taldi menn á borð við Wieland, Goethe, Schiller og Klopstock til þeirra fyrrnefndu en þýðendur eins og t.d. Jón á Bægisá til hinna síðarnefndu.⁴⁰⁸ Hugmyndin um náttúruskáldið minnir óneitanlega á hugtakið um „frumsnillinginn“, *Originalgenie*, sem breiddist út með þýsku forrómantíkinni og varð órjúfanlegur hluti hinnar rómantísku heimssýnar. Þessar hugmyndir gætu verið til komnar hjá Magnúsi fyrir tilstilli skáldanna sem hann las helst eða jafnvel fyrir áhrifin sem Henrich Steffens hafði haft upp úr aldamótunum. Hvað sem því líður er nokkuð ljóst að Magnús Stephensen var maður á mörkum tveggja heima. W.M. Senner taldi Magnús hafa þróast frá því að vera upplýsingarmaður yfir í það að verða fylgismaður rómantísku stefnunnar og að það megi sjá með því að greina verkin sem hann valdi til þýðingar. Með tíð og tíma hætti hann að mæla með ritum manna sem rituðu í anda „hreinnar“ upplýsingar með skynsemina að leiðarljósi og fór að leggja áherslu á þjóðleg skáld.⁴⁰⁹ En ef til vill var Magnús hvorki hreinræktaður upplýsingarmaður né fylgismaður rómantísku stefnunnar. Það má ráða af því að í sumum efnum, t.d. í söguskoðun Magnúsar, er eins og forrómantíkin hafi ekki haft nokkur áhrif. Viðhorf hans til tungumálsins ber keim af menningarlegri ættjarðarhyggju sem var fylgifiskur þýsku upplýsingarinnar líkt og áður kom fram. Hann persónugerir íslensku þjóðina sem segir: „Stæra má eg mig annars af því, að eg ein hefi svo feingid mitt málfæri vardveitt fram yfir flestar þjódir, frá því eg bygdist, árid 874, til þessa dags, að það enn má vurdast sárlítid umbreytt eða gallad í munni og penna skynugra manna, á hvörju útlenda jafnvel furdad hefir.“⁴¹⁰ Þetta viðhorf virðist alfarið bundið við tungumálið því eins og kemur fram í næsta kafla var söguskoðun Magnúsar víðsjarri rómantískri hugsun og líklega átti það við um skoðanir hans á ýmsum öðrum málefnum einnig. Bjarni Thorarensen (1786–1841), sem oft er nefndur fyrsta rómantíska skáld Íslendinga, orti erfikvæði að Magnúsi Stephensen gengnum og svaraði þar að nokkru leyti þeirri gagnrýni sem Magnús hafði orðið fyrir frá yngri mönnum sem fannst hann gamaldags:

Öldin þá snýst,
aldarbörn heyra menn lasta þær þjódir,
annað sem lízt
og þykja nýjari siðirnir góðir;
en neita má sízt níttjándu aldar að víst

⁴⁰⁸ Sbr. W.M. Senner, „Magnús Stephensen. Precursor of the „Fjölnismenn“ and Icelandic Romanticism,“ 427.

⁴⁰⁹ Sbr. sömu heimild, 429.

⁴¹⁰ Magnús Stephensen, *Eptirmáli Áttjándu Aldar*, 520–21. Þarna er ekki alveg ljóst hvort það er þjóðin eða landið sem talar. Ef til vill notaði hann hugtakið *þjóð* þarna á sama hátt og *nation* er oft notað í enskumælandi löndum og getur þá verið nokkurs konar samheiti yfir land, ríki og þjóð.

átjanda öldin er móðir!⁴¹¹

4.4.4 Fornaldanna ímyndaða farsæld og Íslands farsælu aldir

Líkt og fram hefur komið voru ýmis viðhorf Magnúsar í ætt við menningarlega ættjarðarstefnu og í sumum málum jafnvel forrómantísk en líkt og sést á ræðu sem Magnús hélt við fyrstu setningu landsyfirréttarins árið 1801 er ekki að finna slík áhrif á söguskoðun hans. Í ræðunni, sem fjallar um mikilvægi góðra laga fyrir samfélagið, fer Magnús yfir ýmis atriði Íslandssögunnar og leggur mat sitt þar á. Hann leggur mikla áherslu á nauðsyn borgaralegra laga (enda lögfræðingur og embættismaður) og að náttúrulög dugi skammt enda tíðkist þau eingöngu meðal villimanna. Inntak ræðunnar er því í raun alfarið ósnortið af forrómantískum áhrifum; orðræðan er afurð upplýsingarinnar og í raun eins ólík söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar og hugsast getur. Henni svipar í mörgu til þeirrar söguskoðunar sem greina mátti hjá Eggerti Ólafssyni en er samt sem áður enn „skynsamari“ samkvæmt nútíma stöðlum. Sjálft tilefni ræðunnar er einkar táknrænt í samhengi við innihald hennar af þeirri ástæðu að landsyfirrétturinn var stofnaður í kjölfar þess að Alþingi við Öxará hafði verið aflagt. Þá er vert að hafa í huga að Magnús var ekki einungis einn helsti valdsmaður landsins heldur einnig kominn af valdsmönnum langt aftur í ættir og er því ekki að undra að hann hafi verið íhaldssamur í ýmsum málum.

Landnámsöldin og fyrstu aldirnar þar á eftir voru alls engin gullaldartíð í huga Magnúsar, heldur þvert á móti. Í samfélaginu ríkti glundroði sem hvorki stofnun alþingis né kristnitaka megnuðu að koma böndum á. Þannig einkenndist tímabilið, sem bæði fyrr og síðar var álitin gullöld, af uppivöðslu stórbokka og höfðingja:

[...] vóru allmargir þeim mun óvandadri, sem þeir orkudu meira, óeyrdar-menn og ribbaldar, sem allt tóku með valdi og vopnum að sækja. Þar af leiddi og skjótt rán og gripdeildir, mord og dráp, launsvif og innbyrdis orustur, miklar og svígyrdilegar mord-brennur, og hvørr fær allar þeirra drýgdu óhæfur talid, sem á stundum engu þirmdu til að svígyrda og vanhelga alla stadi.⁴¹²

Hinir geistlegu forystumenn miðalda voru að mati Magnúsar engu skárri en hinir veraldlegu og „lengi teljast máttu undirkúgarar Íslands, með vanvyrðtum kristinn dómi, sem vopn í höndum og munnum.“⁴¹³ Slíkt var dæmigert fyrir and-kapólsk viðhorf sem einkenndu sýn margra upplýsingarmanna á miðaldir. Líkt og fyrr kom fram var t.d. Herder einnig þessarar sömu skoðunar. Jón Espólín sýslu- og fræðimaður (1769–1836) var það líka, en hann skrifaði að þegar upplýsingin

⁴¹¹ Bjarni Thorarensen, *Ljóðmáli*, 159.

⁴¹² Magnús Stephensen, „Ræða, haldin við fyrstu setningu ens konúnglega íslenska Lands-yfírréttar 1801,“ xii.

⁴¹³ Sama heimild, xiv.

aukist fái almúginn „meir og meir vidbjód á lognum trölla- og riddara-sögum, fósturum þeirrar blindu miðaldar, og Páfadóms tíða“.⁴¹⁴

Magnús sendir svo fornaldardýrkendum tóninn þegar hann segir þá „níða og ríra, sem mest vora tíma og jafnaltra, sem annars var alþecktur elli brestur þegar á gamla Hóratii dögum, vér óskum oss þó ecki að skipta vorum núverandi kjörum við fornaldanna ímindudu farsæld.“⁴¹⁵ Þvert á móti fór hagur Íslendinga þá fyrst að vænkast að þeir urðu þeirrar lukku aðnjótandi að lúta forsjá norskra og danskra konunga sem settu Íslendingum borgaraleg lög og innleiddu siðaskipti í landinu. Upp frá því hófust „Íslands farsælu Aldir“ og er það reyndar átjándi öldin, sér í lagi síðari hluti hennar, sem Magnús taldi farsælasta tíma Íslandssögunnar. Það var ekki síst hinum erlendu konungum að þakka því að „[ø]ld eftir öld hafa því [Íslandi] hlotnast mildustu og bestu Kóngar og Løggjafarar, sem madur frá manni hafa látid sér alvarlega umhugad með vitrum og góðum Lögum að vidrétta þess á stundum bágborna hag [...] en aldrei að audgast af útörmun þess innbúa edur ofþyngja þeirra litlu krøptum.“⁴¹⁶ Á meðal konunglegra réttarbóta og ráðstafana sem, að mati Magnúsar, höfðu bætt íslenskt samfélag til muna á undanfarinni öld var húsagatilskipunin frá 1746. Endurómar hann þar að vissu leyti skoðanir Páls Vídalín, Jóns Eiríkssonar og Eggerts Ólafssonar, sem áður voru tíundaðar, þess efnis að íslenskur almenningur þjáðist af aga- og hirðuleysi sem stæði honum og hagsmunum landsins alls fyrir þrifum að flestu leyti. Fátt geti orðið til að bæta ástandið nema styrk hönd yfirvalda kæmi til.

Rétt rúmri öld eftir ræðu Magnúsar við setningu landsyferréttarins hélt sagnfræðingurinn Jón Jónsson Aðils alþýðufyrirlestra (1902–1903), sem síðar voru gefnir út sem bækurnar *Íslenzket þjóðerni* (1903), *Gullöld Íslendinga* (1906) og *Dagrenning* (1910). Í *Íslenzket þjóðerni* er að finna eins skýra birtingarmynd hinnar þjóðernissinnuðu söguskoðunar sjálfstæðisbaráttunnar og hægt er að ímynda sér og eru hugmyndir Jóns um íslenskt þjóðerni að mörgu leyti grunnurinn sem kennslubók hans um Íslandssögu byggði á (1915) og átti eftir að hafa einkar mikil áhrif á mótun söguskoðunar þeirra Íslendinga sem fæddir voru síðast á níttjándi öldinni og á fyrri hluta þeirrar tuttugustu. Siðaskiptin, sem upplýsingarmenn sáu í svo jákvæðu ljósi, voru orðin „álíka umskifti fyrir þjóðina eins og að koma úr hreinsunareldinum í helvíti sjálft“.⁴¹⁷

Barátta Jóns Arasonar Hólabiskups gegn siðaskiptunum, sem t.a.m. Eggert Ólafsson hafði talið vera „hans heimskuliga fyrirtæki“ var, samkvæmt túlkun Jóns Aðils, „barátta gegn útlendum yfirgangi“ knúin áfram af þjóðernistilfinningu Íslendinga sem „varpar yfir þessa baráttu eins og bjarma og endurskini frá löngu horfinni tíð“.⁴¹⁸ Tímabilið sem Magnús Stephensen sagði hafa verið „Íslands farsælu Aldir“ var hjá Jóni Aðils „að öllu samanlögðu og vel athuguðu lang myrkasta og

⁴¹⁴ Tilvitnun í: Ingi Sigurðsson, „Sagnfræði,“ *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, 254.

⁴¹⁵ Magnús Stephensen, „Ræða haldin við fyrstu setningu ens konunglega íslenska Lands-yfirréttar 1801,“ xiii.

⁴¹⁶ Sama heimild, xx.

⁴¹⁷ Jón J. Aðils, *Íslenzket þjóðerni*, 179.

⁴¹⁸ Sama heimild, 132.

hvimleiðasta tímabil í sögu landsins. Það er sannkallað niðurlægingatímabil í lífi þjóðarinnar.⁴¹⁹ Áhrif stjórnarathafna hinna erlendu konunga, sem áður voru taldir góðgjarnir stjórnendur sem ávallt hefðu hagsmuni þegna sinna að leiðarljósi, voru orðnir að afætum sem „fyrirlitu þjóðernið“ og kúguðu þjóðina með þeim skelfilegu afleiðingum að þróttur hennar og viðnámskraftur varð svo lítill að ekki þurfti nema nokkurra ára hallæri til að koma samfélaginu öllu á vonarvöl og framkalla sameiginlega „angistar- og örvæntingarstunu frá brjósti þjóðarinnar: „Guð minn, guð minn, hví hefur þú yfirgefið mig!“⁴²⁰ Magnús Stephensen taldi, líkt og áður kom fram, húsagatilskipunina á meðal þeirra tilskipana og réttarbóta sem hefðu haft almennt jákvæð áhrif á samfélagið á síðari hluta átjándu aldar. Jón Aðils taldi hana aftur á móti vera þá allra verstu af ráðstöfunum konungsvaldsins, sem voru þó margar „hreint og beint hlægilegar og þó um leið grátlegar“.⁴²¹

Þá er einnig áhugavert að athuga hvað það var sem *ekki* þótti í frásögur færandi í söguskoðun manna á borð við Eggert, Magnús og Jón Espólín. Enginn þeirra virðist telja þá breytingu á stjórnarfari danska konungsríkisins sérstaklega eftirtektarverða að Íslendingar hafi undirgengist einveldi Danakonungs. Það sést t.a.m. á krónólógísku yfirliti yfir helstu atburði Íslandssögunnar sem birtist í þýðingu Espólíns á veraldarsögu þýska sagnfræðingsins Johanns Galletti (1750–1828), þar sem ekkert markvert er talið hafa gerst árið 1662.⁴²² Sama má segja um bæði Eggert og Magnús að einveldistakan kemur ekkert við sögu í þeirra mati á því hvað ætti að teljast í frásögur færandi. Síðar, í meðförum íslenskra sagnfræðinga á borð við Jón Aðils og Pál Eggert Ólasonar, var Kópavogsfundurinn túlkaður sem mikilvæg tímamót í sögu þjóðarinnar. Fundurinn var táknaður niðurlægning en einnig eins konar sigur þar sem Íslendingum tókst að halda í forn réttindi sín að einhverju leyti. Báðir fjölluðu þessir sagnfræðingar um andmæli Brynjólfs Sveinssonar biskups, hótun Henriks Bjelke um beitingu hervalds og tár Árna Oddssonar lögmanns þegar hann skrifaði undir eiðana.⁴²³ Því mætti segja að sú túlkun að telja Kópavogsfundinn sem markverðan atburð Íslandssögunnar hafi að einhverju leyti verið uppfinning sjálfstæðisbaráttunnar; ný söguþræðing til að þjóna nýrri frásögn með ný markmið.

En hvað gerðist þarna í millitíðinni, á nítjándu öldinni, sem varð til þess að svo mörgu var snúið á haus í túlkun manna á lykilatriðum Íslandssögunnar? Að atriði sem áður höfðu talin verið talin skipta litlu sem engu máli voru orðin að stórmálum, og öfugt? Meðal fyrstu vísbendinga um breytingar í átt til þeirrar söguskoðunar sem síðar átti eftir að vera allsráðandi á Íslandi er að finna í fyrsta árgangi *Ármanns á alþingi* sem kom út árið 1829. Eins og kunnugt er var meginefni þessa fyrsta tölublaðs sett upp sem samtal þriggja persóna sem hver táknaði eina hlið íslensks samfélags eins og það leit út í augum Baldvins Einarssonar. Öfundur var fulltrúi þeirra sem hrifust af

⁴¹⁹ Sama heimild, 179.

⁴²⁰ Sama heimild, 181.

⁴²¹ Sama heimild, 178.

⁴²² Sbr. Johann Galletti og Jón Espólín, *Kennslu bók í sagna fræðinni fyrir viðvaninga*, 169–171.

⁴²³ Sbr. Jón J. Aðils, *Íslandssaga*, 231–232 og Pál Eggert Ólason, *Saga Íslendinga* V, 159–160.

erlendum áhrifum, bjuggu gjarnan í þéttbýli við ströndina og töluðu afar dönskuskotið mál. Þjóðólfur var, eins og nafnið gefur til kynna, sá þjóðlegi, staðalímynd hins dæmigerða íslenska bónda. Svo var Sighvatur að einhverju leyti rödd skynseminnar, syntesa hinna tveggja, en leiddar hafa verið líkur að því að þessi samræðustíll og hin ólíka afstaða persónanna sé mögulega innblásinn af díalektískri heimspeki Hegels.⁴²⁴ Í fyrsta tölublaði *Ármanns* segir Sighvatur:

kom ockr saman um, at ríða hingat, til at sjá þennan heidarliga stad, hvar forfedr vorir héldu Alþing; – Eg hrærdist innvortis þegar eg huxadi til þess at búit væri at nidrleggja þetta eldgamla og alþjóðliga þing, og lét í ljósi sorgar tilfinningar mínar yfir því, at landsins ástand væri nú í mörqu lakara enn á fyrri dögum, þegar þingid stóð í blóma.⁴²⁵

Þessi orð gefa undir eins til kynna að nýr tónn er sleginn í umræðunni um landsins gagn og nauðsynjar. Fyrir utan Ölund, Þjóðólf og Sighvat er í tímaritinu einnig að finna Ármann, hollvætt í Ármannsfelli og eins konar persónugerving íslensks þjóðaranda. Um úrkynjun tungumálsins fyrir erlend áhrif sagði Ármann að „það væri hin mesta sköm ef vér nú tándum módurmálinu, þessum gimsteini, sem forfedurnir hafa nú vardveitt í landinu lengur enn um 900 ár, og eptirlátid eptirkomurunum til æfinlegrar minningar um *uppruna þjóðarinnar*, og hennar forna heiður; er apturför í tungumálunum jafnan samfara apturför í hugarfari og velgengni sjálfra þjóðanna, þeirra er á þau mæla.“⁴²⁶ Merkilegast við þessi orð er ekki endilega sjálf áherslan á tunguna sem var jú þekkt stef allar götur frá fyrri hluta sautjándu aldar líkt og áður var á minnst. Það sem er markverðast er öllu heldur samhengi orðanna við mælanda þeirra og leikmyndina sem notast er við. Persónugervingur þjóðarandans mælir orðin á Þingvöllum og mærir þjóðtunguna, tengsl hennar við uppruna þjóðarinnar og glæsta fortíð sem grundvallaðist ekki síst á stofnun alþingis á þessum sama stað árið 930. Hér er því um að ræða nýjan „krónótópa“ (e. *chronotope*) í frásögn Íslandssögunnar; fyrirbærið þar sem rými og tími eru brædd saman í eina heild,⁴²⁷ og er um leið sköpun staðar minninga (fr. *lieu de memoire*). Slíkir staðir minninga tengjast einnig hugmyndinni um heilagt samband þjóðar og föðurlands, og skyldum þjóðarinnar gagnvart fósturjörðinni, *landsifjum* (e. *territorial kinship*).⁴²⁸ Það er á slíkum stöðum, sem yfirleitt eru mikilvæg söguvið þjóðarsögunnar, að sambands lands og þjóðar er minnst, og það ræktað — dýrkað. Færð hafa verið rök fyrir því „að Íslendingar hafi, fram undir 1830, verið fremur skeytingarlausir um sögulegt mikilvægi Þingvalla sem þingstaðar“ en að meðvitundin Þingvelli sem söguvið hafi þó aukist á fyrstu áratugum aldarinnar.⁴²⁹ Gjáin milli sögutúlkunar Magnúsar Stephensens og Baldvins Einarssonar gefur einnig til kynna að afdrifaríkar breytingar á hugarfari (sumra) skólagenginna Íslendinga hafi átt sér stað á þeim um það

⁴²⁴ Sbr. Gunnar Karlsson, „Upphafsskeið þjóðríkismyndunar 1830–1874,“ 239.

⁴²⁵ *Ármann á alþingi* 1, 9–10.

⁴²⁶ Sama heimild, 10–11. Leturbreyting E.E.

⁴²⁷ Sbr. Mikhail Mikhailovich Bakhtin, „Forms of Time and of the Chronotope in the Novel,“ 84.

⁴²⁸ Sbr. Sveinn Yngvi Egilsson, *Ísland í Eyjabafinu*, 64–65.

⁴²⁹ Jón Karl Helgason, „Hver skóp Þingvelli sem sögulegt minnimerki?“ 105–106.

bil 28 árum sem liðið höfðu á milli ræðu Magnúsar Stephensens við setningu landsyfirréttarins og útkomu fyrsta tölublaðs *Ármanns á alþingi*. Þá mætti færa rök fyrir því að orðræðan sem greina má í fyrsta tölublaði *Ármanns* hafi á vissan hátt falið í sér hvatningu til endurreisnar alþingis, undir rós a.m.k., sem hlýtur að teljast athyglisvert í ljósi þess að fyrsti árgangur tímaritsins kom út árið fyrir júlíbyltinguna sem almennt er talin kveikjan að slíkum kröfum um stéttaþing í fjölþjóðlegum konungsríkjum og keisaradæmum í Evrópu.

Skrif Baldvins Einarssonar árið 1829 voru í grunninn byggð á orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju og enduróma að mörgu leyti Eggert Ólafsson, en þau eru að sumu leyti kjarnyrtari. Það skín í gegn að Baldvin taldi að ástandið í samtímanum væri slæmt og ásigkomulag samfélagsins lakara en það hafði verið á þjóðveldistímanum. Þá má einnig greina t.d. ákveðna upphefð alþingis á Þingvöllum til forna og viðleitni til að gera Þingvelli að helgum stað í þjóðarsögunni. Það glittir því í þá gerð sögutúlkunar sem samkvæmt tilgátu Nietzsches var nefnd minnisvarðanálgun (þ. *monumentale Art*) og áður var á minnst. Ofangreindar áherslur, sem eru í takt við hefðbundna menningarlega ættjarðarhyggju, ásamt illa dulinni ósk um endurupptöku (einhvers konar) þinghalds eða þjóðlegrar samkomu á Þingvöllum, má túlka sem mörk fasa A og B samkvæmt fasalíkani Mirosilavs Hrochs. Í orðræðu Baldvins má greina alla grunnþætti orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju auk þess að þjóðlegt gildi hins forna þingstaðar, sérstaklega þess tíma er þar var löggjafarþing, er hafið upp til skýjanna. Því mætti segja að hér sé farið að nálgast verulega sjálf tímamótin þar sem menningarleg ættjarðarhyggja verður að menningarlegri þjóðernisstefnu. Ástæður þessarar þróunar má líklega rekja til aldamótanna 1800 þegar þýsk rómantík hafði nokkurn veginn náð fullum þroska og barst til Danmerkur á tíma þar sem tekinn var að myndast einkar frjór jarðvegur fyrir slíkar hugmyndir, ekki síst vegna viðsjárverðra aðstæðna danska alríkisins í ólgusjó alþjóðlegra átaka og þeirra atburða sem áttu eftir að orsaka fyrsta klofning þess ríkis.

5. Rómantíkin festir rætur í norðri

5.1 Henrich Steffens og áhrif hans

Meðal fylgifiska upplýsingarinnar voru frjálslyndisstefna (líberalismi), pólitísk ólga og að lokum byltingar og borgaraleg þjóðernisstefna. Hin „nýja“ gerð þjóðarinnar varð til á tímabilinu frá um 1770 til um 1800 og tengdist byltingunum vestanhafs og í Frakklandi og ekki síður styrjöldunum sem fylgdu í kjölfarið. Auk þess að hafa afgerandi áhrif á þróun mála í Þýskalandi höfðu Napóleonsstyrjaldirnar gríðarleg bein áhrif og afleiðingar í Danmörku. Atburðir á borð við Skírdagsbardagann 1801, árás breska flotans á Kaupmannahöfn 1807 ásamt geryðingu danska flotans og aðskilnaði Noregs frá ríkinu 1814 höfðu þau áhrif að staða Danmerkur í þáverandi alþjóðakerfi gjörbreyttist á tiltölulega skömmum tíma. Eftir eins konar gullaldartíma í alþjóðaviðskiptum átjándu aldar breyttist Danmörk í áhrifalítið smáriki sem átti eftir að smækka enn frekar síðar á öldinni. Fyrst sló alvarlega í brýnu með Bretum og Dönum í Skírdagsbardaganum 2. apríl 1801, en þá tókst Dönum, með herkjum, að verjast breskri árás á danska flotann við Kaupmannahöfn; þ.e.a.s. þeim tókst að koma í veg fyrir geryðingu hans en þurftu að ganga að breskum skilmálum. Vegna þessarar niðurstöðu var mögulegt, með ákveðnu hugarfari eða jafnvel sjálfsblekkingu, að túlka orrustuna sem eins konar danskan sigur, a.m.k. móralskan sigur vegna frammistöðu danska flotans.⁴³⁰

Rétt rúmu ári eftir Skírdagsbardagann hófust fyrirlestrar dansk-þýska heimspekingsins Henrich Steffens við Kaupmannahafnarháskóla. Það er því mikilvægt að skoða áhrif fyrirlestra hans í samhengi við andrúmsloftið í Kaupmannhöfn á þeim tíma, ekki síst vegna þess að hægt er að túlka afleiðingar Skírdagsbardagans sem upphaf þjóðlegrar vakningar í Danmörku.⁴³¹ Fyrirlestrar Steffens í Kaupmannahöfn hafa hlotið goðsagnakenndan sess í norrænni hugmyndasögu og eru oft taldir marka upphaf rómantíkurinnar á Norðurlöndunum. Samt sem áður er nokkuð ljóst að forrómantíkin var löngu komin til Kaupmannahafnar og hafði reyndar haft þar eitt sitt aðal vígi eins og áður kom fram. Hin fullþroskaða rómantík kom aftur á móti til Kaupmannahafnar í líki náttúruheimspeki, en fyrirlestrar Steffens báru nafnið *Inledning til filosofiske Forelæsninger* og voru innblásnir af dvöl hans í Þýskalandi.

Í ljósi þess að fyrirlestrar Steffens virðast hafa verið megin innblástur hinna fyrstu rómantísku skálda Danmerkur, og einnig þess að Steingrímur Jónsson, síðar biskup, sótti fyrirlestrana og líklega einnig Bjarni Thorarensen, fyrsta rómantíska skáld Íslands, er nauðsynlegt að skoða bakgrunn, viðhorf og áhrifavalda Steffens sérstaklega.⁴³² Steffens átti danska móður og þýskan föður en ólst

⁴³⁰ Sbr. Jens Vibæk, *Danmarks Historie* 10, 235–242.

⁴³¹ Sbr. sömu heimild, 242.

⁴³² Svo virðist sem engar beinar heimildir séu fyrir því að Bjarni Thorarensen hafi sótt fyrirlestra Steffens. Sjá t.d. grein Þóris Óskarssonar, „Henrich Steffens og íslensk bókmenntasaga“. Það hlýtur samt sem áður að teljast líklegt að svo

að mestu leyti upp í Noregi og leit því á sig fyrst og fremst sem Norðurlandabúa. Eftir námsárin í Danmörku leitaði hugur hans til Þýskalands og samkvæmt endurminningum hans taldi hann að „allt það sem Þjóðverjarnir vilja [...] það sem þeirra mestu andans menn leita“ væri það sama og hann leitaðist eftir sjálfur og að í Þýskalandi ætti sér stað „orrusta andans“ sem hann yrði sjálfur að taka þátt í.⁴³³

Það er til merkis um að forrómantíkin var að breytast í fullþroskaða rómantík að Klopstock, sem almennt hafði verið talinn eitt helsta skáld Þjóðverja, var farinn að þykja gamaldags að vissu leyti og skáldskapur hans uppfyllti ekki lengur kröfur hins nýja tíma. Steffens fannst eins og Klopstock hafi ákveðið að yrkja kvæði og kviður eftir forskrift; að hann hafi ort „vegna þess að hann vildi það, ekki vegna þess að hann var knúinn til þess“.⁴³⁴ Goethe var skáldið sem var ungu mönnum hvað mestur innblástur á þessum árum og sagði Steffens líf sitt hafa breyst til fram-
búðar er hann las verk Goethes sem unglingur, sér í lagi hafði *Faust* mikil áhrif á hann. Einnig segir hann í endurminningum sínum að viðhorf sitt til trúarinnar hafi breyst við þessa reynslu; að hann hafi farið að túlka trúna og tilveruna líkt og eins konar guðlegt kvæði.⁴³⁵ Hér gæti sjálfsagt verið um eftiráspeki að ræða í ljósi síðari tíma lífsviðhorfa Steffens en þessi orð ná vel kjarna hugmyndarinnar um alheimsandann. Lífið sjálft er eins og dýrlegt kvæði, ort af mesta „upprunasnillingi“ (þ. *Originalgenie*) alheimsins, sjálfum *logos*. Dýrkunin á hinum upprunalega snillingi og hin sífellda leit að skáldlegri fullkomnun er eins konar leið til að nálgast guðdómleikann. Steffens var einnig einkar hrifinn af verkum Lessings og las allt eftir hann sem hann komst yfir.⁴³⁶ Kveðskapurinn var hið æðsta hugsanlega form tjáningar og þjóðlegur kveðskapur var æðsta form kveðskapar: „Það er engin *alvöru* þjóð til án þessa [þjóðlegs kveðskapar].“⁴³⁷

Í Kiel (þar sem Steffens lauk doktorsprófi árið 1797) hafði hann tilheyrt hópi ungra manna sem hrifust af heimspeki Fichtes,⁴³⁸ sem þá hafði tekið við kyndli hughyggjunnar og byggt á kenningum Kants. Þróaði Fichte þær enn lengra og bætti m.a. hugtakinu „ég“ við hin forskilvitlegu (þ. *transzendental*) fyrirbæri sem væru í raun hugtök og ekkert annað en hugtök. Fichte var afar vinsæll meðal áhangenda rómantískra viðhorfa, en enn vinsælli varð heimspekingurinn Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) og það var náttúruheimspeki hans sem varð helsti innblástur

---

hafi verið. Hvað sem því líður verður samt sem áður að geta þess að í raun skiptir það engu grundvallarmáli hvort Bjarni var á staðnum eða ekki, hvort hann las fyrirlestrana þegar þeir voru gefnir út 1803, eða hvort Steingrímur Jónsson eða einhver annar kynnti hann fyrir inntaki fyrirlestranna. Þessar hugmyndir voru hvorki bundnar við Steffens né nokkurn annan einstakling heldur voru hluti ákveðinnar orðræðu sem sveif yfir vötnum í Þýskalandi og Danmörku á þessum tíma.

⁴³³ Henrich Steffens, *Lebenserinnerungen aus dem Kreis der Romantik*, 36. „„Alles, was die Deutschen wollen,“ sagte ich mir, „was ihre größten Geister suchen, ist auch Gegenstand deines sehnsüchtigen Strebens; dort regt sich ein geistiger Kampf, an dem du teilnehmen muß.“

⁴³⁴ Sama heimild, 5. „Er dichtete, weil er wollte, nicht weil er mußte.“

⁴³⁵ Sbr. sömu heimild, 7–8.

⁴³⁶ Sbr. sömu heimild, 26.

⁴³⁷ Sama heimild, 75. „Es gibt kein wahres Volk ohne diese [eine nationale Poesie].“ Leturbreyting E.E.

⁴³⁸ Sbr. sömu heimild, 71.

Steffens sem fræðimanns. Í náttúruheimspeki Schellings (*Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797)) kemur „andinn“ við sögu. Náttúran í heild sinni er túlkuð sem ein lífvera sem vex og þroskast og býr yfir eins konar sál eða heildaranda.⁴³⁹ Þarna má segja að samfélagsandi upplýsingarinnar, sem varð að þjóðaranda hjá Herder, sé orðinn að alltumlykjandi alheimsanda og af því leiðir að eðlilegt verður að líta á þjóðir sem eins konar lífverur innan þessa kerfis. Steffens sagði að lestur inngangs náttúruheimspeki Schellings hafi verið reynsla sem „lyfti allri tilveru hans á æðra plan“ og að það hafi verið „mikilvægasti vendipunktur ævi sinnar“.⁴⁴⁰

Eftir að hafa svo dvalið nokkur ár í Þýskalandi, m.a. í Jena, Weimar, Berlín og Dresden, og hitt þar í eigin persónu fyrirmyndir sínar í skáldskap og heimspeki, þ.á m. Goethe og Schelling, var Steffens orðinn algjörlega sannfærður talsmaður rómantikur og hughyggju. Eftir að hafa hlýtt á fyrirlestra Schellings um náttúruheimspeki varð hann fyrir nánast trúarlegri uppljómun. Náttúra og saga höfðu öðlast nýja merkingu, segir hann í sjálfsævisögu sinni, og „ómur úr fortíðinni, atburðir og lærdómar, kveðskapur og list ljóstruðu upp um leyndardóma sem ég áður hafði enga hugmynd um“.⁴⁴¹ Þegar hann hitti svo sjálfan Goethe varð honum svo mikið um að hann táraðist og þurfti að snúa sér undan. Síðar dvaldi hann hjá Goethe um hríð þar sem þeir ræddu náttúruvísindin og hin nánú tengsl náttúrunnar og skáldskapar. Eftir þá dvöl fannst honum að allt sitt líf fram til þessa hafi verið eins og „dulinn spádómur sem var í þann mund að uppfyllast“.⁴⁴² Þessi mikli áhugi á þýskri heimspeki og bókmenntum, sem og dvölin þar í landi, hafði m.a. þau áhrif að hann „hataði Frakkland“, hataði franskan kveðskap (mestmegnis fyrir áhrif Lessings sem líkt og fyrr sagði leitaðist við að hreinsa þýskt leikhús af frönskum áhrifum) og hafði ímugust á franskri heimspeki. Þar að auki mat hann lítils hina „svokölluðu upplýsingu“.⁴⁴³

Í þessum sama anda taldi Steffens að með endurvakningu hins „dýpri“ kveðskapar hafi kaþólsk trú að einhverju leyti öðlast uppreisn æru og að hið sanna eðli miðalda hafi opinberast. Honum fundust miðaldir, „þessi tími hinna miklu bardaga, dýrlegu söngkvæða og hinnar djúpu andaktar vera aðdáunarverður og óhemju ríkur í samanburði við fátækt samtímans“.⁴⁴⁴ Í samanburði við viðhorf flestra upplýsingarmanna til miðalda er nánast með ólíkindum hversu mjög hann upphóf tímabilið og það á kostnað síns eigin samtíma. Þá er einnig vert að hafa í huga að þetta er um þær sömu mundir og Magnús Stephensen hélt ræðuna við setningu landsyfirréttar sem fjallað var um hér á undan. Viðhorf Magnúsar, og raunar einnig Herders, til miðalda má draga saman í

---

⁴³⁹ Sbr. Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie* 2, 380.

⁴⁴⁰ Henrich Steffens, *Lebenserinnerungen aus dem Kreis der Romantik*, 81. „Die Einleitung zu dieser Schrift hat mein ganzes Dasein elastisch gehoben; es war der entschiedene Wendepunkt in meinem Leben.“

⁴⁴¹ Sama heimild, 109. „[...] Klänge aus der Vergangenheit, Ereignisse und Lehren, Poesie und Kunst verrieten mir Geheimnisse, die ich früher nicht ahnete.“

⁴⁴² Sama heimild, 114 og 119. „Mein ganzes früheres Leben schien mir eine dunkle Prophezeiung, deren Erfüllung nahe lag.“

⁴⁴³ Sama heimild, 94–95.

⁴⁴⁴ Sama heimild, 164–165. „Auch mir erschien diese Zeit der großen Kämpfe, der herrlichen Gesänge, der tiefen Andacht bewunderungswürdig und neben der Armut der Gegenwart überschwinglich reich.“

örfá orð: miðaldir voru tími myrkurs, fáfræði, hjátrúar og hindurvitna. Steffens sá miðaldir aftur á móti með augum rómantíkurinnar sem tíma þar sem „hinn upphafði og tilbeðni kross var tímanna tákni“, þar sem „riddaraleg ást og miklir bardagar skilgreindu lífið“. Í fjöllum, skógum og „sól-böðuðum ökrum ómuðu söngvar“ og í kastalaborgunum „ríkti hrár en heilbrigður kraftur“. ⁴⁴⁵ Slíkt var viðhorfið til náttúru, skáldskapar og sögu, og tengsla þessara þriggja þátta sem Steffens var með í farteskinu þegar hann hélt til Kaupmannahafnar í þeim tilgangi að halda þar fyrirlestra um náttúruheimspeki veturinn 1802–1803.

Hugmyndin um hinn alltumlykjandi alheimsanda er eins og rauður þráður sem liggur í gegnum fyrirlestra Steffens um náttúruheimspeki. Stök fyrirbæri er einungis hægt að skilja í samhengi þeirra við heildina. Innan þessarar heildar fyrirfinnst samt sem áður togstreita milli sameinandi og „egóistískra“ krafta sem þurfa að vera í ákveðnu jafnvægi. Til þess að bandalög þjóða gætu komið á eilífum friði þyrfti á sama tíma að upphelja sjálfselskuna hjá hinum þátttakandi þjóðum, vegna þess að hver einstök þjóð er bandalag í sjálfu sér, sameinað af því sem gerir þjóðina einstaka. Egóistíski þátturinn er því góðkynja afl þegar hið einstaka nálgast heildina. Þess vegna er hjúskapur æðri einstaklingi, fjölskylda æðri hjúskap og þjóðernishyggja æðri öllum þessum fyrirbærum vegna þess að hún býr til eina sameinaða þjóð (myndhverfðan einstakling) úr fjölmörgum annars sundruðum einstaklingum, en egóistísku kraftar þeirra verða að engu innan þessarar sterku heildar. ⁴⁴⁶

Alheimsandinn sameinar ekki eingöngu allt í náttúrunni, sem er til hverju sinni, heldur er fortíðin öll og mannkynssagan einnig hluti af heildinni og ber því að skoða hana í því samhengi. Til þess að skilja liðna tíma og horfin samfélög þarf þess vegna að stíga út fyrir viðhorf samtímans og reyna að skoða fortíðina á sínum eigin forsendum — með því að hafa samhengi allra hluta, náttúru, samfélaga og tímabila í huga. Þá lifnar fortíðin við og „kempur rísa úr gröfum sínum, guðir og gyðjur ganga meðal okkar, sérhvert hljóð frá löngu liðinni tíð endurómar með sínum sérstaka tóni, sem seiðir fram hinar dýrlegustu aldir inn í hinar dýpst sokknu [...] Þessi hugmynd, hvers viðfang er ávallt óendanlegt, kallast, þegar hið lifandi, skapandi opinberar sig í allri sinni dýrð í framúrskarandi anda — kveðskapur.“ ⁴⁴⁷ Rétt eins og Herder taldi kveðskapur vera tærustu birtingarmynd þjóðarandans var Steffens á því máli að kveðskapurinn væri æðsta form tjáningar og tærasta birtingarmynd alheimsandans. Hann sagði að svo væri sem

---

⁴⁴⁵ Sama heimild, 208. „Die Priester in ihrem Ornate, die Andächtigen in ihren Aufzügen, das erhobene, angebetete Krauz, als die Signatur der Zeit, umgaben mich. Ritterliche Liebe und mächtige Kämpfe verklärten das Leben. In den Gebirgsschluchten, in den dichten Wäldern, über die sonnebeschiedenen Felder ertönten die Gesänge. Auf den hohen Burgen herrschte die rohe, aber gesunde Kraft.“

⁴⁴⁶ Henrich Steffens. *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, 15–16.

⁴⁴⁷ Sama heimild, 28. „Ved den vaagne Kiæmper af deres Grave, Guder og Gudinder vandre om iblandt os, enhver Klang fra længst hensvundne Tider gienklinger med sin ejendommelige Tone, den tryller de herligste Tidsaldere ind i dybest nedsiunkne [...] Denne Ahnelse, hvis Gienstand altid er uendelig, kaldes, naar den levende, skabende aabenbarer sig i sin Herlighed i et fortreffeligt Gemyt – *Poesie*.“

náttúrunnar eigin eilífa framleiðni hafi vaknað með skáldunum. Göfugar æðri verur birtast, guðdómleg gyllt veröld, upplífgaðar af eilífri sál, ljúkast upp fyrir okkur líkt og við skyndilegt töfrslag. Óendanleg skynsemi virðist hafa hulist á bak við sérhverja veru og geislar mót okkur með dularfullum hætti. Við umlykjumst háum dýrlegum glans; djúp löngun vaknar í okkar innsta sálartetri og fjötrar okkur ómótstæðilega við undraverða ærslafulla veröld.⁴⁴⁸

Varðandi mannkynssöguna og túlkun á henni sagði Steffens enn fremur að öll saga hefjist með guðunum og að baki allri sögu sé grunnur goðsagna. Við rannsóknir á hinni elstu tíð beri mönnum að skoða hana eins og „hún sýnir sig *sjálf*“, ekki eins og við höldum að hún hafi verið. Eftir að hafa rætt lítillga um það hversu heimurinn hafi almennt farið versnandi á síðastliðnum öldum sagði Steffens það vera vel þekkt að fornmenn hafi séð hinn lifandi alheim „sem eina veru með sál“ og að sögur og goðsagnir norrænna og austrænna þjóða geymi vísdóm sem nútímamenn hafi gleymt. Þekking fornanna á hinum ýmsu fyrirbærum sem nútímamenn botni varla í nema með háþrúðum tækjum sé sönnun þess að jafnvel þar sem líkingamál sagnanna þykir óskiljanlegt liggja „eithvað þar dýpra til grundvallar annað en handahófskenndir eða uppspunnir draumórar“.⁴⁴⁹ Þessar hugmyndir eru í takt við andúð Steffens á hinni „svokölluðu upplýsingu“ og helst í hendur við þá skoðun að hið sanna eðli náttúrunnar sé hulið aðferðum raunhyggjunnar. Þvert á framfarhyggju átjándu aldarinnar taldi hann að náttúran hafi opnað sín helgustu vé fyrir fornmönnum, að tákn- og goðsögur þeirra hafi komist mun nær eðli náttúrunnar en vísindi samtímans. Þess vegna hafi

líf fornanna verið þýðingarmeira, ástríðurnar sterkari og allar birtingarmyndir æðri. Já æðri, þrátt fyrir að hafa skort yfirborðskennt skraut og einskis nýtan óþarfa okkar tíma; orð okkar, sem í sinni [núverandi] mynd, hafa týnt sinni eiginlegustu þýðingu, og útskýra allt nema það sem er ómaksins virði að skilja, og vísindin okkar, sem hafa hulið fyrir okkur náttúruna, og gera tilveru okkar tilgangslausa.⁴⁵⁰

Séu orð Steffens um mikilvægi þjóðernisins annars vegar og eðli sögunnar hins vegar skoðuð í samhengi kemur í ljós ákveðinn þankagangur sem átti eftir að setja mark sitt á orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu. Slík samtvinnun sögu, þjóðar, föðurlands og móðurmáls í eina órofa heild þar sem fortíð, nútíð og framtíð bráðna saman í eitt, er eitt megineinkenni menningarlegrar

---

⁴⁴⁸ Sama heimild, 28. „Det er, som vaagnede Naturens egen evige Productivitet med Digteren. Ædle, høje Gestalter trine frem, en guddommelig, gylden Verden, oplivet af en evig Soel, oplukkes for os, som ved et pludseligt Trylleslag. En uendelig Sands synes at have skiult sig bag enhver Gestalt og straalere os mystisk imøde. Vi omgives af en høj en herlig Glands; en dyb Længsel vaagner i vort Inderste, og slutter os uimodstaaelig til den forunderlige göglende Verden.“

⁴⁴⁹ Sama heimild, 117. „[H]vor Allegorierne og Billederne ere uforstaalige, ligger noget langt dybere til Grund for disse, end vilkaarlig opsundne Drømmerier.“

⁴⁵⁰ Sama heimild, 117–118. „Derfor var deres Liv selv betydningsfuldere, alle Lidenskaber højere, alle Gestalter ædlere. Ja ædlere, endskjønt de manglede vor Tids overflademessige Glimmer og intetsigende Tant; vore Ord, som med Gestalt har tabt deres egentligste Betydning og forklare alt, uden det, som eene er Umagen vært at forstaae, vore Videnskaber, som have lukket Naturen for os, og gjør vor Tilværelse selv sandsesløs.“

þjóðernisstefnu og er einmitt grunnurinn að baki sköpun landsífa, krónótópa og staða minninga. Þjóðarsagan, sem hluti af slíkri heild, myndar síðan oft grundvöll pólitískrar kröfu um yfirráð yfir tilteknu landssvæði, eða a.m.k. sjálfstjórn innan fjölþjóðlegs ríkis.

Steffens miðlaði einnig í fyrirlestrunum andúð sinni á franskri menningu og upplýsingunni. Hatur hans á Frakklandi var slíkt að hann gerði enga tilraun til þess að leyndu því. Þessi óbeit grundvallaðist annars vegar á því hvernig Frakkland hafði, að hans mati, þróast í andlegum málefnum og hins vegar á pólitísku andrúmslofti samtímans þar sem Frakkland hótaði „tortímingu alls þýskis þjóðernis [...] Þessu hatri á frönsku þjóðinni leyndi ég hvergi, ég tjáði það ekki einungis í samtölum heldur einnig í ákaft í fyrirlestrum mínum [...] Mér gekk það til að sá hatrinu og vopna her úr hinni andlegu hreyfingu gegn óvininum.“⁴⁵¹ Í fyrirlestrunum veturinn 1802/03 sagði hann helstu birtingarmynd fyrirlitningar á trúarbrögðum vera franskan prósa, sem tekið hafi yfir umræðu í Evrópu um hríð en sem betur fer hafi komið fram á sjónarsviðið í Þýskalandi menn sem skynjuðu og viðurkenndu tilvist hins eilífa og miðluðu því með fræðimennsku og kveðskap. Fyrstur í þeirra röð var Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) og svo hafi snillingáfa eða andi (*Genie*) Goethes orðið til þess að hin nýja heimspeki „upphefji dýrlegri tíma“.⁴⁵² Þankagangur samtímans er ófær um að bera skynbragð á söguna og sú eina gerð manna sem er fær um að skilja hana og miðla anda hennar er snillingurinn (*Genie*), „guðdómsins eigin geisli“. Enn fremur er ekki hægt að dæma snillinginn út frá reglum samtímans því það er „enginn snillingur sem ekki skarar fram úr sinni eigin tíð, skapar nýja. Líkt og allur andi sögunnar rísi upp úr tíðinni.“ Þeir sem eru fastir í þankagangi hins „endanlega“ geta aldrei skilið eðli snillingsins, en fyrir þann sem sannarlega er djúpvitur og þenkjandi er snillingurinn eins og „helgirún [...] sem varðar leiðina til komandi tíðar“.⁴⁵³ Hughyggja af þessari gerð setti þannig huglæga skynjun ofar hlutlægum veruleika og í rómantikinni varð sú túlkun vinsæl að sá sem er best fær um að skynja veröldina huglægt *rétt* og afhjúpa þannig gangverk lögmálsins sem stýrir náttúru og sögu er *snillingurinn*. Huglæg skynjun verðu því ofar öllu og tengist þessari tegund afstæðishyggju þar sem ekki er talið mögulegt að dæma liðin tímabil samkvæmt mælikvarða „okkar“ tíma, ekki síst vegna þess að okkar tími er úrkynjaður og trúlaus. Þar af leiðandi leikur meiri ljómi um fjarlæga fortíð en nokkru sinni fyrr. Forakt upplýsingarinnar á miðöldum breytist í miðaldadýrkun rómantikurinnar. Mælikvarðar upplýsingarinnar og söguskoðunar

---

⁴⁵¹ Henrich Steffens, „Über den National-Enthusiasmus,“ 1548–1549. „Mein Haß gegen die Richtung, in welcher Frankreich sich geistig ausgebildet hatte, und politisch seine, mit Vernichtung aller deutschen Nationalität drohende Gewalt entwickelte, war auf die entschiedenste Weise ausgesprochen [...] Diesen Haß gegen das französische Volk verbarg ich nicht, ich äußerte ihn nicht allein in Gesprächen, sondern auch in meinen Vorträgen heftig, ja einseitig. Es war mir darum zu tun, ihn fortzupflanzen und von der geistigen Bewegung aus ein Heer gegen die Feinde zu bewaffnen.“

⁴⁵² Henrich Steffens, *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, 137–138. „Den nyere vaagnende Philosophie, lover en herligere Tid.“

⁴⁵³ Sama heimild, 141–142. „[E]r han et mystisk Hieroglyph, ved hvilket det Evige prophetisk viser hen til en tilkommende Tid.“

framfarahyggiu eins og hún hafði birst í sagnaritun síðan á endurreisnartímanum eru teknir og þeim varpað fyrir róða.

Það er ekki erfitt að ímynda sér að slíkur málflutningur um þjóðina, náttúru, skáldskap, sögu og samtíð þessara fyrirbæra hafi kveikt einhvern neista í ungum skáldhneigðum mönnum sem þegar voru undir áhrifum forrómantískrar hugsunar. Það voru þó alls ekki allir hrifnir af fyrirlestur Steffens í Kaupmannahöfn, sér í lagi ekki þeir sem höfðu tileinkað sér þankagang upplýsingarinnar í einu og öllu. Það voru ungir og tilfinninganæmir menn sem voru helst móttækilegir fyrir þessari nýju gerð náttúruheimspekinnar⁴⁵⁴ og einnig vert að hafa í huga að Steffens mun hafa verið einkar líflegur fyrirlesari sem talaði „með hinum mesta krafti, fjöri og mælsku“. Þá hafi hann einnig borið „hendur sínar og líkama allan samkvæmt umtalsefninu“ og stíll hans verið til þess fallinn að „verka djúpt og varanliga á tilheyrendurna“.⁴⁵⁵ Frægt er að Adam Oehlenschläger mun hafa ort *Gullbornin* (d. *Guldbornene*) rակeitt eftir sextán klukkustunda langt samtal við Steffens um efni fyrirlestranna. Í kvæðinu var norræn gullöld upphafin og er andi kvæðisins sá að fornnorræn menning hafi blómstrað í þá horfnu gömlu daga þegar „geislaði yfir norðrinu“ og „himinn var á jörðu“.⁴⁵⁶ En auðvitað lá miklu meira á bak við kvæðið en fyrirlestrar Steffens og samtölin við hann. Oehlenschläger var vel kunnugur þýskum kveðskap þessa tíma, var aðdáandi Klopstocks og vel inni í hinum forrómantísku straumum sem höfðu leikið um Danmörku á uppvaxtarárum hans. Hann dáðist t.a.m. mjög að Johannes Ewald, sem líkt og fyrr sagði varð fyrir miklum áhrifum af þýskum skáldum á borð við Klopstock, Wieland og Gerstenberg, og fór í kjölfarið að nýta sér norræna goðafræði sem yrkisefni.⁴⁵⁷ Hér er vert að geta þess að það var einnig fyrir tilstilli Þjóðverja að þau Eddukvæði sem flokkast til hetjukvæða voru gerð aðgengileg almenningi á fyrri hluta nítjándu aldar, og þá vegna þess að yrkisefni þeirra kvæða er náskyld Niflungakviðu.⁴⁵⁸

Annað höfuðskáld rómantíkurrinnar í Danmörku, presturinn og skáldið N.F.S. Grundtvig (1783–1872), sagði að „öll hans síðari þróun hafi verið ávöxtur orða Henrichs Steffens“. Það voru þó ekki fyrirlestrarnir um náttúruheimspeki veturinn 1802/1803 sem hann hreifst af, heldur voru það fyrirlestrar sem Steffens hélt um Goethe veturinn þar á eftir sem voru hans helsti innblástur og urðu til þess að hann fór að lesa þýsk skáld á borð við Goethe og Schiller.⁴⁵⁹ Því miður eru handrit fyrirlestranna um Goethe glötuð og því ekki hægt að rýna í hvað þar kom fram nákvæmlega, en nærri má geta að þar hafi hugmyndir um upprunasníllinginn og samband hans við náttúruna og alheimsandann svifið yfir vötnum. Sé horft til þess að áherslur rómantíkurrinnar voru

⁴⁵⁴ Sbr. Gustav Albeck, „Romantik (1800–1820),“ 406.

⁴⁵⁵ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, 103.

⁴⁵⁶ Adam Oehlenschläger, *Digte*, 75–82. „Da det straalte i Norden/Da Himlen var paa Jorden“.

⁴⁵⁷ Sbr. Gustav Albeck, „Romantik (1800–1820),“ 401–402.

⁴⁵⁸ Sbr. Gylfi Gunnlaugsson, Inngangur að *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, 4.

⁴⁵⁹ Georg Christensen og Hal Koch, inngangur að N.F.S. Grundtvig, *Værker i Udvalg*, xv–xvi. „[H]vis Ord hele hans egen senere Udvikling var en Frugt“.

að miklu leyti andsvar og andóf við viðtekinni lífsskoðun upplýsingarinnar þarf í raun ekki að koma á óvart hversu móttækilegir guðfræðinemar og synir guðfræðinga voru fyrir þessari speki sem gerði lífið og tilveruna að guðdómlegri heild, sem í sínum innsta kjarna lyti ekki lögmálum raunhyggjunnar. Í endurminningum sínum sagði Steffens of mikið hafa verið gert úr mögulegum áhrifum hans á dönsku skáldin. Hann benti á að Oehlenschläger hafi þegar verið kunnugur því sem var að gerast í þýskum skáldskap og að hann hafi dáðst að Goethe. Steffens, sem sjálfur var ekki skáld, sagðist einungis hafa „gefið honum sjálfan sig“ og veitt honum hugrekki til að tjá það sem honum var þegar innbrjósts; að „skyndilega hafi losnað um fjötrana og hann var skáld“.⁴⁶⁰

5.2 „Frostið oss herði“ — Aðdragandi íslenskrar sjálfstæðisbaráttu 1802–1829

Eins og fram hefur komið sótti Steingrímur Jónsson fyrirlestra Steffens veturinn 1802/03 og líklega einnig Bjarni Thorarensen, sem fáum árum síðar var farinn að yrkja kvæði í hinum nýja anda og hefur því verið nefndur fyrsta rómantíska skáld Íslendinga. Bjarni var ekki, frekar en Adam Oehlenschläger, óskrifað blað upp úr aldamótunum 1800. Hann hafði hlotið kennslu hjá Þorvaldi Böðvarssyni, skólahaldara á Hausastöðum í Garðahverfi, og þýðanda skáldanna Christians Fürchtegotts Gellerts og Salomons Gessners (1730–1788) á íslensku. Sjálfur átti Bjarni eftir að þýða Klopstock og Schiller á íslensku⁴⁶¹ og því ljóst að hann, eins og nær allir skólagengnir Íslendingar þess tíma, bjó yfir ágætri kunnáttu í þýsku og hafði það því í hendi sér að geta kynnt sér það sem efst var á baugi í þýskum skáldskap hverju sinni. Það má því telja líklegt að Bjarni hafi hlotið tilsögn í þýsku sem hluta af náminu hjá Þorvaldi.⁴⁶²

Kvæði Bjarna voru auðvitað ekki fyrstu ættjarðarkvæðin og nægir að nefna kvæði Eggerts Ólafssonar í því samhengi, en hjá Bjarna má að vissu leyti skynja nýjan tón. Hið hrjóstruga og kalda, veturinn og norðrið, er hafið upp og umvafið dulúð og seiðmagni, sem er skýrt rómantískt einkenni, á meðan það sem áður þótti fagurt: hið suðræna, frjósama og ljúfa er beinlínis mannskemmandi. Eins og Simon Halink hefur bent á mynda hinar rómantísku hugmyndir í kveðskap Bjarna um landslag annars vegar og hins vegar íslenskan þjóðaranda ákveðna heild í hugsun skáldsins og verður varla fjallað um kvæði hans án þess að hafa það samhengi í huga.⁴⁶³ Í sumum kvæðum Bjarna er að finna neikvætt viðhorf í garð Dana og Danmerkur, líkt og fyrrum hjá Eggerti, og í *Saknaðar stefi* við för Hallgríms Schevings til Íslands kveður Bjarni:

Fóstrjörð sína

frjáði hann sem ek

⁴⁶⁰ Henrich Steffens, *Lebenserinnerungen aus dem Kreis der Romantik*, 220. „Jetzt zerbrochen plötzlich die Fesseln, und er war Dichter.“

⁴⁶¹ W. M. Senner. *The Reception of German Literature in Iceland, 1775–1850*, 17.

⁴⁶² Sbr. Þórir Óskarsson, *Svipur brotanna. Líf og list Bjarna Thorarensen*, 142.

⁴⁶³ Sbr. Simon Halink, *Asgard Revisited*, 169.

öllum huga af.

Í *dönskum Íslending*

dug um fólgin

hugði hann ei heldr en ek.⁴⁶⁴

Hér er á ferðinni sama hugmynd um danskan Íslending og í *Útlenzkur magi í lenzku bók* eftir Eggert Ólafsson þar sem hin erlendu, dönsku áhrif, eru talin spillandi fyrir íslenskt þjóðerni og ber þess vitni að andúðin á hinu danska var farin að verða útbreiddari en áður, líkt og fleiri kvæði og bréfaskriftir forkólfa sjálfstæðisbaráttunnar áttu eftir að leiða í ljós síðar. Þegar fyrirbærin þjóð, tunga, land og saga voru farin að renna saman fór jafnvel að myndast neikvætt viðhorf í garð landslags Danmerkur og loftgæða líkt og fram kemur í *Íslands minni*, betur þekkt sem *Eldgamla Ísafold*:

Hafnar úr gufu hér

heim allir girnumst vér

þig þekka að sjá,

glepur oss glaumurinn

ginnir oss sollurinn,

hlær að oss heimskinginn

Hafnar-slóð á.

Erfitt er að komast að annarri niðurstöðu en þeirri að „heimskinginn“ í þessu erindi sé danskur. Í næsta erindi kveður Bjarni:

Leiðist oss fjallalaust frón,

fær oss opt heilsutjón

þokulopt léð,

svipljótt land sýnist mér

sífellt að vera hér

sem neflaus ásýnd er

augnalaus með.⁴⁶⁵

Aðstæður í Danmörku eru því jafnvel heilsuspillandi fyrir Íslending. Fósturjörðin og norðrið, hið náttúrulega umhverfi Íslendinga, er aftur á móti æskilegt og eflandi. „Landið sem aldregi skemmdir þín börn!“ segir í kvæðinu *Ísland*: „Undarlegt sambland af frosti og funa,/fjöllum og sléttum og hraunum og sjá;/fagurt og ógurlegt ertu þá brunar/eldur að fótum þín jöklunum frá!“ Hið harðneskjulega land — jafnvel eldsumbrotin eru sveipuð með fagurri blæju — á sinn þátt í að rækta karlmannleg skapgerðareinkenni Íslendingsins:

---

⁴⁶⁴ Bjarni Thorarensen, *Ljóðmáli*, fyrra bindi, 13. Leturbreyting B.T.

⁴⁶⁵ Sama heimild, 27.

Fjör kenni' oss eldurinn, frostið oss herði,
fjöll sýni torsóktum gæðum að ná;
bægi sem kerúb með sveipanda sverði
silfurblár Ægir oss kveifarskap frá.⁴⁶⁶

Þessar sömu andstæður eiginleika birtast í kvæðinu *Suðurlönd og Norðurlönd* þar sem norðrið beinlínis tortímir þeim sem ekki búa yfir nægilegum styrk til að takast á við það, því að norðrið „ísspjóti íturhvössu/ónýta seggi bítur,/málmskjaldar menn ógilda/mundriða slær að grundu.“ Í síðasta erindinu spyr svo ljóðmælandinn:

Hvörn skal nú meta meira
mannshuga ver eður jarðar?
Skulum vér rækja ríkar
rós en norðurljósín?
Eða virða meir vísir
vellystar eður hreisti?
Hús oss heldur í gildi,
his oss linar til bana.⁴⁶⁷

Að vissu leyti minnir þetta á andstæðurnar sem Herder og Walter Scott drógu fram varðandi germönsk mál og frönsku; germönsku málin voru karlmannleg, franskan kvenleg. Hjá Bjarna verður hið hrjóstruga norður karlmannlegt, herðir fólk og gerir því gott, á meðan suðrið er heilsuspillandi, veikir og spillir andanum.

Þrátt fyrir þessar áherslur á íslenskt þjóðerni og nánast heilagt samband lands og þjóðar í kveðskap Bjarna fyrirfinnst hvergi vísir að ósk eða kröfu um að íslensk þjóð eigi að stjórna sér sjálf. Samt sem áður sést glitta í þá skoðun að það henti Íslendingum ekki að lúta í gras fyrir einum né neinum, ekki einu sinni konungum; það hafi þeir aldrei gert. Samband Íslendinga við konunga þeirra er túlkað sem samkomulag, nánast á jafningjagrundvelli, þegar Bjarni kvað í tilefni brúðkaups Tómasar Sæmundssonar:

Kóningsþrælar íslenzkir aldrei vóru,
enn síður skrílþrælar, lyndi með tvenn,
en ætíð því héldu þá eiða þeir sóru,
og ágætir þóktu því konungsmenn.⁴⁶⁸

Íslendingar höfðu þannig frá því í fornöld þótt „ágætir konungsmenn“ en aldrei kóningsþrælar, engar undirlægjur — frjálsir menn. Þrátt fyrir þessa tilvísun í germanskan frelsisanda er ekki að finna neinar pólitískar kröfur hjá Bjarna og má því segja að hann tilheyri fasa A ef miðað er við

⁴⁶⁶ Sama heimild, 55–56.

⁴⁶⁷ Sama heimild, 81–82.

⁴⁶⁸ Sama heimild, 165–166.

fasalíkan Miroslavs Hrochs og orðræðan því mjög svipuð því sem var hjá Eggerti Ólafssyni þó nokkuð kveði við skarpari tón. Orðræðan sem greina má hjá Bjarna er því raun orðræða menningarlegrar ættjarðarhyggju. Síðar, aftur á móti, varð Bjarni, ásamt Eggerti, fyrirmynd og innblástur næstu kynslóðar skálda, sem áttu eftir að notast við kveðskap sem vopn í pólitískri baráttu.

Bjarni Thorarensen beitti oft og iðulega fyrir sig fornorrænum bragarhátum í kveðskap sínum, fornyrðislagi og ljóðahætti, og var ásamt Jónasi Hallgrímssyni síðar að mörgu leyti ábyrgur fyrir því að festa fornyrðislag í sessi sem þjóðlegan *íslenskan* bragarhát. ⁴⁶⁹ Gylfi Gunnlaugsson telur að notkun þessara skálda á fornorrænum bragarhátum hafi fremur tengst fagurfræðilegum ástæðum en þjóðernis-hugmyndafræðilegum, ⁴⁷⁰ en er hægt að skilja þá þætti alfarið í sundur? Eins og Sveinn Yngvi Egilsson hefur bent á héldu fyrirrennarar og frumkvöðlar rómantíkurinnar því fram „að form og inntak væru gagnvirkir þættir í því ferli sem þeir álitu bókmenntasköpun vera“. ⁴⁷¹ Formið var því álituð vera óaðskiljanlegur hluti inntaksins og verður því að líta á hina fornorrænu bragarhætti sem hluta af skilaboðunum sem verið var að koma á framfæri. Með því að nota fornorræna bragarhætti, sem Íslendingar hafa löngum haft tilhneigingu til álíta forníslenska, var meðvitað reynt að gera inntak kveðskaparins eins þjóðlegt og mögulegt var. Íslensku skáldin þurftu í raun aldrei að takast á við leitina að hinu þjóðlega eins og hún var ástunduð í Þýskalandi, hvorki með tilliti til forms né inntaks, því löng hefð var fyrir því að notast við hina fornu bragarhætti og íslensk skáld höfðu löngum sótt innblástur í norræna goðafræði. Það sem breyttist þegar leið á nítjándu öldina var að bæði form og inntak yrðu tekin í þjónustu nýrrar hugmyndafræði — þjóðernisstefnunnar. En áður en sú breyting átti sér stað höfðu ýmis forrómantísk áhrif borist til Íslands og verk þýskra höfunda voru þýdd og prentuð fyrir tilstilli Magnúsar Stephensens.

5.2.1 Sveinbjarnar þáttur Egilssonar

Eins og áður er getið virðist hvorki forrómantík né fullproskuð rómantík virðist hafa haft nokkur áhrif á söguskoðun Magnúsar Stephensens eins og hún birtist í ræðu hans við setningu landsyfirréttarins 1801. Hann var samt sem áður mikill áhugamaður um þýskar bókmenntir í þeim anda og stóð fyrir því að verk eftir ýmsa þýska höfunda voru þýdd á íslensku og birt í tímaritunum sem prentuð voru í prentsmiðjunni á Leirárgörðum. Magnús fékk t.a.m. Jón Þorláksson á Bægisá til þess að þýða *Messíasarkviðu* Klopstocks, en áður hafði hann þýtt *Paradísarmissi* eftir Milton. Jón kunnir ekki ensku og hófst því handa við að þýða *Paradísarmissi* úr dönsku, en varð sér svo úti um þýska útgáfu og lauk verkinu með því að styðjast við hana. Munu margir, þar á meðal Jón Sigurðsson (1811–1879), síðar hafa verið á þeirri skoðun að þýðing Jóns væri mun betri á þeim köflum

⁴⁶⁹ Sbr. Simon Halink, *Asgard Revisited*, 169.

⁴⁷⁰ Sbr. Gylfi Gunnlaugsson, „Norse Myths, Nordic Identities: The Divergent Case of Icelandic Romanticism,“ 78.

⁴⁷¹ Sveinn Yngvi Egilsson, *Arfur og umbylting*, 74.

sem hann styðst við þýsku útgáfuna.⁴⁷² Annaðhvort hefur þýska þýðingin einfaldlega verið betri, eða Jón verið betri í þýsku en hann var í dönsku, sem er vel hugsanlegt í ljósi þess að hann sigldi aldrei til náms þar ytra. Dæmi eru um að skólagengnir Íslendingar á átjándu öld hafi ekki verið sérstaklega góðir í dönsku en því mun færari í þýsku og jafnvel frönsku. Eggert Ólafsson kvartaði t.a.m. yfir „ófullnægjandi dönskukunnáttu“ sinni í bréfi eftir að hann kom fyrst til Kaupmannahafnar.⁴⁷³ Því virðist sem að dvöl í Danmörku hafi verið forsenda fyrir því að menn lærðu málið að nokkru viti

Við þýðingu sína á *Messíasarkviðu* studdist Jón við þýska frumtextann, sem Magnús Stephensen sendi honum 1807,⁴⁷⁴ og þykir sú þýðing, líkt og þýðing hans á *Paradísarmissi*, almennt hafa heppnast þrýðilega og hafa þessar þýðingar öðlast sinn sess í íslenskri bókmenntasögu. Bæði þessi stórvirki þýddi Jón undir fornryðislagi og gerði þau þannig „íslensk“ að vissu leyti.⁴⁷⁵ Rétt eins og Johann Heinrich Voss gerðist þýskur Hómer með því að þýða Hómerskviður á þýsku undir „þýskum sexliðahætti“ gerðist Jón Þorláksson íslenskur Milton og Klopstock með því að þýða kviður þeirra á íslensku undir fornryðislagi. Þegar komið var fram á nítjándu öldina var unnið annað, jafnvel enn merkilegra þrekvirki á sviði þýðinga á erlendum bókmenntum þegar Sveinbjörn Egilsson gerðist íslenskur Hómer. Hann þýddi bæði *Ilíonskviðu* og *Ódysseisþýðing* í óbundið mál og þá síðarnefndu auk þess undir fornryðislagi; hann byrjaði einnig að snúa *Ilíonskviðu* í bundið mál en entist ekki aldur til þess. Um þýðingar Sveinbjarnar á forngrískum og latneskum kveðskap sagði Snorri Hjartarson að í „fegurstu verkum Sveinbjarnar mætist suðrænn og norrænn heimur, í snillingshöndum hans verður hinn klassíska efniviður að íslenskum kjörgrípum.“⁴⁷⁶ Þá orti hann einnig fjölmörg frumsamin kvæði og vann reyndar afar merkilegt starf á sviði fornfræða sem ekki gefst rúm til að fjalla um hér.

Sveinbjörn var í fóstri hjá Magnúsi Stephensen frá tíu ára aldri og sá Magnús til þess að drengurinn fengi tilhlýðilega tilsögn í latínulærdómi og öðrum fræðum hjá stúdentunum og skrifurum Magnúsar, Grími Pálssyni (1775–1853) og Hákonni Jónssyni (1774–1817), og hjá séra Árna Helgasyni (1777–1869), sem útskrifaði hann árið 1810.⁴⁷⁷ Árni varð síðan einn af stofnendum Hins íslenska bókmenntafélags 1816 ásamt Bjarna Thorarensen, Bjarna Thorsteinssyni (1781–1876) og Rasmus Kristjáni Rask (1787–1832). Vegna styrjaldarinnar milli Dana og Breta gat Sveinbjörn ekki siglt til náms í Kaupmannahöfn fyrr en fjórum árum síðar og dvaldi hann þar á árunum 1814–1819. Aðalnámsgrein Sveinbjarnar var guðfræði og voru kennarar guðfræðideildarinnar í

⁴⁷² Sbr. Gunnar Kristjánsson, „Skáldið á Bægisá,“ 8.

⁴⁷³ Villhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson. Íslensk endurreisn*, 30.

⁴⁷⁴ Sbr. Gunnar Kristjánsson, „Skáldið á Bægisá,“ 9.

⁴⁷⁵ Rétt er benda á að frekar nýleg fordæmi voru slíkum þýðingum því Benedikt Jónsson Gröndal (1762–1825) hafði þýtt *Musteri mannorðsins (Temple of Fame)* eftir Alexander Pope undir fornryðislagi árið 1790. Sbr. Simon Halink, *Asgard Revisited*, 169.

⁴⁷⁶ Snorri Hjartarson, formáli að *Ljóðmáli* eftir Sveinbjörn Egilsson, vi.

⁴⁷⁷ Jón Árnason, „Æfisauga Sveinbjarnar Egilssonar,“ 2–3.

Höfn á meðan námi hans stóð þeir C. F. Hornemann, P. E. Müller, F. Münter, Jens Møller, P. K. Meyer og Børge Thorlacius. Meðfram guðfræðinni fengust þeir flestir við fornfræði, klassísk, norræn eða hvoru tveggja. Íslendingasögur, Eddukvæði, Heimskringla og Íslendingasögur voru meðal þess sem kennararnir í guðfræðideildinni í Höfn fengust við.⁴⁷⁸ Þýska upplýsingin hafði haft þau áhrif á guðfræði sem fræðigrein þar í landi að guðfræðingarnir voru orðnir öllu „húmanískari“ í áherslum sínum en áður, auk þess sem vísindaleg vinnubrögð voru í heiðri höfð og Biblían varð viðfang nákvæmrar textarýni. Johann Gottfried Herder er reyndar þrýðilegt dæmi um slíkan guðfræðing upplýsingatímans, sem sneri sér nær alfarið að öllu veraldlegri fræðum þó hið andlega hafi augljóslega aldrei verið langt undan í hans tilfelli. Hann vann t.a.m. samanburðarrannsókn á Biblíuljóðum og mansöngvum, leit á Biblíuna með augum bókmenntasagnfræðings sem safn gamalla texta í veraldlegum skilningi og á kveðskap Biblíunnar sem þjóðlegan kveðskap hirðingjapjóðar.⁴⁷⁹ Hinn eiginlegi Guð var ekki í aðalhlutverki í þeim rannsóknum. Hugmyndir upplýsingarguðfræðinnar flutu svo norður til Danmerkur, oft með guðfræðingum sem lært höfðu í Þýskalandi eða dvöldu þar um hríð að námi loknu.

Rótgróin hefð var fyrir því við háskólann í Höfn að nemendur sæktu fyrirlestra úr öðrum greinum en þeirra eigin.⁴⁸⁰ Ýmislegt var í boði í heimspékideildinni sem gæti hafa freistað Sveinbjarnar, t.a.m. fyrirlestrar um latneskar, grískar og fornnorrænar bókmenntir auk þess sem Adam Oehlenschläger hélt fyrirlestra um síðari tíma bókmenntir á meðan Sveinbjörn var í námi. Er vel hugsanlegt að hann hafi við tækifæri hlýtt á einhvern þeirra, þó að engar heimildir séu fyrir því.⁴⁸¹ Aftur á móti er ljóst að fyrir utan fyrirlestra í guðfræði átti Sveinbjörn kost á því að sækja fyrirlestra í fornum fræðum og bókmenntum, m.a. hjá sjálfu höfuðskáldi rómantíkurinnar í Danmörku. Síðari verk Sveinbjarnar, og reyndar ævistarf hans allt, bendir til þess að það sé alls ekki langsótt að hann hafi sótt einhverja af þessum fyrirlestrum í heimspékideildinni. Hann hafði í raun mun meiri áhuga á, og sinnti í mun meiri mæli, grískum, latneskum, fornnorrænum og íslenskum fræðum (bæði hvað varðar þýðingar og textaútgáfur, þ.e.a.s. að þýða úr grísku og latínu á íslensku og öfugt) en guðfræðinni sem hann hafði numið við háskólann í Höfn.⁴⁸²

Sverrir Jakobsson hefur fært rök fyrir því að Sveinbjörn hafi í raun verið rómantískt skáld, einhversstaðar á milli Bjarna Thorarensens og Jónasar Hallgrímssonar, þó nær Jónasi.⁴⁸³ Eins og títt var meðal skálda þess tíma notaðist Sveinbjörn við Edduhætti í sínum eigin kveðskap, eins og hann gerði reyndar einnig í sumum þýðingum sínum, m.a. á *Ódysseífskviðu*. Sum af frumsömdum kvæðum Sveinbjarnar höfðu á sér rómantískan blæ. Um kvæðið *Ei glóir æ á grænum lauki* segir

⁴⁷⁸ Sbr. Clarence E. Glad, „Sveinbjörn Egilsson. Philologist, Translator and Teacher,“ 171–172.

⁴⁷⁹ Sbr. Ernst Naumann, „Lebensbild,“ í *Herders Werke* I, lxxxix og xcvi.

⁴⁸⁰ Sbr. t.d. Páll Eggert Ólason, *Saga Íslendinga IV*, 260–263.

⁴⁸¹ *Catalogus Praelectionum in Universitate Havniensi per Semestre Hybernum MDCCCXV*, 4–8.

⁴⁸² Sbr. Clarence E. Glad, „Sveinbjörn Egilsson. Philologist, Translator and Teacher,“ 175–176.

⁴⁸³ Sbr. Sverrir Jakobsson, „Ljóðskáldið Sveinbjörn Egilsson,“ 14.

Sverrir: „Hér skipar Sveinbjörn sér í hóp þeirra rómantísku skálda, sem sækja yrkisefni til náttúrunnar og bregða upp stillimyndum af umhverfinu á skýran og einfaldan hátt, en boðskapur kvæðisins er allt annað en einfaldur, bak við yfirborð rómantískrar náttúruhrifningar og þakkar-gjörðar til guðs er andi grískrar heimspeki, sem predikaði gildi þess að þræða meðalveg milli tveggja öfga.“⁴⁸⁴ Eflaust mætti deila um það hvort Sveinbjörn geti sannarlega talist „hreinræktað“ rómantískt skáld, en viss merki stefnunnar má greina í kvæðum hans, enda var rómantíkin svo að segja alltumlykjandi í skáldskap fyrri hluta nítjándu aldar, ekki síst á þeim tíma er Sveinbjörn var í námi í Kaupmannahöfn. Hitt er víst að Sveinbjörn getur nánast talist holdgervingur menningar-legrar ættjarðarhyggju og allt hans starf ber þess merki að hann hafi unnið í anda þess sem Miroslav Hroch skilgreindi sem fasa A menningarlegrar þjóðernisstefnu, því sannarlega helgaði hann líf sitt rannsóknum á tungumáli, sögu og menningu þjóðarinnar, ásamt hinum klassísku fræðum.⁴⁸⁵

Í fyrirlestrum Sveinbjarnar um mannkynssögu við Bessastaðaskóla má glögggt greina áhrif upp-lýsingarguðfræðinnar, t.d. þegar Gamla testamentið er notað sem heimild um mannkynssögu en öllum yfirnáttúrulegum atburðum er annaðhvort hreinlega sleppt eða þeir túlkaðir með náttúru-vísindalegum hætti. Þannig verður sagan um Sódómu og Gómorru á þann veg að dalurinn, sem borgirnar voru staðsettar í, hafi einfaldlega eyðilagst „af eldi, enn vatn varð eptir, Daudahafid“, án þess að minnst sé á aðkomu almættisins í því samhengi.⁴⁸⁶ Það sama á við um plágurnar tíu í Egyptalandi, þær áttu sér einfaldlega stað líkt og hver önnur farsótt eða hallæri, og klofningur Rauðahafsins er útskýrður með þeim hætti að „um nóttina gjörði stórvidri sem blés úteftir dauda-hafenu á móti flodinu, svo fiaran varð [...] meiri og leingri, undur var það að þetta skyldi bera að þegar svo mikid lá á.“⁴⁸⁷ Guðfræðingurinn segir þannig frá atburðum Gamla testamentisins án þess að Guð komi nokkurn tíma við sögu. Sama á við um grískar goðsögur en þar fjallar Sveinbjörn t.a.m. um Herakles eins og hann hafi alfarið verið mannlegur. Hann segir goðsögurnar eins og þær hafi sannarlega gerst, þó þær séu ef til vill ýktar, og „hreinsar“ þær með þeim hætti að allt guðlegt og yfirnáttúrulegt er fjarlægt.⁴⁸⁸

Í íslenskri sagnaritun hefur gætt tilhneigingar til þess að telja Baldvin Einarsson og Fjölnismenn hafa orðið fyrir þjóðernisrómantískum áhrifum á námsárum sínum í Danmörku og að það hafi verið kveikjan að sjálfstæðisbaráttunni. Það er aftur á móti vel hægt að færa rök fyrir því að þeir hafi verið talsvert mótaðir af námi sínu við Bessastaðaskóla og þeim kennurum sem þar voru, sér í lagi Sveinbirni og Hallgrími Scheving, *áður* en þeir héldu utan. Fyrir utan formálin kenndi Sveinbjörn þeim Baldvini Einarssyni og Fjölnismönnum mannkynssögu og gæti því hafa haft ein-hver áhrif á sögutúlkun nemenda sinna. Í ljósi þess að þessir nemendur Sveinbjarnar áttu síðar eftir

⁴⁸⁴ Sama heimild, 14.

⁴⁸⁵ Fjallað er um fasalíkan Miroslavs Hroch í þriðja kafla.

⁴⁸⁶ Sbr. *Lbs.* ÍBR 62 4to. Veraldar Saga, 24.

⁴⁸⁷ Sama heimild, 28.

⁴⁸⁸ Sbr. sömu heimild, 58.

að verða upphafsmenn íslenskrar þjóðernishreyfingar getur verið gagnlegt að athuga hvaða hugmyndir um þjóðir og þjóðerni birtust í fyrirlestrum Sveinbjarnar um mannkynssögu. Með því móti er hægt að gera sér betur grein fyrir því hvers kyns hugmyndir um þessi fyrribærri bærðust með nemendum þegar þeir sigldu svo til háskólanáms í Kaupmannahöfn. Viðhorf Sveinbjarnar til mannkynssögunnar almennt var á mörkum þess að vera viðhorf upplýsingar og rómantíkur. Hann var þeirrar skoðunar að margt hefði breyst til batnaðar í mannlegu samfélagi í gegnum aldirnar og að það væri ekki skynsöm afstaða að telja allt hafa verið betra í fjarlægri fortíð. Jafnframt tók hann fram að mannkynssagan sýndi samt sem áður „allvíða að fornmennt voru í mörgu fremr en vér“ og þó að siðirnir hafi almennt batnað fylgdu þeim einnig „nýir lestir“.⁴⁸⁹ Hann getur því talist hafa verið einkar yfirvegaður og skynsamur í sinni nálgun, sérstaklega samanborið við menn á borð við Henrich Steffens, en samtímis gætir hjá honum ákveðinna rómantískra áhrifa.

Í mannkynssögufyrirlestrunum við Bessastaðaskóla má greina fremur hefðbundnar hugmyndir um þjóðina og samband hennar við ættjörðina, sem þýsku fræðimennirnir Neumann, Kirchhoff og Meinecke, sem fjallað var um í öðrum kafla myndu telja hina *eiginlegu* þjóð, þ.e.a.s. hóp fólks sem deilir sameiginlegu blóði, ættjörð og sögu. Samband þjóðarinnar við ættjörðina er með þeim hætti að þegar Móses leiðir Gyðingana til Kanaanlands er það vegna þess að „þar höfdu forfedur þeirra leingi verið áður en þeir fluttu til Ægyptal[ands], það var því náttúrulegt þeir leitudu þangad aptur úr þrældómi ægyptskra“.⁴⁹⁰ Vissulega höfðu þýsku fræðimennirnir rétt fyrir sér að því leyti að sú skilgreining sem hér um ræðir hefur verið til a.m.k. frá upphafi ritaldar. Hugsunin hvað varðar þjóðir og þjóðerni er sú hin sama og t.d. hjá Heródotusi og Þúkýdidesi; þjóðin eru t.d. Gyðingar eða Grikkir, og ættkvíslirnar hjá Gyðingunum minna á „ættkvíslir“ grísku borggríkjanna, sem saman mynda síðan eina þjóð, sundraða í lífsbaráttu hversdagsins en sameinaða gagnvart utan- aðkomandi, framandi ógnum. Þannig sá Gídeon „hvað það var skadlegt fyrir gyðinga að dyrka afgudi annara þjóða“.⁴⁹¹ Þá vildu Gyðingar fá yfir sig konung „af ótta fyrir því að verða undirokadir af öðrum þjóðum“.⁴⁹² Þjóðir geta verið ýmist skyldar eða hver annarri framandi og einnig er að finna í fyrirlestrunum hefðbundnar staðalímyndir um þjóðir, t.a.m. þá að „[s]íðan [eftir eyðingu musterisins árið 70 e.Kr.] hafa gyðingar dreifst um flestar heimsálfur og lifa mest á kauphöndlun og vilja ógiarnan samþíðast adrar þjóðir.“⁴⁹³

Í fyrirlestrunum komu þannig fram hefðbundnar hugmyndir um þjóðir sem lífræn, hlutlæg fyrribærri. Í umfjöllun Sveinbjarnar um Trójustríðið má greina þessar sömu hugmyndir. Frásögn Sveinbjarnar er byggð á Hómerskviðum en hann fjallar um atburðina líkt og um sögulegar staðreyndir sé að ræða. Uppruni þjóða er túlkaður þannig að þær séu komnar af einstaka ættfeðrum og

⁴⁸⁹ Sveinbjörn Egilsson, *Skólaræður Sveinbjarnar Egilssonar*, 16–17.

⁴⁹⁰ *Lbr. ÍBR* 62 4to. *Veraldar Saga*, 29.

⁴⁹¹ Sama heimild, 32.

⁴⁹² Sama heimild, 35.

⁴⁹³ Sama heimild, 43.

engar athugasemdir gerðar við þess konar goðsögur. Þátttaka Grikkja í Trójustríðinu er útskýrð með þeim hætti að Grikkir, sem fram að þessu höfðu mestmegnis barist innbyrðis, hafi skyndilega staðið frammi fyrir sameiginlegri ógn og þá hafi hin sundraða gríska þjóð komið saman „sem einn madur“ andspænis útlendingunum.⁴⁹⁴

Í fyrirlestrum Sveinbjarnar gætir því ekki hugmynda um samfélagssáttmála eða borgaralegt, valkvætt þjóðerni og fyrir utan áhrif upplýsingarguðfræðinnar á túlkun hans á sögu Ísraelsmanna í fornöld er varla hægt að halda því fram að önnur áhrif upplýsingarinnar liti umfjöllun Sveinbjarnar að nokkru leyti; þjóðin er gerð úr sameiginlegu blóði, tungumáli og sögu, engu öðru. Það er mikilvægt að hafa þessa túlkun á þjóðarhugtakinu í huga þegar sjónum er beint að því hvernig fyrrverandi nemendur Sveinbjarnar tjá sig um landsins gagn og nauðsynjar fáeinum árum síðar, í bundnu og óbundnu máli.

Norski sagnfræðingurinn og guðfræðingurinn Rudolf Keyser (1803–1864) dvaldi á Íslandi á árunum 1825–1827, m.a. á Bessastöðum þar sem hann hefur líklega búið hjá Sveinbirni Egilssyni sem jafnframt var helsti lærifaðir Keysera á Íslandi.⁴⁹⁵ Einnig var hann í miklum samskiptum við Hallgrím Scheving⁴⁹⁶ sem hafði verið sambýlismaður Bjarna Thorarensens á námsárunum í Höfn.⁴⁹⁷ Keyser var, ásamt Peter Andreas Munch (1810–1863), einn af forvígismönnum þjóðernissinnaðrar sagnaritunar í Noregi og kenndi þeim síðarnefnda m.a. forníslensku í þeim tilgangi að geta unnið með frumheimildir um norska miðaldasögu. Í takt við þróunina annars staðar í Evrópu á þessum tíma var unnið að sköpun eða styrkingu sér-norskrar sjálfsímyndar og þjóðernis með því að skrifa sérstaka norska þjóðarsögu. Mikið af hráefninu sem þurfti til sköpunar þess háttar sagnaritunar var á forníslensku (norrænu), en til þess að hægt væri að nota það til norskrar framsetningar á sögu Norðmanna þurfti að þýða það því almennt gátu Norðmenn ekki lesið fornþéttmenntirnar á frummálinu. Slíkar þýðingar, sem skyldu þjóna þeim tilgangi að skapa hráefnið til norskar þjóðarsögu, voru meðal þess sem Keyser hafði einsett sér að koma í verk.⁴⁹⁸ Hann réðist því í það að þýða verk Snorra Sturlusonar og valdar fornsögur, ekki þýðinganna sjálfra vegna, heldur með það að markmiði að skapa heimildagrunn til ritunar norskrar þjóðarsögu frá upphafi Ynglinga sögu til dauða Ólafs Hákonarsonar árið 1387.⁴⁹⁹ Í því samhengi er afar áhugavert að bera saman ætlaðar gullaldir íslenskrar og norskrar þjóðernisstefnu hvorrar um sig, því sú íslenska endar að sjálfsögðu 1262 við gerð gamla sáttmála, en sú norska 1387 við dauða Ólafs Hákonarsonar, þegar Eiríkur af Pommern varð konungur Danmerkur, Noregs og Svíþjóðar. Í lok kaflans um dauða Ólafs konungs

---

⁴⁹⁴ Sama heimild, 60.

⁴⁹⁵ Sbr. Jon Gunnar Jørgensen, „Rudolf Keyser and His Use of Old Norse Texts in the Norwegian National Initiative,“ 235

⁴⁹⁶ Sbr. Per Sveas Andersen, *Rudolf Keyser. Embetsmann og Historiker*, 50.

⁴⁹⁷ Jón Þorkelsson, „Hallgrímur Scheving,“ 113.

⁴⁹⁸ Per Sveas Andersen, *Rudolf Keyser. Embetsmann og Historiker*, 37.

⁴⁹⁹ Sama heimild, 37.

„hafði Keyser skrifað orðið „Endir“ og teiknað lækkaðan sorgarfána merktan svörtum krossi“.⁵⁰⁰ Það kom svo í hlut manna á borð við P.A. Munch að nýta þennan efnivið til ritunar norskrar þjóðarsögu, en Munch byggði sex binda stórvirki sitt, *Den norske folks historie* (1852–1863),⁵⁰¹ að nokkru leyti á fornsögum, þ.á m. Íslendingasögum og öðrum íslenskum heimildum.

Einsýnt er að þörfin fyrir nýja gerð þjóðarsögu var til komin vegna klofnings Noregs úr danska alríkinu árið 1814. Norska ríkið lenti hins vegar fljótlega þar á eftir undir sænskum konungi og varð því í raun ekki fyllilega sjálfstætt ríki fyrr en 1905 og má segja að það hafi ýtt enn frekar undir þörfina fyrir sköpun, ræktun og viðhalds sérstakrar norskrar þjóðarímyndar og sögu. Mikilvægt varð að miðla því til umheimsins að Norðmenn væru sérstök þjóð og ekki síður að fá Norðmennina sjálfa til þess að átta sig á því.⁵⁰² Keyser og samstarfsmönnum hans var svo mikið í mun að þjóðnýta fortíðina að þeir töldu að nær allur fornnorænn menningararfur væri í raun norskur og hefur sú viðleitni verið nefnd „menningarleg heimsvaldastefna“ (e. *cultural imperialism*).⁵⁰³

Keyser kom við í Kaupmannahöfn á leið sinni til Íslands og hitti þar m.a. Rasmus Rask og Finn Magnússon. Finnur var á þessum tíma að vinna að stórvirki sínu *Eddalæren og dens Oprindelse* (sem kom út í fjórum bindum 1824–26) og nokkur ár voru liðin síðan Rask hafði gefið út *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprog* (1818). Verk þeirra beggja höfðu mikil áhrif á þróun í átt til menningarlegrar þjóðernishyggju, bæði á Íslandi og á Norðurlöndunum almennt, ekki síst sem fræðilegur grundvöllur þjóðernissinnaðra viðhorfa í garð fornbókmennta og tungumála. Ævi-söguritari Keyser, Per Sveaas Andersen, getur sér þess til að það hafi verið spennandi fyrir Keyser að hitta Finn vegna þess að hann hafi verið meðal lærðustu fornfræðinga í Kaupmannahöfn og einnig vegna þess að hann var Íslendingur.⁵⁰⁴ Rask hafði einnig dvalið á Íslandi (1813–1815) með það í huga að dýpka þekkingu sína á hinu forna tungumáli Norðurlandanna og dvaldi þá m.a. hjá Steingrími Jónssyni sem þá var prestur í Odda og Magnúsi Stephensen, þar sem hann kynntist Sveinbirni Egilssyni áður en sá síðarnefndi sigldi utan til náms. Þá hafði hann kynnst Bjarna Thorarensen á námsárum sínum í Kaupmannahöfn en hann útvegaði honum hesta og vistir þegar Rask fór norður í land að heimsækja Jón Þorláksson á Bægisá.⁵⁰⁵ Á árunum 1801–1807 hafði Rask lært við latínuskólann í Óðinsvéum þar sem störfuðu kennarar á borð við Søren N. Bloch (1772–1862), C.F. Degen (1766–1825), og Ludvig Heiberg (1760–1818), sem höfðu skrifað um „tungumál, orðsifjafraði, málvísindi og heimspeki Kants, — efni sem virðast hafa haft áhrif á hinn unga

⁵⁰⁰ Sama heimild, sami staður.

⁵⁰¹ Sbr. Jon Gunnar Jørgensen, „Norrøne kildetekster og norsk nasjonsbygging“, 50–51.

⁵⁰² Sama heimild, 47.

⁵⁰³ Gylfi Gunnlaugsson, Inngangur að *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, 13.

⁵⁰⁴ Per Sveaas Andersen, *Rudolf Keyser. Embetsmann og Historiker*, 48–49.

⁵⁰⁵ Sjá t.d. Alderik H. Blom, „„Sacred Isle! Mightiest Temple of Remembrance!“ Rasmus Rask, Iceland and the Icelandic Language“, 75–77.

Rask.⁵⁰⁶ Þetta mætti einnig túlka sem vitnisburð um það hvernig hughyggja Kants átti sinn þátt í því að breiða út hugmyndir rómantíkurinnar frá heimi bókmennta og inn í ýmis vísindi.

Varðandi áhrif Rasks sjálfs má segja að þau hafi ekki einungis verið vísindalegs og málfræðilegs eðlis, heldur ekki síst hugmyndafræðilegs, og er þáttur hans í íslensku málhreinunarstarfi vel þekktur. Í skrifum hans má einnig glögg sjá áhrif menningarlegrar ættjarðarhyggju og rómantískrar hugsunar hvað varðar eðli tungumálanna og minnir þar reyndar sumt á Herder þó að hann hafi ekki verið upphafsmaður slíkrar hugsunar líkt og áður hefur komið fram. Í *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprog* (1818) sagði Rask engan miðil vera „jafn mikilvægan og tungumálið til þess að auka þekkingu á uppruna og skyldleika þjóðanna í grárrí fornaskju, þar sem sagan yfirgefur okkur“. Því að á einum mannsaldri geti „trúarbrögd, siðir, reglur, lög og ásigkomulag þjóðanna breyst. Þær geti hafið sig upp til menntunar eða fallið aftur í villimennsku og fáfræði,“ en tungumálið lifi flestar slíkar breytingar af og geti verið þekktanlegt, þó það sé ekki eins, jafnvel eftir þúsund ár. Hann tók Grikkland sem dæmi um það, þar sem megi „ennþá þekkja tungumál Hómers í máli gríska bóndans“.⁵⁰⁷ Hér birtast þær hugmyndir um tengsl tungu og þjóðar sem upphaflega höfðu fram komið með menningarlegri ættjarðarhyggju, og höfðu þróast áfram í þýsku upplýsingunni og í meðförum manna á borð við Herder. Hugmyndin um að tungan væri hreinust og upprunalegust í meðförum bændafólks í sveitum var nú komin í fræðilegan og málvísindalegan búning og ber þess skýrt vitni hvernig rómantísk hugsun hafði smogið inn í ýmsar fræðigreinar og þannig haft mikil áhrif í víðu samfélagslegu samhengi.

Látið hefur verið í veðri vaka að Keyser hafi haft áhrif í þá veru að kveikja áhuga Tómasar Sæmundssonar og Jónasar Hallgrímssonar á íslenskum fornþekkingum og sögu. Jón Helgason biskup, ævisöguritari Tómasar taldi t.a.m. svo hafa verið.⁵⁰⁸ Fyrir því eru þó, að því er virðist, engin sérstök rök önnur en þau að Keyser hafi umgengist þá félaga talsvert á meðan Íslandsdvölinni stóð, enda voru þeir á svipuðum aldri en hinir upprennandi Fjölnismenn voru fjórum árum yngri en Norðmaðurinn. Þó að Sveinbjörn og Hallgrímur hafi ekki tekið þjóðernispólitíska afstöðu í sinni fornfræðaiðkun, og þar af leiðandi líklega ekki haft áhrif í þá veru á nemendur sína, er ekkert sem bendir til þess að slíkar áherslur hafi borist til Íslands með Keyser Hvorki Jónas eða Tómas urðu t.a.m. þjóðernispólitískir baráttumenn fyrr en með útgáfu Fjölnis 1835. Aftur á móti var fornaldar-áhuginn á Íslandi, líkt og annars staðar á Norðurlöndunum, talsverður fyrir þann tíma eins og fræðilegar áherslur kennaranna við Bessastaðaskóla bera glögg vitni. Skrif Baldvins Einarssonar í

---

⁵⁰⁶ Sama heimild, 73.

⁵⁰⁷ Rasmus Christian Rask, *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprog*, 7. „Men intet Middel til Kundskab om Nasionernes Herkomst og Slægtskab i den graa Oldtid, hvor Historien forlader os, er saa vigtigt som *Sproget*. I en Menneskealder kan et Folk forandre Religion, Sæder, Vedtægter, Love og Indretninger, hæve sig til Dannelse eller falde tilbage i Raahed og Vankundighed, men Sproget varer under alle disse Omvekslinger bestandig ved, om ikke ganske det samme, saa dog gjenkjendeligt nok igjennem hele Tusendaar. Saaledes for Eksempel har den græske Folkefærd undergaaet alle disse Skjæbnens Omvæltninger, men endnu kjendes Homers Tungemaal i den græske Bondes Tale.“ Leturbreyting R.R.

⁵⁰⁸ Sjá t.d. Sveinn Yngvi Egilsson, *Arfur og umbylting*, 33–34.

Ármani á alþingi frá og með 1829 bera það með sér að hann hafði yfirgripsmikla þekkingu og einlægán áhuga á Íslendingasögum. Hann var vel lesin í þeim fræðum þegar hann sigldi til Kaupmannahafnar 1826 og hæpið að Keyser hafi haft nokkur áhrif þar á. Að því sögðu er samt sem áður ekki óhugsandi að um nokkurs konar víxlverkun áhrifa hafi verið að ræða, ekki ósvipaða þeirri og átti sér stað þegar þýsk skáld fóru að leita efniviðar til Bretlandseyja. Per Sveas Andersen velti því fyrir sér hvort að þjóðerniskennd Keyzers sem Norðmanns gæti hafa eftl þjóðerniskennd þeirra Íslendinga sem kynntust honum. Þannig mun Keyser, samkvæmt bréfi séra Árna Helgasonar til vinar síns, hafa haft þau áhrif á heldri konur í næsta nágrenni að þær ákváðu að hættu að klæða sig á danska vísu og kusu að klæðast gömlum íslenskum búningi „eða eitthvað honum sem líkast“.⁵⁰⁹

Það að menn á borð við Rasmus Rask og Rudolf Keyser skuli hafa komið til Íslands beinlínis í þeim erindagiörðum að afla sér efniviðar, og að *verða fyrir* áhrifum, en að þeir skuli jafnframt mögulega hafa haft áhrif á Íslendinga er gott dæmi slíka víxlverkun áhrifa. Annað áhugavert dæmi eru möguleg áhrif ferðabóka erlendra ferðalanga á Íslandi á viðhorf Íslendinga til Þingvalla, en það virðast vera fyrstu heimildirnar þar sem Þingvellir eru mæðir sérstaklega, fyrst vegna náttúru- fegurðar en síðar einnig í þjóðernisrómantísku ljósi.⁵¹⁰ Flestar voru þessar ferðabækur þó ekki gefnar út fyrr en löngu síðar og þar að auki voru afar fáir Íslendingar sem gátu lesið ensku. Þar af leiðandi er afar hæpið að ætla að ferðabækurnar hafi haft afgerandi áhrif á hugarfar Íslendinga. Hins vegar haldast þær í hendur við aukinn áhuga Íslendinga á Þingvöllum sem stað minninga, sem sést m.a. á því að þegar Finnur Magnússon var beðinn um að gera skýrslu um varðveislu fornminja á Íslandi árið 1817 lagði hann til að Lögberg skyldi friðað og merkt sérstaklega með minnismerki.⁵¹¹ Vert er að benda á að skyndilegan áhuga Dana (og annarra) á friðun fornminja má rekja beint til starfs Johannis Joachims Wickelmann sem innleiddi nýja sýn á gildi fornminja og taldi þær ekki einungis hafa gildi í sjálfu sér, heldur væru þær lykill að rannsóknum á fornri menningu í víðara samhengi.⁵¹²

Þó að orðræða menningarlegrar ættjarðarhyggju (fasa A) sé í grundvallaratriðum í raun hin sama og orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu (fasa B) virðist sem svo að umskiptin frá fasa A yfir í fasa B eigi sér eingöngu stað fyrir ytri áhrif, t.d. á tímum pólitískrar eða samfélagslegrar ólgu af einhverju tagi. Þetta hafði þegar átt sér stað í Noregi á tímum Napóleonsstyrjaldanna þegar Noregur var skilinn frá danska alríkinu og gerð var tilraun til að stofna þar sjálfstætt konungdæmi 17. maí 1814. Ólgan samfara þeim atburðum, bæði aðdraganda þeirra og eftirmála, útskýrir að hluta til þörfina sem myndaðist þar fyrir *norska* þjóðarsögu einmitt upp úr þeim tíma. Á sama tíma var á Íslandi í raun enginn hljómgrunnur fyrir kröfur um sjálfstjórn af neinu tagi. Hér voru

⁵⁰⁹ Tilvitnun í: Per Sveas Andersen, *Rudolf Keyser. Embetsmann og Historiker*, 51.

⁵¹⁰ Sbr. Jón Karl Helgason, „Hver skóp Þingvelli sem sögulegt minnismerki,“ 100.

⁵¹¹ Sama heimild, 102–103.

⁵¹² Sbr. Alain Schnapp, *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*, 262.

aðstæður því allt aðrar og þurfti aðra atburði til að leysa þjóðernisstefnuna úr læðingi. Segja mætti að fyrsta kynslóð manna B fasans á Íslandi hafi verið upp aldir af einkar virkum og vel tengdum A fasa mönnum. Sveinbjörn Egilsson var t.d. í nánum tengslum við efstu lög fræðasamfélagsins á Norðurlöndum á sviði menningar og menntunar.⁵¹³ Þá vann hann ýmis þrekvirki á fræðasviðinu sem telja má dæmigerð fyrir fasa A. Má þar nefna þýðingu hans á *Ódysseisföviðu* undir fornyrðislagi, þýðinguna á *Ilíonsföviðu* á óbundið mál í fornsagnastíl og orðabók hans yfir hugtök í fornorrænu skáldamáli, *Lexicon poeticum antiqæ linguæ Septentrionalis* (1860). Það getur því vart talist langsótt að Sveinbjörn gæti hafa kveikt áhuga nemenda sinna á fornsögum og skáldskap, klassískum og norrænum.

Örfáum árum eftir að Baldvin Einarsson, sem einmitt sótti mikinn innblástur til Íslendingasagna í ritstörfum sínum, útskrifaðist úr skóla og sigldi til Kaupmannahafnar áttu sér stað atburðir í París sem ollu skjálfta um gervalla Evrópu, en áður en vikið verður að því er við hæfi að athuga hvernig samspil styrjaldar, stjórn mála og rómantíkur stökkbreytti rótgrónum hugsunarhætti í þýsku ríkjunum og endurskilgreindi samband ríkis og þjóðar á þá vegu að skyndilega taldi stór hópur málsmetandi manna það algjörlega ólíðandi að handhafar ríkisvaldsins væru af öðru þjóðerni en þegnarnir.

5.3 Innreið menningarlegrar þjóðernisstefnu í Þýskaland 1806–1830

Á því sama tímabili og fjallað var um hér að ofan hafði átt sér stað í Þýskalandi ör þróun í átt til fullþroskaðrar menningarlegrar þjóðernisstefnu með skýr pólitísk markmið. Sú þróun var afar mikilvæg fyrir gang mála á Norðurlöndunum og hafði margvísleg áhrif þar á, pólitísk sem og hugmyndafræðileg. Líkt og minnst var á hér að ofan orsakast umbreytingin úr fasa A yfir í fasa B í flestum, ef ekki öllum tilvikum, af samfélagslegri ólgu af einhverju tagi, styrjöldum eða byltingum, nær eða fjær. Sigur herja Napóleons á Prússum við Jena og Auerstädt í október 1806 og innreið franska hersins í Berlín í kjölfarið varð til þess að kynda undir almenna andúð á Frökkum, sem var þó orðin ærin fyrir, eins og sýnt var fram á í fyrri köflum. Sú staðreynd að fyrr á sama ári hafði Napóleon í reynd leyst upp Hið heilaga rómverska keisaradæmi varð til þess að bæta gráu ofan á svart í hugum margra Þjóðverja og fram á ritvöllinn þustu menn á borð við Ernst Moritz Arndt og Friedrich Ludwig Jahn sem boðuðu m.a. hreint hatur á öllu því sem gat talist vera franskt. Áherslunum sem komu fram á þessum árum mætti skipta gróflega í tvennt. Annars vegar var lögð áhersla á það að þýskt þjóðerni væri á vissan hátt öðru þjóðerni æðra og hins vegar að franskt þjóðerni væri hreinlega af hinu illa, það væri í raun ekki einu sinni alvöru þjóðerni og franska ekki

---

⁵¹³ Sjá t.d. Clarence E. Glad, „Sveinbjörn Egilsson. Philologist, Translator and Teacher,“ 187.

alvöru tungumál. Farið var að líta á Frakka sem „rómaníseraða“ kelta sem töluðu afbakaða latínu og væru þar af leiðandi ekki færir um frumlega hugsun.

Johann Gottlieb Fichte hélt fyrirlestra við Berlínarháskóla veturinn 1807–1808 (þeir birtust í bókarformi sem *Reden an die deutsche Nation*) sem áttu lítið skylt við þá heimspeki sem hann var vanur að fást við en voru þess í stað lítt dulbúinn þjóðernisáróður í skugga fransks hernáms. Í fyrirlestrunum komu ofangreindar áherslur fram með einkar skýrum hætti: upphafning þýsks þjóðernis og fyrirlitning á frönsku þjóðerni. Þýska þjóðin (sem og aðrar „óblandaðar“ germanskar þjóðir) var að mati Fichtes hin eiginlega, upprunalega þjóð (þ. *Urvolk*)⁵¹⁴ og þýska var upprunalegt tungumál (þ. *Ursprache*). Mikilvægi tungumálsins fyrir þjóðina helgast ekki síst af því að „tungumálið mótar manneskjurnar mun meira en manneskjurnar tungumálið“,⁵¹⁵ sem er í samræmi við áherslur menningarlegrar ættjarðarhyggju og vangaveltur Herders um þetta sama mál. Þar sem tungumálið mótar hugsunarhátt þjóðarinnar þarf það að vera sem upprunalegast og endurspegla þannig hinn sanna þjóðaranda. Franska var aftur á móti að mati Fichtes lítið annað en úrkynjuð latína, sem væri þar að auki framandi tunga fyrir sjálfa málhafana, þar sem hún væri í raun ekki þeirra eigin náttúrulega tunga. Slíkt tungumál væri eðli málsins samkvæmt „dautt“ og því ekki nothæft til neins nema fremur ómerkilegra hluta og að þjóð sem mælti á slíka dauða tungu teldi „miðlungsgóða lærdómsvísu í kómedíuformi um hræsni vera sitt mesta verk á sviði heimspekinnar“.⁵¹⁶

Margt í fyrirlestrum Fichtes er að vissu leyti rökrétt framhald af orðræðu Herders nema hvað að hjá Fichte má greina breyttar áherslur eða sýn á þýska þjóð í sögu og samtíð. Það sem Fichte leit á sem „hreint“ og „ómengað“ í fari þýsrrar þjóðar taldi Herder vera orðið „mengað“ eða „úrkynjað“ fyrir löngu síðan, sér í lagi í menningarlegu tilliti.⁵¹⁷ Fichte taldi hins vegar að hetjuleg andspyrna germanskra þjóðflokka gegn yfirgangi Rómverja hafi verið forsenda vestrænnar menningar og að Evrópa samtímans ætti þeim í raun allt að þakka:

Hefði Rómverjum tekist að kúga þá einnig [germana] og, eins og Rómverjar gerðu alls staðar, útrýma þeim sem þjóð, þá hefði gervöll framþróun mannkyns farið í aðra, og maður getur varla haldið heppilegri átt. Þeim þökkum við, nánustu erfingjar foldar þeirra, tungu þeirra og hugarfars, að við erum enn Þjóðverjar, að straumur upprunalegrar og sjálfstæðrar tilveru ber okkur enn áfram; þeim þökkum við allt sem við höfum síðan orðið sem þjóð, og þeim, ef tilveru okkar er ekki þegar lokið og síðasti blóðdropinn sem við erfðum frá þeim þornaður í æðum okkar, þeim munum við þakka allt það sem við eigum enn eftir að verða.⁵¹⁸

⁵¹⁴ Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, 91–92.

⁵¹⁵ Sama heimild, 43.

⁵¹⁶ Sbr. sömu heimild, 58–59. „[Z]u allerletzt, daß ein solches Volk etwa ein mittelmäßiges Lehrgedicht über die Heuchelei in Komödienform für ihr größtes philosophisches Werk anerkennen wird.“ Þarna vísar Fichte til gamanleiksins *Tartuffe* eftir franska leikskáldið Molière (1622–1673) frá 1664.

⁵¹⁷ Sbr. Johann Gottfried Herder, *Über die neuere deutsche Literatur* III, 189.

⁵¹⁸ Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, 104–105. „Wäre es den Römern gelungen auch sie zu unterjochen und, wie dies der Römer allenthalben that, sie als Nation auszurotten, so hätte die ganze Fortentwicklung der Menschheit eine andere, und man kann nicht glauben erfreulichere Richtung genommen. Ihnen verdanken wir,

Í beinu framhaldi sagði hann að aðrar germanskar þjóðir, „bræður okkar“, sem forðum hefðu flust á brott frá hinum fornu heimahögum og stofnað ríki annars staðar, ættu þessum germönnum „sem sigruðu hina eilífu Róm“ einnig sjálfa tilvist sína að þakka.⁵¹⁹ En það voru ekki einungis germanskar bræðraþjóðir heldur „gervöll framþróun mannkyns“ sem var undir. Með þessum málflutningi er komin fram hugmyndin um sérstakt sögulegt hlutverk Þjóðverja sem boðbera og verndara siðmenningar í heiminum. Þá hugmynd átti Friedrich Ludwig Jahn eftir að enduróma í ritinu *Deutsches Volksthum* (1810) þar sem hann ritaði: „Þýskaland, ef það sameinast sem þýskt samfélag, þróar gríðarlega ónýtta krafta sína, mun það geta skapað eilífan frið í Evrópu, verið verndarengill mannkynsins!“⁵²⁰ Í fyrirlestrum Fichtes er að finna alla þrjá frumþætti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu, *sögu*, *tungu* og *blóð*, ásamt pólitísku ákalli. Það er ef til vill ekki alltaf sagt berum orðum en orðræðan sjálf og stíllinn ber það með sér að fyrirlestrarnir eru í grunninn ákall um sameiningu Þjóðverja og að þeir varpi af sér erlendu, í þessu tilfalli frönsku, oki. Hvort sú sameining myndi raungerast undir formerkjum eins ríkis eða einhvers konar þýskt ríkjasambands virðist ekki hafa skipt Fichte öllu máli, frekar en marga aðra sem töluðu fyrir sameiningu Þjóðverja á nítjándu öld. Einhvers konar sameining á grundvelli þjóðernis var meginatriðið, nánari útfærsluatriði voru látin liggja á milli hluta.

Um þær mundir sem Fichte hélt fyrirlestra sína við Berlínarháskóla sat skáldið Heinrich von Kleist (1777–1811) við skriftir á leikritinu *Die Hermannsschlacht*. Í því endurómar hann sömu orðræðu og Fichte í formi leikrits, sem var í raun beintengt áformum um andspyrnu gegn franska hersetuliðinu. Þá ber að hafa hugfast að leikrit þetta gekk á milli manna í handriti, þar sem óhug-sandi reyndist að setja það upp í Vínarborg, líkt og Kleist hafði ætlað, vegna ósigurs Austurríkismanna gegn Frökkum við Wagram í júlí 1809. Leikritið var reyndar prentað 1821, en ómögulegt reyndist að setja það upp fyrr en á síðari hluta nítjándu aldar þegar slíkt þjónaði loks hugmyndafræðilegum og pólitískum markmiðum valdhafa.⁵²¹

Hugmyndin um þjóðlega andspyrnu gegn franska hersetuliðinu var innblásin af fréttum af andspyrnu spænskra skæruliða gegn hernámi Frakka þar. Prússneski embættismaðurinn H.F.K. vom Stein (1757–1831) taldi slíka andspyrnu nauðsynlega vegna þess að hún væri háð af þjóðinni sjálfri en ekki einungis hefðbundnu herliði. Til þess að skæruhernaðurinn yrði mögulegur þyrfti að kynda undir ótta og reiði meðal almennings yfir því að vera undir hæl erlends valds.

---

die nächsten Erben ihres Bodens, ihrer Sprache und ihrer Gesinnung, das wir noch Deutsche sind, daß der Strom ursprünglichen und selbständigen Lebens uns noch trägt; ihnen verdanken wir alles was wir seitdem als Nation gewesen sind, ihnen, falls es nicht etwa jetzt mit uns zu Ende ist und der letzte von ihnen abgestammte Blutstropfen in unsern Adern versiegt ist, ihnen werden wir verdanken alles was wir noch ferner sein werden.“

⁵¹⁹ Sama heimild, 105.

⁵²⁰ Friedrich Ludwig Jahn, *Deutsches Volksthum*, xv. „Deutschland, wenn es einig mit sich, als deutsches Gemeinwesen, seine ungeheuern niegebrauchten Kräfte entwickelt, kann einst der Begründer des ewigen Friedens in Europa, der Schutzengel der Menschheit sein!“

⁵²¹ Sbr. *Heinrich von Kleist sämtliche Werke und Briefe in vier Bänden*, 1070.

Einstaklingurinn þyrfti að vera reiðubúinn til að fórna eignum sínum og lífi fyrir þjóðina, því ef sigur næðist ekki væri þjóðin hvort eð er glötuð.⁵²²

Óbeitin á Frökkum jókst jafnt og þétt eftir því sem leið á hernámið og styrjöldina. Ernst Moritz Arndt gaf út dreifiritið *Um þjóðarhatur* (þ. *Ueber Volkshaß*) þar sem hann sagði: „Ég vil hatrið gegn Frökkunum, ekki einungis í þessari styrjöld, ég vil það til langframa, ég vil það að eilífu.“⁵²³ Sameinist Þjóðverjar um þetta hatur muni það þjóna vörnum landsins betur en nokkur hernaðarmannvirki. Hinn herskái tónn og fjálgleg notkun hugtaksins „hatur“ voru réttlætt með tilvísun í orð Krists í Matteusarguðspjalli (10.34), því sagði ekki Kristur: „Ég kom ekki til að færa frið, heldur sverð“?⁵²⁴ Hatrið átti í raun að vera eins konar varnarviðbragð þjóðarinnar við ágangi nágrannanna því að „þræll framandi þjóðar getur ekki verið manneskja“⁵²⁵ og slíkt ástand stríddi gegn vilja Guðs. Líkt og fyrr sagði höfðu grunnþættir þessarar orðræðu verið lengi á sveimi en þá er eins og styrjöldin og hernámið hafi í einu vetfangi leyst krafta úr læðingi sem bættu pólitískum kröfum við orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju (fasi A). Með því varð til menningarleg þjóðernisstefna (fasi B) Þá fyrst er hægt að tala um pólitíska hugmyndafræði sem byggð er á æðri tilgangi sem krefst fórna af einstaklingnum fyrir þjóðarheildina. Þessu fylgdi skýr söguskoðun sem byggði á hugmyndinni um frjálsa gullöld, niðurlægingu undir erlendum yfirráðum og voninni um vakningu þjóðarinnar og endurhvarf til þjóðfrelsis gullaldarinnar í náinni framtíð — stef sem átti eftir að enduróma víðar, þ.m.t. á Íslandi nokkrum árum síðar.

Eftir að unninn hafði verið lokasigur á herjum Napóleons áttuðu stjórnvöld í þýsku ríkjunum sig á því að hin nýja þjóðernisstefna ógnaði hefðbundnum valdhöfum og því stjórnarfyrirkomulagi sem var við lýði, ekki síður en franska byltingin hafði gert áður. Sérstaklega voru stjórnvöld í Austurríska keisaradæminu viðkvæm fyrir hvers kyns þjóðernishreyfingum enda fátt sem ógnar fjölþjóðlegu keisaradæmi meira en almenn þjóðarvakning, sem var þar að auki bráðsmitandi. Samkvæmt Karlsbad-tilskipununum (þ. *Karlsbader Beschlüsse*), sem gefnar voru úr í Þýska sambandinu 1819, var sett blátt bann við hvers kyns þjóðernisáróðri í þýsku ríkjunum. Þjóðernishreyfingar voru bældar niður af mikilli hörku í kjölfarið og forkólfar þeirra fangelsaðir. Þar að auki var almennt ritskoðun beitt til að koma í veg fyrir útbreiðslu hugmynda sem stjórnvöldum þóttu hættulegar. Karlsbad-tilskipanirnar náðu þó ekki tilgangi sínum nema tímabundið. Undir kraumaði hugmyndafræði menningarlegrar þjóðernisstefnu og ekki þurfti mikið til að upp úr syði.

Hluti af samkomulagi Vínarfundarins árið 1814–1815 var stofnun sambands þýskra ríkja, Þýska sambandsins (þ. *Deutscher Bund*). Þrettánda grein stofnsáttmála sambandsins kvað á um að hver þýskur prins skyldi kalla saman almennt stéttaþing sem myndi setja ríkinu stjórnarskrá.

⁵²² Sama heimild, 1071–1072.

⁵²³ Ernst Moritz Arndt, *Ueber Volkshaß*, 13. „Ich will den Haß gegen die Franzosen, nicht bloß für diesen Krieg, ich will ihn für lange Zeit, ich will ihn für immer.“

⁵²⁴ Sama heimild, 6. „Hat er auch nicht gesagt: *Ich bin nicht gekommen, den Frieden zu Bringen, sondern den Krieg?*“

⁵²⁵ Sama heimild, 4. „[E]in Sklav eines fremden Volkes kann überhaupt kein Mensch seyn.“

Orðalagið var nægilega loðið til þess að hægt var að túlka valdsvið þinganna og stjórnarskráanna með ýmsum hætti. Settar voru stjórnarskrár í sumum sambandsríkjunum á næstu árum en stjórnvöld öflugustu ríkja sambandsins, Austurríkis og Prússlands, ásamt fleirum, túlkuðu aftur á móti þrettánda greinina frekar frjálsglega í viðleitni sinni til að hafa hemil á þjóðernis- og lýðræðisöflum, sem þá tengdust oftast nánnum böndum.⁵²⁶ Í Prússlandi var t.a.m. látið nægja að innleiða ráðgefandi stéttaping árið 1823.⁵²⁷ Í júlí 1830 braust út bylting í París sem átti eftir að hafa afdrifaríkari og víðtækari áhrif en sjálft tilefni byltingarinnar gaf fyrirheit um, sér í lagi í Niðurlöndum, á Ítalíuskaga, í Þýska sambandinu og í Póllandi. Ástæður byltingarinnar má rekja til óánægju með stjórnhætti Karls X Frakkakonungs sem brást við gagnrýninni með þeim hætti að leysa upp franska þingið. Nýja þingið reyndist honum aftur á móti enn óþægari ljár í þúfu og þegar hann beitti neyðartilskipunum til að koma á ritskoðun, leysa þingið upp aftur, takmarka kosningarétt verulega og blása síðan til nýrra kosninga, sauð upp úr í París.⁵²⁸ Þrátt fyrir að hverfast upphaflega um ákveðin mál-efni á ákveðnum stað dreifðist byltingarandinn og júlíbyltingin varð viðburður sem „skaut valdhöfum skelk í bringu“ víða í Evrópu, „sér í lagi í einvaldsríkjunum, og jók hugrekki þegnanna, að því gefnu að þeir hafi þegar verið vaknaðir til pólitískrar meðvitundar“.⁵²⁹ Í kjölfar júlíbyltingarinnar komu upp á yfirborðið í Þýskalandi kröfur um aukið frelsi borgaranna. Þess var krafist að staðið yrði við stofnsáttmála Þýska sambandsins og að tjáningarfrelsi yrði aukið. Enn fremur voru settar fram kröfur um að stefna bæri að stofnun þýsks þjóðríkis í einhverri mynd, t.d. með því að breyta Þýska sambandinu í ríki.⁵³⁰ Óeirðir í Hamborg árið 1832 og gagnbylting valdhafa í kjölfarið leiddi til þess að hert var enn frekar á Karlsbad-tilskipununum frá árinu 1819 með hinum svokölluðu „sex greinum“, (þ. *Sechs Artikel*), m.a. með því að minnka vald stjórnlagapringanna sem kölluð höfðu verið saman.⁵³¹ En aftur var það einungis tímabundin lausn því að þjóðernisvakningin tengdist hugmyndum um aukin borgaraleg réttindi og þær reyndist ómögulegt að kveða niður til lengri tíma.

⁵²⁶ Sjá t.d. Harry Hearder, *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*, 30–32.

⁵²⁷ Sbr. Roar Skovmand, *Danmarks Historie 11, Folkestyrets Fødsel 1830–1870*, 129.

⁵²⁸ Sbr. Harry Hearder, *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*, 187–188.

⁵²⁹ Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen I*, 79. „Paris hatte ein Signal gegeben, das die Herrschenden, besonders die in den absoluten Monarchien, alarmierte und die Beherrschten, soweit ihr politisches Bewußtsein schon erwacht war, ermutigte.“

⁵³⁰ Sama heimild, 80–81.

⁵³¹ Sbr. sömu heimild, 83.

6. Íslensk sjálfstæðisbarátta og orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu 1830–1848

6.1 „Ella vanhelgum vér þennan helgidóm forfedra vorra“ — Undanfari pólitískrar kröfu

Eftirskjálftar júlíbyltingarinnar 1830 náðu til Danaveldis í september sama ár. Kröfur um stjórnlagabætur, eða a.m.k. ráðgefandi stéttabætur í Þýska sambandinu, höfðu áhrif inn fyrir landamæri danska konungsríkisins sökum þess að Holtsetaland var aðildarríki Þýska sambandsins um leið og það tilheyrði danska alríkinu. Friðrik VI var einn af einvöldunum sem höfðu hunsað þrettánda grein stofnsáttmála Þýska sambandsins en á sambandsþingi í Frankfurt í lok september voru Danir beittir þrýstingi af fulltrúum Austurríkis, Prússlands og Hannover í þá veru að standa við stofnsáttmálann með tilliti til Holtsetalands. Þótti Dönnum þá einsýnt að loforð um ráðgefandi þing í Holtsetalandi myndi hafa áhrif annars staðar í danska ríkinu og sú varð raunin.⁵³² Friðriki VI var því í raun ekki stætt á öðru en að innleiða sama fyrirkomulag í öðrum hlutum ríkisins eins og það sem skyldi vera í Þýska sambandinu.

„Það er oft erfitt að skera úr, hvort það er hugsjónin, sem vekur kynslóðina, eða kynslóðin, sem vekur hugsjónina“ sagði Jón Jónsson Aðils í alþýðufyrirlesturum sínum þegar hann fjallaði um hlut Baldvins Einarssonar í þjóðernisvakningu Íslendinga.⁵³³ Eins og áður var getið voru skrif Baldvins í fyrsta tölublaði Ármanns á alþingi 1829 á mörkum þess að tilheyra fasa A eða fasa B samkvæmt líkani Miroslavs Hrochs. Viðburðurinn sem ýtti Baldvin yfir strikið í þeim efnum var júlíbyltingin og fyrirkomulagið sem í framhaldinu hafði verið ákveðið varðandi ráðgefandi stéttabætur í danska konungsríkinu. Samkvæmt því áttu að vera fjögur þing: eitt fyrir Slésvík, annað fyrir Holtsetaland, þriðja fyrir Jótland norðan Slésvíkur og fjórða fyrir Sjáland og „eyjarnar“, þ.á m. Ísland, sem átti að fá 2–3 fulltrúa á þinginu. Ýmsar ástæður voru fyrir því að Baldvin taldi þetta fyrirkomulag óásætlanlegt fyrir Íslendinga og gaf hann út ritlinginn *Om de Danske Provindsialstønder med specielt Hensyn paa Island* (1832) til að rökstyðja af hverju Ísland þyrfti að fá sérstakt þing, staðsett á Íslandi en ekki í Danmörku. Líta má svo á að þar með hafi íslensk þjóðernisbarátta hafist. Von bráðar létu Fjölnismenn að sér kveða í baráttunni og í kjölfarið „óskabarn Íslands, sómi þess, sverð og skjöldur“, Jón Sigurðsson, sem átti mikinn þátt í mótun þeirrar söguskoðunar sem kennd hefur verið við sjálfstæðisbaráttuna og hefur í raun verið ráðandi, nánast opinber söguskoðun á Íslandi allar götur síðan.

Grundvallarspurningin sem þarf að hafa í huga þegar fjallað er um þróunina á árunum 1830–1848 er *af hverju?* Af hverju vilja þessir menn skyndilega aukna sjálfstjórn fyrir Íslendinga? Hver voru rökin? Hvers eðlis voru þau? Hvaðan voru þau sprottin? Það er ekki fullnægjandi svar að

⁵³² Sbr. Roar Skovmand, *Danmarks Historie* 11, *Folkestyrets Fødsel 1830–1870*, 129–130.

⁵³³ Jón Jónsson Aðils, *Íslenskt þjóðerni*, 220.

aðrar þjóðir og þjóðarbrot hafi krafist slíks hins sama um þessar mundir í sambandi við byltingarnar 1830, og síðar 1848 — að í Þýska sambandinu hafi þess verið krafist að staðið yrði við svikin loford um stjórnlagabing. Á Íslandi höfðu ekki verið neinar væringar á borð við þær sem voru í Evrópu þar sem vaxandi borgarastétt krafðist stjórnmalalegrar þátttöku. Í raun kemur krafan eins og þruga úr heiðskíru lofti. Rökin fyrir aukinni sjálfstjórn Íslendinga voru ekki efnahagsleg eða hagfræðileg nema að óverulegu leyti, vegna þess að efnahagslega sjálfstætt Ísland var á þessum tíma algjörlega fráleit og óraunhæf hugmynd. Það sést best á því að síðar á níttjándu öldinni, með setningu stöðulaganna, þurfti Ísland á ríflegu fjárframlagi úr danska ríkissjóðnum að halda.⁵³⁴ Það er því eitthvað annað sem lá að baki hinni pólitísku kröfu, sérstaklega í upphafi.

Fyrir voru leiddar líkur að því umbreytingin frá menningarlegri ættjarðarhyggju (fasa A) yfir í menningarlega þjóðernisstefnu (fasa B) eigi sér eingöngu stað fyrir utanaðkomandi áhrif eða samfélagslega ólgu. Sú var raunin í tilfelli íslenskrar þjóðernisstefnu eins og annars staðar, en eins og sýnt verður fram á breyttist söguskoðun Íslendinga ekki ýkja mikið þegar í stað við umbreytinguna yfir í fasa B þó að hún ætti eftir að gera það síðar. Það vekur upp spurninguna hvort fasa B sé ef til vill of vítt skilgreindur hjá Miroslav Hroch.⁵³⁵ Talsverður munur er t.a.m. á þeirri orðræðu og söguskoðun sem felst í því að óska eftir ráðgefandi þingi undir handleiðslu konungs annars vegar og hins vegar því að beinlínis krefjast sjálfstjórnar á þeim forsendum að þjóðin muni ekki líða annað. Það var einnig talsverður munur á því hvað þótti tilhlýðilegt (og hvað var yfirleitt mögulegt) að láta frá sér á prenti á dögum júlíbyltingarinnar 1830 annars vegar og svo í kringum byltingarnar 1848 hins vegar. Auðsætt er að þann mun ber að hafa í huga þegar borin eru saman skrif Baldvins Einarssonar við upphaf sjálfstæðisbaráttunnar og Jóns Sigurðssonar á hátindi hennar.

Baldvin Einarsson var fæddur að Molastöðum í Fljótum, sonur Guðrúnar Pétursdóttur og Einar Guðmundssonar, hreppstjóra og umboðsmanns Reynistaðarklaustursjarða. Hann tilheyrði því á vissan hátt efri lögum samfélagsins enda er sumt í skrifum hans sem ber þess keim. Skoðanir hans minna þannig oft á skoðanir átjándu aldar manna á borð við Eggert Ólafsson og Jón Eiríksson um íslenskt þjóðfélagsskipulag, um hlutverk húsbænda og vinnuhjúa, og skyldur þeirra allra gagnvart yfirvöldum. Baldvin fór í Bessastaðaskóla líkt og fyrr sagði og lærði þar undir handleiðslu þeirra Hallgríms Scheving og Sveinbjarnar Egilssonar. Hann sigldi svo til Kaupmannahafnar árið 1826 þar sem hann lagði stund á lögfræðinám en mun einnig hafa kynnst öðrum fræðum, t.a.m. „heimspeki Hegels, vísast fyrir milligöngu J. L. Heibergs skálds og prófessors, eins og margir menntamenn með Dönum um þetta leyti“.⁵³⁶ Fyrsti árgangur *Ármanns á alþingi* kom út árið 1829

⁵³⁴ Sjá t.d. Gunnar Karlsson, „Upphafsskeið þjóðríkismyndunar 1830–1874,“ 291–294.

⁵³⁵ Reyndar er fasa B, eðli málsins samkvæmt, umfangsmestur fasanna þriggja því samkvæmt Hroch var það tímabil hinnar eiginlegu mótunar nútímaþjóðarinnar („die Periode der eigentlichen Gestaltung der modernen Nation“) og jafnframt þjóðlegrar vakningar í bókstaflegum skilningi („nationales Erwachen im eigentlichen Sinn des Wortes“). Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, 25.

⁵³⁶ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 14.

og hefur þegar verið fjallað lítillega um þá orðræðu sem einkenndi fyrsta tölublaðið. Í öðrum árgangi *Ármanns* hélt Baldvin áfram þaðan sem frá var horfið og má segja að hann hafi haldið áfram að dansa á línunni sem skilur menningarlega ættjarðarhyggju (fasa A) frá menningarlegri þjóðernisstefnu (fasa B). Frumbættir þessara orðræðugerða, *saga*, *blóð* og *tunga*, koma enn skýrar fram í öðrum árganginum en þeim fyrsta, auk þess sem hann inniheldur enn sterkari tilvísanir í helgi Þingvalla, þjóðaranda (í herderískum skilningi) og upprunalegt tungumál (í fichte-ískum skilningi)⁵³⁷ en áður höfðu komið fram í íslensku riti. Þar að auki er þar fram komin hugmyndin um eins konar syndafall þjóðar, sem hafi átt sér gullaldarskeið, lent svo í hnignun og niðurlægingu, en eygi loks möguleika á endurreisn að því gefnu að hún vakni til meðvitundar um sitt sérstaka þjóðlíf. Þessi nýja gerð söguskoðunar, þ.e.a.s. uppbygging frásagnarinnar (e. *narrative*), er ólík frásögn manna eins og Magnúsar Stephensen, því að samtíðin er ekki lengur talin vera hinn æskilegasti tími. Hún er þvert á móti dapurleg og nöpur afleiðing þjóðlegrar niðurlægingar.

Líkt og í fyrsta árgangi *Ármanns* eru samankomnir í öðru bindinu á Þingvöllum þeir Þjóðólfur (íhaldssami íslenski bóndinn), Öfundur (nýjungagjarni kaupstaðarmaðurinn með dönskuskotið málfar) og Sighvatur (syntesa þeirra fyrrnefndu), auk vættarins í Ármannsfelli, Ármanns sjálfs, sem er óhætt að túlka sem svo að eigi að vera rödd íslenska þjóðarandans. Ármann gengur að steini þeim sem sumir „sögðu [...] að væri Lögberg. Hann sté uppá stein þenna, svo hann sæi glöggt yfir mannahópin, og tók svo til orða: Það er yður öllum kunnugt að þingstadir forfedra vorra voru heilagir [...] og ef þetta var svo um hérads þingin, þá má nærri geta að hér hafi mikill helgistadur verið, sem landsins allsherjar þing var haldid.“⁵³⁸ En það sem hefur öðlast helgi er hægt að vanhelga og í tilfelli Þingvalla verður að sýna tilhlýðilega virðingu, ella „vanhelgum vér þennan helgidóm forfedra vorra, og styggjum skugga þeirra, er hér munu sveima í kríngum yður, þvíad aldrei komu þeir hínagad nema með mikilvægum eyrindum, er vördudu land og lídi“.⁵³⁹ Baldvin heldur því striki sínu frá því í fyrsta tölublaðinu að undirbyggja hugmyndina um Þingvelli sem heilagan stað og tekur með því þátt í sköpun krónótópa og staðar minninga, eins og fyrr var sagt. Á stað þar sem tími og rými renna saman í eitt er ekki svo fráleitt að skuggar forfeðranna sveimi í kringum mann. Helgi staðarins er slík að enginn Íslendingur með sjálfsvirðingu getur „stígid fæti sínum á þenna helga stad, án nockurskonar lotningar, og saknadar og gleði“.⁵⁴⁰ Þó að M.M. Bakhtin hafi hugsað hugmyndina um krónótópa til að lýsa sérstaklega „litrænni tjáningu innri tengingar sambands tíma

⁵³⁷ Hugmyndir Fichtes um upprunaleg tungumál og tengsl þeirra við upprunalegar þjóðir eru að öllum líkindum komnar frá Herder. Þrátt fyrir að breski málvísindamaðurinn Sir William Jones (1746–1794) hafi síðar uppgötvað sameiginlegan uppruna grísku, latínu, sanskrít og skyldleika þeirra við önnur tungumál, sem síðar yrðu kölluð indó-evrópsk, og markað þannig upphaf sögulegra málvísinda með fyrirlestri sínum við *The Asiatic Society* árið 1786, áttu þær hugmyndir eftir að blandast rómantískari hugmyndum í meðförum fræðimanna á borð við Rasmus Rask og Jacobs Grimm, og á hinn fyrrnefndi líklega sinn þátt í að móta skoðanir Íslendinga um upprunaleika íslenskrar tungu að talsverðu leyti.

⁵³⁸ *Ármann á alþingi* 2, 7–8.

⁵³⁹ Sama heimild, 9–10.

⁵⁴⁰ Sama heimild, 9.

og rýmis í bókmenntum⁵⁴¹ er alls ekki fráleitt að notast við hugtakið í því sambandi sem hér hefur verið gert, því í þeirri gerð frásagnar sem þjóðarsaga óumflýjanlega tekur á sig eru atburðir sem eiga sér stað á vissum tímum og í vissu rúmi. Sumir staðir hafa í þjóðarsögunni orðið leiksvið fleiri eða mikilvægari atburða en aðrir og verða oft að stöðum minninga, en þegar staður minninga er gerður að helgidómi í þjóðarsögu vegna þeirra atburða sem þar hafa gerst er um eins konar raungerðan krónótópa að ræða. Baldvin átti svo eftir að nota helgi í Þingvalla í augum Íslendinga sem ein helstu rökkin fyrir því að íslenskt þing yrði staðsett við Öxará, líkt og komið verður að síðar.

Eftir að Ármann hafði stigið upp á Lögberg og byrjað ræðu sína hóf hann að vanda um fyrir Íslendingum nítjándu aldarinnar með því að segja þeim hvað forfeðrum þeirra hefði fundist um þeirra viðhorf og athæfi. Það eru því sameinaðar raddir forfeðra Íslendinga (samt eingöngu frá fyrstu fjórum öldum Íslandsbyggðar eða svo) sem tala í gegnum Ármann og mæla einum rómi:

Vér lifdum á midöldunum, er þér svo kallid. A þeim lifdu flestar þjódir í fáfrædi og van-kunnáttu, ef jafna skal við þessa tíma. Var þess þá engi von að vér værum fullkomnir, en það megum vér með sannni segja, að engir væru oss fremri í hvörju sem vera skyldi. Vér vorum mikils vyrdir hiá útlendum, þá vér lifdum, og enn dást þeir að oss og athöfnum vorum, þá vér liggjum í gröfum vorum. En þér, nydjar vorir!⁵⁴²

Það er önnur saga. Niðjarnir eru búnir að glata skipaflotanum, glutra niður akuryrkjunni, leyfa túngörðunum og þvergörðunum að grotna niður, og það sem verst er, þeir eru orðnir háðir útlendingum um allt sem þá vanhagar um og það er engu um að kenna nema Íslendingum sjálfum og dugleysi þeirra.⁵⁴³

Þá kemur stefið um göfugan uppruna íslenskra landnámsmanna sem nutu virðingar víða um veröld og skópu á Íslandi sælureit með eljusemi sinni og hugviti: „Hefdum vér vitad að vér mundum géta slíka nydja, þá hefði oss verid nær og sannara að falla í orrustu fyrir Haraldi konungi hinum hárfagra, eða sæta yfírgáangi hans og krjúpa að knjám hönnum, er oss þókti þó kostur miklu verri, enn flytjast hingad, og yrkja land þetta upp, handa dádlausum afkomendum!“⁵⁴⁴ Hugmyndin um frjálsræðishejurnar góðu, sem gátu ekki unað við harðstjórn Haralds hárfagra í Noregi og komu því á fót samfélagi frjálsra manna á Íslandi, er talsvert eldri söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar en öðlast í henni enn meira mikilvægi en áður því að „þjóðveldið“ verður fyrirmynd og leiðarljós hinnar pólitísku baráttu sem var í þann mund að hefjast. Það er því óhugsandi að fyrirmyndarsamfélaginu hafi verið komið á af öðrum en fyrirmyndarmönnum:

---

⁵⁴¹ M.M. Bakhtin, „Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics,“ 84. „We will give the name *chronotope* (literally, „time space“) to the intrinsic connectedness of temporal and spatial relationships that are artistically expressed in literature.“

⁵⁴² *Ármann á alþingi* 2, 14.

⁵⁴³ Sbr. sömu heimild, 13.

⁵⁴⁴ Sama heimild, 16.

Eda ætli þér máské að þér séud komnir af lágum stigum og lítilmennum, svo að yður hæfi ei annað enn lítilmennska ein og loddaraskapur? [...] þá hafid þér eigi tekid vel eptir søgunum sem vér eptirlétum yður, þvíad þær lýsa því, að það vóru hinir mestu höfðingjar sem hingad fóru frá Noregi; vóru þeir Konúngaættar og Hersera synir, og annara höfðingja, þeirra er mestir vóru atgjörfismenn um alla hluti, og eigi þoldu ofríki Haralds konungs ens Hárfagra.⁵⁴⁵

Í framhaldinu telur Baldvin upp stórættaða landnámsmenn fyrir hina ýmsu landshluta hvers fyrir sig og minnir það um margt á kvæðið *Ísland* eftir Eggert Ólafsson og þá sérstaklega útskýringarnar neðanmáls við sjálft kvæðið. Þessar áherslur voru því svo sem ekki nýjar af nálinni og mætti jafnvel halda því fram að það hafi að miklu leyti verið tilgangur íslenskrar sagnaritunar allt frá *Íslendingabók* Ara fróða að sýna fram á það og sannfæra sjálfa sig og aðra um að Íslendingar væru komnir af mikilmennum. Um miðja nítjándu öld öðluðust þær hugmyndir aukið pólitískt vægi vegna þeirrar auknu sjálfstjórnar sem stefnt var að.

Það þarf ekki að koma á óvart að þessi vægðarlausu gagnrýni á hugarfar og skort á atorkusemi Íslendinga hafi farið öfugt ofan í marga, enda mun Baldvin oft hafa talað um það að höfðingjarnir sunnanlands væru honum andstæðir. Mörgum þeirra mun ekki hafa fundist mikið til *Ármanns á alþingi* koma, allra síst umfjöllun um efni á borð við „afrek forfeðranna eða varðveizl[u] tungunnar“.⁵⁴⁶ Þó voru „höfðingjarnir“ ekki sú stétt manna sem fékk hvað versta útreið hjá Baldvin í gagnrýni hans á and- og umkomuleysi þjóðarinnar. Þvert á móti var það vinnufólkið, sami hópur og hafði stundum verið skotspónn gagnrýni valdsmanna, sagnaritara og samfélagsrýna átjándu aldarinnar (oft voru sömu mennirnir í öllum þremur hlutverkunum), sem fékk hvað mesta umvöndun. Agaleysi vinnuhjúanna og meint óhlýðni þeirra gagnvart yfirboðurum var talin einn sá meginþáttur sem stæði íslensku samfélagi fyrir þrifum. Einn sá þáttur sem gerði samfélag landnámsaldarinnar og aldanna þar á eftir að betra samfélagi var að mati Baldvins: „*Hinir undirgefnu voru hlydnir sínum yfirboðurum.*“⁵⁴⁷

Forfeðurnir beina svo orðum sínum að hinum undirgefnu í beinu framhaldi og spyrja: „Hvadan kémur þá fólkska sú og óhlýðni, er vinnuhjú yðar sýna húsbændum sínum á þessum dögum? Ecki hafa þau lært hana af oss; þess er sjaldan getid í søgunum að hjúin hafi sett sig upp á móti húsbændum sínum, eda svikid þá, enda þókti það hid mesta ódædi ef það skedi.“ Baldvin leit því á hollustu við húsbændur sem hina æðstu dyggð, sjálft límið sem hélt samfélaginu saman. Hann brýndi vinnufólkið til þess að taka sér almennt viðhorf undirsáta fortíðarinnar til fyrirmyndar, en nefndi jafnframt einnig nokkur dæmi um fólksuverk vinnufólks og þræla gagnvart húsbændum sínum sem víti til varnaðar. Hann benti á að sumar af fyrirlitnustu persónum Íslendingasagnanna væru einmitt svikulir þrælar og spurði vinnuhjú nítjándu aldarinnar:

⁵⁴⁵ Sama heimild, 29–30.

⁵⁴⁶ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 48

⁵⁴⁷ *Ármann á alþingi* 2, 37. Leturbreyting E.E.

En hvad gerid þér, sum hvørr, þegar þér standid uppí hárinu á húsbændum ydar, og skapraunid þeim á alla vegu, og svíkid þá, þegar þeir hafa augun af ydur, en skapid ydur þó, með áfergi ydru, allann vidurgjörning eptir eigin þóttu? Er eigi þetta að veita húsbændum ydar banatílraedi? eða hverjum er það að kenna, að eckert er til þegar hallærid kemur, svoad bóndinn má svelta heilu húngrinu með konunni og börnunum? hverjum er þetta að kenna nema ydur? en þá stjúkid þér á burt, er þér hafid sogid það sem til er, og skiljid svo vid húsbændur ydar í þessum voda. Og þegar margt er af slíkum, hvad er þá í vedi? öll landsins velferd, og ydar með henni? Er þá fúlmennsku ydar að reikna eins og fullkomin landráð, er haldin hefir verid versti glæpur.⁵⁴⁸

Síðan segir hann frá trúmennsku og fórnfýsi vinnumanna og þræla í fornöld sem taka ætti til fyrirmyndar, og í raun er hann að spyrja vinnuhjú nítjándu aldar: af hverju getið þið ekki verið meira eins og þeir? Ávirðingarnar eru svo sem svipaðar þeim sem Baldvin sakaði bændastéttina um, en hann er enn óvægari og beinskeyttari í garð vinnuhjúanna vegna þess að svo virðist sem hann kenni þessari lágstétt landsins um ástand þess að miklu leyti. Mikilvægi undirgefnnar er slíkt að hann telur það húskörlum Bergþóru á Bergþórshvoli og Hallgerðar langbrókar til hróss að hafa verið hlýðnir „er þær sendu þá til að drepa hvørr annan“ og að þrælar Víga-Glúms hafi verið einkar dygðugir „er þeir þeir köstudu sér ofan yfir hússbónda sinn á Hrístateigi, og létu stínga sig þar til ólífis með spjótum“, en bendir jafnframt á að þar sem þeir hafi verið þrælar sé í raun ekki hægt að ætlast til minni fórna af vinnuhjúum nítjándu aldar sem töldust vera frjálsar manneskjur.⁵⁴⁹ Baldvin taldi þannig að velmegun landsins héldist í hendur við hlýðni vinnufólks og tók sérstaklega fram að þessi gagnrýni ætti ekki við um hin hlýðnu, því þeim „fáum vér eigi nógsamliga hrósad, því þau eru stod og prýdi Landsins“.⁵⁵⁰ Ofangreint leiðir hugann að spurningunni hvers kyns hugmyndir hafi verið leiðarljós Baldvins í skrifum sínum um fortíð, samtíð og mögulega framtíð íslensku þjóðarinnar.

Nanna Ólafsdóttir, ævisöguritari Baldvins, gerði tilraun til að meta hvaða hugmyndastraumar hefðu haft hvað mest áhrif á hann. Skilja má túlkun hennar á þá leið að það hafi fyrst og fremst verið frönsk upplýsingaráhrif, m.a. fyrir milligöngu Laurits Engelstofts (1774–1851) prófessors, sem hafi verið helsti innblástur Baldvins í hans þjóðmálastarfi. Eftir nám dvaldi Engelstoft m.a. í Þýskalandi og Frakklandi og skrifaði svo bókina *Tanker om Nationalopdragelsen betragtet som det virksomste Middel til at fremme Almeenaand og Fædrelandskjærlighed* (1808), „undir áhrifum lýðfrelshugmynda frá Frakklandi“.⁵⁵¹ En getur það talist líklegt, miðað við þær hugmyndir sem fram koma hjá Baldvini, að hann hafi sótt innblásturinn helst til frönsku upplýsingarinnar eða frönsku

⁵⁴⁸ Sama heimild, 37–38.

⁵⁴⁹ Sama heimild, 39.

⁵⁵⁰ Sama heimild, 40.

⁵⁵¹ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 13.

byltingarinnar? Hugmyndir Engelstofts um tungumálið og tengsl þess við þjóðina virðast t.d. mun skyldari þýsku upplýsingunni en franskri hugsun um sama málefni, enda kemur fram í bók Nönnu að Engelstoft hafi í bók sinni, tekið

mörg dæmi þess að þær þjóðir sem undiroka aðrar reyna að útrýma máli þeirra, og liður í þeirri viðleitni er að banna málið í þjónustu hins opinbera. Ef þjóð týnir máli sínu skortir hana sjálfsvirðingu og þá deyr hún. [...] Engelstoft leggur mjög ríka áherzlu á *samband móðurmálsins og þjóðarandans* og í framhaldi af því segir hann að *fyrirlitning á móðurmálinu sé ofbeldi við náttúruna*. [...] Engelstoft segir að mörg lönd í Evrópu eigi sér *ekkert frummál lengur*. Norðurlöndin eigi sitt *upphaflega mál*, þá að það sé breytt orðið.⁵⁵²

Þetta minnir um margt á það sem Fichte sagði um þessar sömu mundir í fyrirlestrum þeim er fjallað var um hér að ofan, en tilefni og innblástur þeirra var andóf gegn frönskum hugmyndum og áhrifum hvers konar.

Áherslur Baldvins Einarssonar voru, líkt og öll þjóðernisstefna, blanda af hugmyndum um borgaralega og menningarlega þjóð. Voru þær því vissulega undir áhrifum frá Frakklandi að miklu leyti en „lýðfrelsinhugmyndir“ verða þær vart kallaðar, enda eru hugmyndir um réttindi einstaklinga ekki fyrirferðarmeiri en hugmyndir um sérstakt eðli Íslendinga í skrifum forvígismanna íslensku sjálfstæðisbaráttunnar. Þær koma t.a.m. nær ekkert við sögu hjá Baldvin nema að því leyti að hann talaði fyrir rýmri skilyrðum fyrir kosningarétti og kjörgengi á Íslandi en þeim sem áætlað var að innleiða í Danmörku 1832 en af ástæðum sem tengjast „náttúrulegum“ réttindum einstaklinga frekar lítið heldur einhverju allt öðru, líkt og fjallað verður um í næsta kafla. Þegar Baldvin skrifaði t.a.m. föður sínum að „mannanna frelsisandi“ sé að vakna og að sá andi krefjist „síns réttar hjá konungum og einvaldsherrum“, þá á hann ekki síst við rétt *þjóða*, enda voru það uppreisnir á þjóðernisgrundvelli sem voru tilefni þess að hann minntist á frelsisandann. Annars vegar uppreisn Pólverja gegn Rússum og hins vegar það að „[s]márikinn á Vallandi (Ítalíu) hafa nú og gert uppreist gegn stjórnendum sínum, vilja þau öll sameinast og verða eitt ríki.“⁵⁵³ Hann virðist því hafa haft meiri samúð með málstað þjóðernisbaráttu en almennu einstaklingsfrelsi og lét hann Ármann segja í ræðu að Frökkum vegnaði oft illa vegna þess að þeir gæfu „oflítinn gaum ad konungum sínum, og ættu menn ad láta ser víti þeirra ad varnadi verda“.⁵⁵⁴

6.2 „Andi sá og kraptur er í oss bjó“ — Þjóðarandinn í meðförum Baldvins

Í skrifum Baldvins svífur þjóðarandinn yfir vötnum, bæði með beinum tilvísunum í slíkan anda og óbeinum tilvísunum þegar Baldvin fjallar um mismunandi einkenni og tungumál þjóða. Þetta á við

⁵⁵² Sama heimild, 166. Leturbreyting E.E.

⁵⁵³ *Hafnarstúdentar skrifja heim. Sendibréf 1825–1836 og 1878–1891*, 55–56.

⁵⁵⁴ *Ármann á alþingi* 4, 30.

skrif hans jafnframt fyrir, sem og eftir júlíbyltinguna 1830. Það var ekki til þess að móðga fólk eða valda þirringi meðal bænda að Baldvin hnýtti svo í samtímamenn sína líkt og fjallað var um í síðasta kafla. Markmiðið var að hvetja þá til dáða, að vekja landsmenn sína af sama svefni og Eggert Ólafsson hafði reynt að gera á öldinni á undan. Baldvin sagði í bréfi til Gríms Jónssonar (1785–1849) amtmanns að þeir sem einna mest hafi „verkad á sínar þjódir með skrifum hafi brúkad satyrískan stíl, og lýst almennum hleipidómum og ávyrðingum, rétt eins og þeir voru“ og að takmarkið með því sé að hafa áhrif á „þjóðarhugarfarid“ eða „þjóðarkarakterin“ á Íslandi.⁵⁵⁵

Meginástæða þess að Baldvin taldi að íslensk þjóð gæti vaknað af doða samtímans og risið til þess æðri þroska, sem hann taldi forfeðurna hafa búið yfir, var sú að sá hinn sami kraftur og andi sem þeir þjuggu yfir í fortíðinni væri enn til: „en hann liggur í dvala í afspreingi voru, á líka eins og gneistinn er felst í öskunni, sem ordid hefir eptir bál nockurt, hann verður aptur ad báli ef öskunni er rótad og elldividur adborinn.“⁵⁵⁶ Rödd forfeðranna bendir eftirkomendum á það að eftir því sem þeir hafi orðið ólíkari forfeðrum sínum í hugarfari og siðum, „því midur hefir ydur vegnad“.⁵⁵⁷ Hugarfar og siðir eru þættir sem báðir tengjast tungumálinu sem Baldvin segir að sé það eina sem enn eimi eftir af háttum forfeðranna í fari Íslendinga og það þrátt fyrir að málið hafi orðið fyrir miklum árásum. Í þessu, sem og ýmsu öðru, má greina mikinn samhljóm með skoðunum Baldvins og Eggerts Ólafssonar. Almenn vanvirðing gagnvart íslenskri tungu, og „kröptugt og rótgróið“ ræktarleysi landsmanna hefur valdið því að ástand tungunnar var orðið einkar bágborið og hún í raun, að mati Baldvins, í nokkurri hættu af þeim orsökum. Því ef tungumál þjóðarinnar er í hættu statt, er sjálf tilvist þjóðarinnar það einnig: „Kannske gud ætli nú ad taka það frá ydur, og géfa það útlendum! væri það ad vísu makligt, en þá væri það og úti med ydur.“⁵⁵⁸ Þá myndi slokkna endanlega í neistanum í öskunni.

Leiðin til endurreisnar var því í gegnum tungumálið annars vegar og hins vegar það að þjóðin tileinkaði sér hugarfar forfeðra sinna á ný en það var helst hægt með því að „lesa sögurnar sem þér hafid af oss“.⁵⁵⁹ Þjóðarandinn hjá Baldvini samanstendur af sömu eiginleikum og Herder gaf honum í skilgreiningu sinni eins og fyrr var um fjallað, en á minna skylt með almannaanda eða almannavilja frönsku upplýsingarinnar. Þjóðarskilgreining Baldvins er þar af leiðandi einnig meira í ætt við þýskar nítjándu aldar hugmyndir en t.a.m. skilgreiningu Ernests Renans á þjóðarhugtakinu sem hann átti eftir að setja fram síðar á öldinni, eða þá sem byltingarmenn á borð við Emmanuel Joseph Sieyès (1748–1836) settu fram í byrjun stjórnarbyltingarinnar í Frakklandi. Þjóðarandinn í meðförum Baldvins er *hugarfarið* og *auðurinn* sem býr í þjóðinni; hann er „eins og sálin í mannligum

⁵⁵⁵ *Konunglega bókasafnið*, Kaupmannahöfn. NKS. 3268 4to.

⁵⁵⁶ *Ármann á alþingi* 2, 32.

⁵⁵⁷ Sama heimild, 34–35.

⁵⁵⁸ Sama heimild, 35.

⁵⁵⁹ Sama heimild, 36.

líkama“.⁵⁶⁰ Þjóðarandinn er þjóðareðlið — samansafn þeirra náttúrulegu eiginleika sem gera það að verkum að Frakkar standa frammar Spánverjum á flestum sviðum, að mati Baldvins, þrátt fyrir að hafa minna landsvæði og verri landgæði, og að Tyrkir standa flestum Evrópuþjóðum að baki um þær sömu mundir: dofið hugarfar og lítil kunnátta. Því „hvað var það annað enn andi sá og kraptur er í oss þjó, sem gerdi oss svo farsæla í fyrndinni? Hér sjáid þér hvað mikid ríður á hugarfari eda anda þjóðanna.“⁵⁶¹ Þó að hugmynd Baldvins um þjóðaranda sé frekar í ætt við Herder en frönsku upplýsinguna eru samt ákveðnir snertifletir þar á milli, því að andi þjóðarinnar er ekki óumbreytanlegt, náttúrulega ákvarðað fyrirbæri, heldur eitthvað sem hægt er að hafa áhrif á og jafnvel breyta til batnaðar. Í bréfi til Gríms Jónssonar frá 1. maí 1830 segir Baldvin: „Andinn í þjóðinni verður að myndast fyrst, því frá honum sprettur allt hið praktíska í lífinu líkt og af upp-sprettu.“⁵⁶²

Eins og áður kom fram var það júlíbyltingin 1830 og þær pólitísku væringar, sem komu í kjölfarið, sem urðu þess valdandi að Friðrik VI sá sig knúinn til þess árið eftir að leggja til að innleidd yrðu ráðgefandi þingsamkomur í ríkinu öllu, og að Ísland ætti fulltrúa á sameiginlegu þingi með Sjálandi og öðrum eyjum danska ríkisins. Hugmyndin um sérstakt þing fyrir Íslendinga virðist svo fyrst hafa verið viðruð opinberlega á prenti af dönskum manni, Frederik Adolf Holstein greifa (1784–1836).⁵⁶³ Greinargerð Baldvins um efnið, *Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island*, kom svo út árið eftir en einnig er áhugavert að um þær sömu mundir (1831–1832) var Baldvin að skrifa ritgerð um *Grágás*, hin fornu lög íslenska þjóðveldisins, sem var innblásin af útgáfu danska lögfræðingsins J.F.W. Schlegels (1765–1836) frá árinu 1829.⁵⁶⁴ Að teknu tilliti til þessa mikla áhuga Baldvins á þjóðveldisöldinni og alþingi við Öxará þarf ekki að koma á óvart að hann skuli hafa verið fyrstur Íslendinga til þess að senda frá sér ritgerð um mögulegt ráðgefandi þing á Íslandi um leið og slíkt gat yfirleitt talist viðurkvæmilegt. Með byltingunni 1830 hófst því í Evrópu hið samfélagslega breytingarskeið sem þokaði Baldvini yfir hin óglöggu mörk sem greina menningarlega ættjarðarhyggju (fasa A) frá menningarlegri þjóðernisstefnu (fasa B), en þó aðeins örlítið. Þó að hin pólitíska krafa sem sett var fram hafi ekki beinlínis verið krafa, heldur hógvær ósk um ráðgefandi samkundu undir einvöldum konungi, má samt sem áður telja rökstuðninginn fyrir sérstöku þingi á Íslandi vera upphaf íslenskrar sjálfstæðisbaráttu líkt og oft hefur verið gert, þrátt fyrir að stundum sé einnig miðað við útkomu fyrsta árgangs *Ármanns á alþingi* 1829. Það sem einkennir starf og orðræðu Baldvins Einarssonar í þessum efnunum er að málflutningur hans er á ákveðnum mörkum, og gæti verið gagnlegt í því sambandi að minnast hugmynda Foucaults og

---

⁵⁶⁰ Sama heimild, 47.

⁵⁶¹ Sama heimild, 47–48.

⁵⁶² Baldvins Einarsson til Gríms Jónssonar 1. maí 1830, NKS 3268 4to. „Aaanden i Nationen maa først dannes, thi derfra udspringer alt det pratiske i Livet ligesom af en Kilde“.

⁵⁶³ Sbr. Gunnar Karlsson, „Upphafsskeið þjóðríkismyndunar 1830–1874,“ 243.

⁵⁶⁴ Sbr. Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 24–25.

Bhabha um *millirýmið* sem myndast milli tveggja orðræðugerða, það sem Berndt Roeck kallaði *möguleikarýmið*; myndun rýmis fyrir nýjar hugmyndir sem áður voru jafnvel óhugsandi.

Til þess að koma á framfæri óskinni um sérstakt þing fyrir Ísland án þess að virðast vera einhvers konar pólitískur öfgamaður þurfti að orða hana í þá veru að slíkt þing yrði enn betur til þess fallið að uppfylla markmið konungsins en tillagan um sameiginlegt þing með Sjálandi og eyjunum. Markmið konungs voru að 1) að auka þekkingu konungsins á því sem betur gæti farið í hinum ýmsu hlutum ríkisins, 2) að styrkja sambandið milli konungs og þegnanna og 3) „að glæða almennann þjóðaranda.“⁵⁶⁵ Baldvin sagði tilefni ritgerðar sinnar vera það að koma á framfæri hugmyndum sem gætu stuðlað að því að markmið Friðriks VI næðust fram. Rök Baldvins fyrir sérstöku þingi á Íslandi voru alls ekki eingöngu af praktísku tagi, þ.e.a.s. að Ísland væri svo fjarlægð Danmörku landfræðilega eða að það séu allt aðrar aðstæður á Íslandi, heldur voru *meginrökin*, þau fyrstu sem hann setti fram, á þá leið að Íslendingar hefðu einfaldlega ólíkt *þjóðareðli* en Danir og Þjóðverjar. Sú hugmynd var ekki sett fram sem mælskufræðilegt herbragð, heldur lýsti hún bjargfastri skoðun hans eins og sést á bréfi til Páls Pálssonar frá 5. mars 1830, sem Nanna Ólafsdóttir vitnaði til í ævisögu Baldvins: „[Baldvin] ræðir um að lítið þýði að kúga Íslendinga, þá verði þeir þrjárri og verri en nokkru sinni. Öðru máli gegni um Dani. Þeir eru vanir við frá barndómi, já frá veraldar upphafi, „hefði eg nærri sagt“, að hlýða og vera þrælur og hlýða í blindni og hugsunarlaust, svo að nýjar álögur og ný boðorð fá ekki svo mjög á þá og skemma ekki andann sem búið er að lúberja og mjúkelta í mörg hundruð ár.“⁵⁶⁶ Þarna svífur andi manna á borð við Herder, Fichte, Arndt og Jahn yfir vötnum. Þræslund andþjóðarinnar (sem voru Frakkar í tilfelli þýskrar orðræðu sömu gerðar) er stillt upp andspænis eðlislægum frelsisanda hinnar alvöru þjóðar.

Baldvin sagði auðvitað ekkert í líkingu við þetta í ritgerð sinni um ráðgefandi þing á Íslandi en lagði þar samt áherslu á ólíkt eðli Íslendinga og Dana sem veigamestu rökin fyrir slíku þingi. „Ísland er nefnilega ólíkt Danmörku“, segir Baldvin, „og sérstaklega Sjálandi og eyjunum, með tilliti til loftslags, til landslags, til lundernis íbúanna, til tungumálsins, til bjargræðisvega, til borgaralegs skipulags, í stuttu máli: með tilliti til *alls þess eðlislæga*, til alls þess sem verkar kröftugast til að aðgreina þjóð.“⁵⁶⁷ Þetta var meginröksemdarfærsla Baldvins og það sem hann tók fram strax í upphafi, *áður* en nokkrar aðrar ástæður voru nefndar, þ.e. fáfræði Dana um málefni Íslands, víðátta landsins, landfræðileg fjarlægð frá Danmörku eða kostnaður við uppihald þingmanna. Annað sem Baldvin benti á í þessu samhengi var að Íslendingar, að frátöldum nokkrum embættismönnum,

⁵⁶⁵ Úr þýðingu Baldvins Einarssonar á tilskipun Friðriks VI frá 28. maí 1831, í *Ármann á alþingi* 4, 14.

⁵⁶⁶ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 160.

⁵⁶⁷ Baldvin Einarsson, *Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island*, 9. Leturbreyting E.E. „Island er nemlig forskjelligt fra Danmark og in specie Sjælland og Øerne, med Hensyn til Clima, med Hensyn til Landets physiske Beskaffenhed, med Hensyn til Invaanernes Character, med Hensyn til Sproget, med Hensyn til Næringsveie og Næringsdrift, med Hensyn til borgerlig Orden, kort: med Hensyn til alt det Væsentlige, med Hensyn til alt det, som mægtigst virker til at individualisere et Folk.“

væru almennt ekki nægilega vel að sér í dönsku til þess að geta tekið þátt í þingstörfum á dönsku yfirleitt.⁵⁶⁸

Röksemdir Baldvins fyrir rýmri reglum um kosningarétt og kjörgengi á Íslandi en þeim sem fyrirhugaðar voru fyrir þingin í Danmörku voru einnig áhugaverðar. Hann benti á að á Íslandi væri í raun enginn afdráttarlaus menningarlegur stéttamunur. Ein af ástæðum þess væri að efnahagur íslenskra bænda hefði ekki afgerandi áhrif á menntun þeirra líkt og raunin væri annars staðar í Evrópu og þar af leiðandi væri hinn almenni bóndi frekar vel menntaður því að fyrir utan Biblíulestur væru á Íslandi almennt lesnar fornsögur á hverjum bæ og að sem sígild verk kæmu sögurnar að vissu leyti í stað klassískrar menntunar. Þessi húslestur hafi einnig orðið til þess að hjá íslensku almúgafólki hafi myndast alveg sérstakur andi.⁵⁶⁹ Hinn almenni íslenski bóndi gæti þar af leiðandi verið afar skynsamur og tekið vel upplýstar ákvarðanir um landsins gagn og nauðsynjar, auk þess að hafa í aldanna rás þróað með sér „framúrskarandi skyn á lög og rétt“.⁵⁷⁰

Baldvin setti í ritgerðinni einnig fram skoðun sína á staðsetningu þingsins og það þurfti varla að koma á óvart að ritstjóri *Ármanns á alþingi* skuli hafa valið hinn forna þingstað við Öxará. Rökkin fyrir staðarvalinu eru tvenns konar, líkt og í tilfelli sjálfrar hugmyndarinnar um íslenskt þing: annars vegar það sem kalla mætti praktísk rök og hins vegar það sem vel má túlka sem hin veigameiri rök í huga Baldvins — hinar *raunverulegu* ástæður. Praktísku ástæðurnar voru á þann veg að Þingvellir lægju vel við samgöngum úr öllum landshlutum og að aldalöng hefð væri fyrir þinghaldi þar, og að varla yrði erfiðara fyrir landsmenn að safnast þar saman á fjórða áratug nítjándu aldar en það hafi verið í þau 800 ár sem Alþingi var starfrækt. Þar að auki taldi Baldvin að æskilegt væri að hafa slíka stofnun á sama stað og gamla Alþingi, sem lagt hafði verið niður um þremur áratugum fyrr. Að sama skapi væri Reykjavík afar óhentugur staður fyrir þinghaldið af því að húsakostur þar væri slæmur, þar byggju engir nema erlendir kaupmenn, einfaldir handverksmenn og fiskarar, og að Reykjavík væri þar að auki á útnesi og því úr alfaraleið.⁵⁷¹

Hinar veigameiri ástæður fyrir staðarvalinu í málflutningi Baldvins voru öllu huglægari (þó að rök hans fyrir praktískum óhentugleika Reykjavíkur fyrir þinghald geti varla talist fullkomlega hlutlæg og hafi varla haldið vatni árið 1832). Meginrökkin voru á þá leið að þar sem forfeðurnir hafi valið sér þingstaðinn við Öxará (af praktískum ástæðum) væri staðurinn samtvinnaður minningu þjóðarinnar um skynsemi og réttisýni forfeðranna sem þróuðu þar með sér lög sem voru ef til vill hin göfugustu í Norður-Evrópu á þeim tíma. Í 800 ár komu þar saman glæsilegustu og vísustu fulltrúar þjóðarinnar og ræddu landsins gagn og nauðsynjar.⁵⁷² Þar af leiðandi, mælir vætturinn í *Ármannsfelli* til þjóðarinnar:

---

⁵⁶⁸ Sama heimild, 12.

⁵⁶⁹ Sbr. sömu heimild, 11 og 28.

⁵⁷⁰ Sama heimild, 33–34.

⁵⁷¹ Sbr. sömu heimild, 38–39.

⁵⁷² Sbr. sömu heimild, 39.

ímyndid [þér] ydr hann, talid um hann og skodid hann med virðingu, med lotnúngu og med gleði; hann vekur í ydr endrminningu um manndómligar athafnir forfedra ydvarra gøfgra [...] Þessi stadr glædir ydar fòdurlandsást og tendrar ydar framkvæmdar-anda og þjóðaranda, þviáð hann vekur í ydr endurminningu um allt það, sem þér álitid mikilvægt og tignarligt og heilag, allt það sem landinu er eiginligt, allt það sem mest hefir eflt þess gagn, og aukid mest þess sóma.⁵⁷³

Reykjavík býr á hinn bóginn ekki yfir neinum þjóðlegum eiginleikum og nýtur lítils álits meðal landsmanna sem telja Reykjavík vera þungamiðjuna þaðan sem „fordjörfun tungumálsins og áhrif henni tengd breiðist út“.⁵⁷⁴ Þingvellir eru þjóðlegur, heilagur staður sem tengist forfeðrum (*blóði*) og fortíð (*sögu*) þjóðarinnar og þar sem þjóðtungan (*tunga*) hefur um aldir verið í heiðri höfð. Reykjavík er andstæða alls þessa, fremur nýlega upp byggður bær og hálf-danskur, bæði með tilliti til íbúa og tungumáls.

Baldvins hnýtir í þá landa sinna sem tala dönskuskotna íslensku og þá sem vilja líkjast Dönum að öðru leyti, annars er ekki hægt að greina mikla gremju í garð Dana í opinberum skrifum Baldvins, hvorki í *Ármani* né í *Om de danske Provindsialstænder*. Þannig virðist hann ekki hafa tjáð hug sinn til Dana opinberlega. Hann og fleiri íslenskir námsmenn í Kaupmannahöfn virðast hafa haft horn í síðu Dana að ýmsu leyti og virðist það vera óumflýjanlegur fylgifiskur orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju (fasa A) að viðfang orðræðunnar, sjálf þjóðin, kalli á andstæðu sína; annaðhvort hið *óþjóðlega* eða aðra þjóð, *andþjóð*. Andstæðan sem framkallast með þessum hætti verður sterkari en áður þegar pólitísk barátta hefst og ættjarðarhyggjan verður að þjóðernisstefnu (fasa B). Þó að Íslendingar og Danir ættu að teljast frekar líkar þjóðir samkvæmt flestum mælikvörðum um slíkt verða þessar þjóðir í málflutningi Baldvins gjörólíkar í öllum þeim grundvallaratriðum, öllu því eðlislæga sem aðgreinir þjóðir hverja frá annarri. Þá átti Baldvin son með danskri konu og mun hann hafa sagt í bréfi, sem fyrr var vitnað til, að honum væri „hálf illa við hið danska í honum“ og að hann „sé hræddur um að það spilli hinu íslenzka“.⁵⁷⁵ Um deilu Baldvins og fleiri ungra Íslendinga í Kaupmannahöfn við Rasmus Rask sagði hann í bréfi til Páls Pálssonar: „Þetta stríð er meira stríð á milli Íslendinga og Danskra, enn nokkuð annað, í rauninni, og við höfum þá því unnid í andanum, en haft midr í holdinu.“⁵⁷⁶ Í ævisögu Baldvins segir Nanna Ólafsdóttir að andúðin á Dönum og í raun undirrót deilnanna við Rask hafi verið „hin sama og alla tíð hefur verið, fyrirlitning Dana á Íslendingum, minnimáttarkennd og innbyrð reiði Íslendinga í garð Dana, þ.e.a.s. hið eðlilega ástand í sambúð tveggja þjóða þegar önnur er kúguð af hinni.“⁵⁷⁷ Eflaust mætti deila um hvort Íslendingar

⁵⁷³ *Ármani á alþingi* 4, 58–59.

⁵⁷⁴ Baldvin Einarsson, *Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island*, 39. „[F]ordi man anseer den for det Hovedpunkt, hvorfra i det mindste Fordærvelse af Sproget, med dermed beslægtede Virkninger, udgaar;“

⁵⁷⁵ Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 160.

⁵⁷⁶ Sama heimild, 156. Nanna fjallar um deiluna við Rask á bls. 150–165.

⁵⁷⁷ Sama heimild, 152.

hafi „alla tíð“ þjáðst af minnimáttarkennd og þar af leiðandi gremju í garð Dana. Hér verður því hins vegar haldið fram að andúðin á Dönum hafi aukist um þetta leyti og að aukningin tengist því að orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu var komin til sögunnar.

Það voru ekki eingöngu „höfðingjarnir á Suðurlandi“ sem voru ekki hrifnir af skrifum Baldvins. Reyndar sagði hann í bréfi til Bjarna Thorsteinssonar amtmanns að það væru einungis hann, viðtakandi bréfsins, og Bjarni Thorarensen sem að væru honum meðmæltir⁵⁷⁸ og er áhugavert að einmitt síðarnefndi Bjarninn, fyrsta rómantíska skáld Íslendinga, skuli hafa verið bandamaður Baldvins og Fjölnismanna síðar. Kaupmenn móðguðust einnig vegna útreiðarinnar sem þeir höfðu fengið í *Ármani á alþingi* en Baldvin skrifaði föður sínum að hann hafi ekki getað gert hvort tveggja í senn, „sagt satt og látið þeim líka. Þeirra bölvuð danska sligar Ísland að lokunum.“⁵⁷⁹ Skorturinn á undirtektum meðal Íslendinga leiðir tvennt í ljós: í fyrsta lagi er fásinnið dæmigert fyrir upphaf fasa B eins og Hroch skilgreindi hann, því að það er í raun einungis upphaf „trúboðsins“ og tiltölulega fáir trúboðar að störfum, nánast eins og hrópandinn í eyðimörkinni. Í öðru lagi bendir andstaðan á Íslandi til þess að andúðin á Dönum hafi fyrst og fremst verið bundin við íslenska námsmenn í Kaupmannahöfn og ekki átt mikinn hljómgrunn meðal almennings á Íslandi, og allra síst hjá hinum ráðandi stéttum, „höfðingjunum“.

Baldvini entist ekki aldur til að halda baráttu sinni áfram því hann lést eftir eldsvoða árið 1833 aðeins 32 ára gamall, ári eftir að ritgerð hans um stéttþingin kom út. Bjarni Thorarensen kvað þá hið kunnuga saknaðarljóð:

Íslands
óhamingju
verður allt að vopni!
eldur úr iðrum þess,
ár úr fjöllum
breiðum byggðum eiða!⁵⁸⁰

Það væri líklega klisja að segja að Baldvin hafi verið á undan sinni samtíð vegna þess að það reyndist ekki mikill hljómgrunnur fyrir *Ármani* nema hjá örfáum, t.a.m. Bjarna Thorarensen sem hneigdist til rómantískrar hugsunar að mörgu leyti. Það er hins vegar óumflýjanlegur hluti þess að vera í broddi fylkingar við upphaf fasa B að tala fyrir daufum eyrum. Ýmsir tóku þó hugmyndinni um þing á Íslandi vel, þ.á m Bjarni Thorarensen.⁵⁸¹ Eitthvað annað og meira þurfti til þess að fá fleiri Íslendinga til þess að leggja við hlustir. Það þurfti fleiri baráttumenn og hugmyndafræðinga; það þurfti líka þjóðskáld, og tíma.

⁵⁷⁸ Sbr. „Bréf frá Baldvin Einarssyni til Bjarna Thorsteinssonar amtmanns,“ 29. apríl 1831, birt í *Andvara*, 1914, 94.

⁵⁷⁹ *Hafnarstúdentar skrifja heim*, 57.

⁵⁸⁰ Bjarni Thorarensen, *Ljóðmáli* I, 160.

⁵⁸¹ Sbr. Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 28–29.

6.3 Fjölnismenn — „Hvað er þá orðið okkar starf í 600 sumur?“

Í þeirri þjóðernisvakningu sem átti sér stað í Þýskalandi á meðan Napóleonsstýrjöldunum stóð áttu skáld og aðrir listamenn ekki minni þátt en höfundar pólitískra og fræðilegra ritgerða í því að dreifa orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu sem víðast út í samfélagið. Fyrir var minnst á leikrit Kleists um Hermann mikla sem átti beinlínis að þjóna því hlutverki að kveikja neista þjóðerniskenndar með því að vísa til germanskrar gullaldar og sögulegrar baráttu þjóðarinnar gegn utan- aðkomandi öflum. Slíkt hið sama átti einnig eftir að gerast í tilfalli íslenskrar þjóðernisstefnu á fjórða áratug nítjándu aldar. Fjölnismenn, þeir Jónas Hallgrímsson, Tómas Sæmundsson, Konráð Gíslason og Brynjólfur Pétursson tóku við keflinu af Baldvini Einarssyni og héldu íslenskri þjóðernisbaráttu áfram með útgáfu tímaritsins *Fjölnis* frá og með árinu 1835. Allir eru þeir mikils metnir í íslenskri sagnaritun um nítjándu öldina en einn þeirra, „ástmögur þjóðarinnar,“ Jónas Hallgrímsson, varð (síðar) eins konar þjóðardýrlingur.⁵⁸²

Á fyrri hluta nítjándu aldar spruttu fram rómantísk þjóðskáld víðsvegar um Evrópu sem deildu vissum einkennum. Innblástur þessara skálda var ástin á föðurlandinu og oftast en ekki var líf þeirra harmþrungið og stundum einnig sorglega stutt. Meðal þeirra voru Thomas Moore (1779–1852), Byron lávarður (1788–1824), Thomas Davis (1814–1845), Dionysos Solomós (1798–1857), Sandor Petöfi (1823–1849), Adam Mickiewics (1798–1855), Johan Ludvig Runeberg (1804–1877), Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858), Adam Oehlenschläger (1779–1850), Taras Shevchenko (1814–1861) og Carl Theodor Körner (1791–1813), sem líklega mætti álíta sem frumgerð (e. *prototype*) skálda af þessari gerð.⁵⁸³ Innblástur og lífshlaup Jónasar Hallgrímssonar, sem og sess hans í sögu- skoðun sjálfstæðisbaráttunnar, gera hann að evrópsku þjóðskáldi af þessari gerð. Hann orti sum af þekktustu þjóðernisrómantísku kvæðum Íslandssögunnar en var á sama tíma óheppinn í ástum og lést svo fjarri fósturjörðinni 37 ára gamall, snauður og þunglyndur.⁵⁸⁴ Að því leyti var hann evrópsk erkítýpa en það tekur ekkert frá skáldskap Jónasar sem almennt er talinn með því allra besta sem hefur verið ort á íslenska tungu. Líkindi Jónasar og slóvenska skáldsins France Prešeren eru t.a.m. slík að nánast er hægt að tala um þá sem hvor annars tvífara.⁵⁸⁵ Kvæði Jónasar hafa margoft verið krufin og um þau fjallað með tilliti til þess þjóðernisrómantíska boðskapar sem þar lá að baki.⁵⁸⁶ Samt sem áður verður ekki hjá því komist að skoða einnig hér með hvaða hætti orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu birtist í tveimur af hans þekktustu kvæðum, *Íslandi* og *Gunnarsbólma*.

⁵⁸² Rannsóknir á því hvernig þjóðskáld verða að þjóðardýrlingum í evrópsku samhengi má finna í t.d. Marijan Dović og Jón Karl Helgason, *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe* og Marijan Dović og Jón Karl Helgason, ritstj., *Great Immortality. Studies on European Cultural Statehood*.

⁵⁸³ Sbr. Joep Leerssen, *National Thought in Europe*, 116–118.

⁵⁸⁴ Sbr. Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*, 487–488.

⁵⁸⁵ Sbr. Marko Juvan og Sveinn Yngvi Egilsson, „From a Monument in Ljubljana to the History and Theory of Cultural Saints: a Preface,“ xviii–xix.

⁵⁸⁶ Sjá t.d. Sveinn Yngvi Egilsson, *Arfur og umbylting. Rannsókn á íslenskeri rómantík* og Sveinn Yngvi Egilsson, *Ísland í Eyjabafinu*.

Bæði kvæðin birtust fyrst í *Fjölni* og innihalda innsta kjarna þess sem síðar varð söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar. Þessi kvæði Jónasar urðu því síðar skyldulærdómur fyrir íslensk skóla-
börn.⁵⁸⁷ *Ísland*, sem birtist í fyrsta árgangi tímaritsins, sló tóninn fyrir innihald og orðræðu tíma-
ritsins í heild. Sem ástarljóð til landsins, skrifar Sveinn Yngvi Egilsson, varð það „að æðstu tjáningu
íslensks þjóðernis og eftir það varð ekki aftur snúið“.⁵⁸⁸ Landnáms- og þjóðveldistímanum, gull-
öldinni, er í kvæðinu teflt gegn niðurlægingu samtímans og tilvísunin í dapurleg örlög Alþingis við
Öxará felur um leið í sér ósk og von um endurreisn þess. Hugmyndinni um gullöldina verður vart
betur lýst en í eftirfarandi ljóðlínunum:

Þá komu feðurnir frægu og frjálsræðis hetjurnar góðu,
austanum hildýpis haf, hingað í sælunnar reit.
Reistu sér bygðir og bú í blómguðu dalanna skauti;
ukust að íþrótt og frægð, undu so glaðir við sitt.
Hátt á eldhrauni upp, þarsem ennþá Öxará rennur
ofaní Almannagjá, alþingið feðranna stóð.
Þar stóð hann Þorgeir á þíngi er við trúnni var tekið af líði.
Þar komu Gissur og Geir, Gunnar og Hèðinn og Njáll.
Þá riðu hetjur um héröð, og skrautbúin skip fyrir landi
flutu með fríðasta lið, færandi varningin heím.⁵⁸⁹

Fyrr var minnst á það að Jónas endurómar að vissu leyti orð Eggerts Ólafssonar úr samnefndu
kvæði sínu enda var Jónas mikill aðdáandi Eggerts og mærði hann, t.a.m. í kvæðum á borð við
Hulduljóð.⁵⁹⁰ Þrátt fyrir mikil líkindi og augljósar tilvísanir er samt grundvallarmunur á sýn Jónasar
og Eggerts þegar kom að vandamálum samtímans og mögulegum leiðum út úr þeim ógöngum sem
þeir töldu báðir að íslensk þjóð væri komin í. Þeir voru reyndar sammála um að ein besta leiðin til
að vekja þjóðarandann væri að fólk tæki sér fornsögur í hönd og leitaði þar fyrirmynda, en Eggert
lagði einnig áherslu á það að þjóðin skyldi setja traust sitt á almættið og konunginn ásamt því að
bændur og búalið, sér í lagi vinnuhjú, þyrftu að tileinka sér mun meiri aga en þá tíðkaðist í
íslenskum sveitum. Leið Jónasar og Fjölnismanna var annars eðlis að ákveðnu og mikilvægu leyti;
hún byggðist á því að fyrir utan lestur fornsagna yrði þjóðarandinn helst vakinn á ný með aðgerðum
á borð við endurreisn Alþingis við Öxará og að baki því býr hugmyndin um að best fari á því að
þjóðir ráði sínum málum að mestu sjálfar, án of mikilla erlendra afskipta. Áhugaverð eru orð Kon-
ráðs Gíslasonar í bréfi til Brynjólfs Péturssonar þar sem hann segir um menn sem hann talaði við
í Bæheimi: „Þeir tala bæheimsku og þess á milli þýzku við mig. Klerkurinn er djarfmæltari og

⁵⁸⁷ Bæði kvæðin er t.a.m. að finna í Sigurður Nordal, ritstj., *Íslenskk lestrarbók 1750–1930* og Kristján J. Gunnarsson, ritstj., *Skólaljóð*.

⁵⁸⁸ Sveinn Yngvi Egilsson, *Ísland í Eyjabafinu*, 41.

⁵⁸⁹ *Fjölnir* 1 (1835), 21.

⁵⁹⁰ Sjá Jónas Hallgrímsson, *Ritverk I, Ljóð og lausamál*, 116–123.

frjálsundaðri, enn hjer er títt; en þó kemur þrælsnátúran fram öðru hverju.⁵⁹¹ Orð Konráðs má skilja á þann hátt að það sé í raun fyrst og fremst fyrir þræslund að þjóðir lúti yfirráðum annarra þjóða. Þar með er ekki sagt að þeir hafi verið andvígir dönsku konungsvaldi í sjálfu sér svo framarlega sem það hefði ekki of mikil afskipti af „náttúrulegu“ þjóðlífi Íslendinga. Hvernig má annars túlka hið undirliggjandi í eftirfarandi ljóðlínnum Jónasar í niðurlagi kvæðisins Ísland?

Hvað er þá orðið okkart starf í sexhundruð sumur?

Höfum við gengið til góðs götuna frammettir veg?

Landið er fagurt og frítt, og fannhvítir jöklanna tindar,

himininn heíður og blár, hafið er skínandi bjart.

Enn á eldhrauni upp, þarsem ennþá Öxará rennur

ofaní Almannagjá, alþing er horfið á braut.

Nú er hún Snorrabúð stekkur, og língið á lögbergi helga

blánar af berjum hvurt ár, börnum og hröfnum að leik.

Ó þér unglínga fjöld og Íslanz fullorðnu synir!

Sona er feðranna frægð fallin í gleýmsku og dá!⁵⁹²

Ljóst er að samtíminn var í huga Jónasar tímabil þjóðlegrar niðurlægingar og varla hægt að túlka orðræðu kvæðisins öðruvísi en að upphafið af ógöngum Íslendinga hafi verið að gangast undir erlent konungsvald um miðbik þrettándu aldar en síðan voru liðin tæp 600 ár þegar Jónas orti kvæðið — sömu 600 ár og Jón Sigurðsson hafði síðar til viðmiðunar þegar hann reiknaði út meinta skuld erlendra konunga við Ísland⁵⁹³ — tímabil yfirráða erlendra konunga og þar af leiðandi „ónáttúrlegrar“ stjórnar landsins. Dapurleg örlög Alþingis við Öxará eru einnig syrgð sáran í kvæðinu og ljóst að Jónas taldi þingið hafa verið stofnun sem hafi verið afar mikilvæga íslensku þjóðlífi í víðum skilningi.

Sagan af því hvernig Jónas á að hafa fengið innblástur til að yrkja *Gunnarshólma* svipar í mörgu til sögunnar af því hvernig Adam Oehlenschläger á að hafa ort *Gullhornin* eftir langt samtal við Henrich Steffens, og vissulega er áhugverður snertiflötur því að í tilfelli Jónasar var Bjarni Thorarensen í hlutverki Steffens. Jónas heimsótti Bjarna á Möðruvöllum á ferð sinni um landið 1837 og sagði Hallgrímur Tómasson systursonur Jónasar, sem þá var unglingur, hálfri öld síðar að Bjarni og Jónas hefðu rætt mikið um fornsögunar og að Bjarni hafi í kjölfarið skorað á Jónas að yrkja um Gunnarshólma. Samkvæmt frásögn Hallgríms hóf Jónas að yrkja kvæðið íhugull á hestbaki.⁵⁹⁴ Hvert sem sannleiksgildi frásagnar Hallgríms kann að vera er víst að kvæðið birtist prentað í *Fjölni* árið eftir. Í fyrri hluta *Gunnarshólma* kallast á lýsingar á hrjóstrugu landslagi og blómlegum

⁵⁹¹ Konráð Gíslason til Brynjólfs Péturssonar, 26. Sept 1844, í *Bréf Konráðs Gíslasonar*, 126.

⁵⁹² *Fjölnir* 1 (1835), 22.

⁵⁹³ Sbr. Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið*, 91.

⁵⁹⁴ Sbr. Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson avisaga*, 199.

sveitum. Hugmyndin um gullöldina birtist fyrst og fremst í lýsingum á þeim miklu landgæðum sem Jónas ímyndar sér að hafi verið á Suðurlandi á þjóðveldistímanum og höfðinglegu yfirbragði íbúanna. Þar eru „blómguð tún og grænar grundir“, „fullgróinn akur, fegurst éingja val“, „skógar glimja, skreittir reinitjám“ og í munn Gunnars á Hlíðarenda leggur Jónas orðin: „fjernaður dreifir sjer um græna haga, við bleíkan akur rósin blikar rjóða.“⁵⁹⁵ Blómleg býli, glæsilegur skipakostur og útbúnaður höfðingjanna bera svo fögru mannlífi þjóðveldisins vitni, en líkt og í kvæðinu Ísland er dregin upp dapurleg mynd af samtíma Jónasar: „dauft er í sveitum, hnipin þjóð í vanda.“⁵⁹⁶ Í niðurlagi kvæðisins kemur einnig fram hugmyndin um að það hafi verið sterk ættjarðarást Gunnars sem fékk hann til að fara hvergi og mæta frekar örlögum sínum á fósturjörðinni. Atburðir *Brennu-Njáls sögu*, tíminn sem liðið hafði allar götur frá þeim atburðum og hólminn „þar sem Gunnar snjeri aptur“,⁵⁹⁷ mynda eins konar krónótópa þar sem hulinn verndarkraftur hefur látið tímann standa í stað.

Eldri og íhaldssamari kynslóð valdsmanna tók *Fjölmi* fálega og stofnuðu nokkrir þeirra eigið tímarit árið 1835, *Sunnanpóstinn*, að einhverju leyti honum til höfuðs. Þó var einn nafntogaður og virtur maður sem kom *Fjölmi* til varnar og taldi að þrátt fyrir allt hafi tímaritið verið „gott á köflum“ og veki „þó þá sofandi og er mikið í það varið“.⁵⁹⁸ Sá maður var Steingrímur Jónsson, þá orðinn biskup, sem rúmum þremur áratugum áður hafði setið fyrirlestra Henrich Steffens í Elers Kollegium í Kaupmannahöfn. Annar embættismaður sem kunnir að meta sumt í málflutningi Fjölismanna, sérstaklega varðandi endurreisn Alþingis, var Bjarni Thorarensen. Það er umhugsunarvert að þeir af eldri kynslóðinni sem helst kunnu að meta *Fjölmi* (og *Ármann á alþingi* þar á undan) hafi einmitt verið þeir sem höfðu verið í Kaupmannahöfn þegar Steffens hélt fyrirlestra sína þar. Rómantíkin í kvæðum Jónasar gæti einnig verið innblásin af kvæðum Bjarna Thorarensens því þau munu hafa verið honum „hugleikin á Bessastaðaárunum“.⁵⁹⁹

Líkt og aðrir skólagengnir Íslendingar þessa tíma var Jónas vel að sér í þýsku og þýddi hann fjölda kvæða eftir Friedrich Schiller og Heinrich Heine. Hann hrærðist í heimi sem var að mörgu leyti litaður af viðhorfum þýskra skálda allt frá tímum forrómantíkurinnar. Hann deildi t.d. neikvæðu viðhorfi þeirra (og margra breskra kollega þeirra) til ríms og réðist harkalega að Sigurði Breiðfjörð í ritdómi um *Tristansrímur* í *Fjölmi* 1837 þar sem hann taldi rímur eins og þær höfðu verið almennt verið kveðnar vera „þjóðinni til mínkunar“ og að þær spilltu „tílfínnínguni á því, sem fagurt er og skáldlegt“.⁶⁰⁰ Má velta því fyrir sér hvort andúð Jónasar á rímum hafi tengst andúð þýsku skáldanna á rími en að orsök þeirrar andúðar (þ.e. meintur franskur uppruni) hafi verið

⁵⁹⁵ *Fjölmi* 4 (1838), 32–33.

⁵⁹⁶ Sama heimild, 34.

⁵⁹⁷ Sama heimild, sami staður.

⁵⁹⁸ Tilvitnun í: Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson ævisaga*, 130.

⁵⁹⁹ Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson ævisaga*, 30.

⁶⁰⁰ *Fjölmi* 3 (1837), 18.

Jónasi ókunnugur eða hann hafi látið sér það í léttu rúmi liggja. Hann minntist a.m.k. hvergi á það í ritdómnum heldur réðist gegn rímunum á þeim forsendum að þær væru ekkert annað en leirburður, og líkt og Guðmundur Hálfðanarson hefur bent á þótti menntamönnum þess tíma rímurnar „stríða gegn þeirri fagurfræði sem ríkti á alþjóðlegum menningarmarkaði“.⁶⁰¹ Gæti hugsað að sú fagurfræði hafi öðrum þræði mótast af hinni almennu þýsk-bresku uppreisn gegn rími sem fyrr var á minnst. Neikvætt viðhorf þýskra skálda í garð fransks kveðskapar virðist samt sem áður hafa náð til einhverra Íslendinga líkt og sjá má í dagbók Gísla Brynjúlfssonar sem sagði að Frakkar séu „ekki skáld og geta ei orðið skáld. Skáldskapur þeirra er ekki nema uppgerðarfitl við skáldskapinn“⁶⁰² og þótt Ítalir væru ekki mikil skáld væru þeir „þó betri“ en Frakkar og það væru „ei nema enar norðlægari þjóðir, sem hafa ena sönnu djúpu skáldskapar-tilfinningu“.⁶⁰³ Hvað sem því líður var Jónas fyrst og fremst náttúrufræðingur og skáld og virðist ekki hafa látið stjórnsmál samtíma síns sig mikið varða, a.m.k. ekki í rituðu máli. Söguskoðun Jónasar þarf því að ráða nær einvörðungu út frá kveðskap hans. Það er í skrifum annarra Fjölnismanna, sérstaklega Tómasar Sæmundssonar, að hægt er að leggja mat á þá hugmyndastrauma sem mynda grundvöll þeirrar söguskoðunar sem lá að baki heimssýn þeirra.

6.3.1 „Sumir eru vaknaðir af svefni“ — þáttur Tómasar Sæmundssonar

Þrátt fyrir þann háa sess sem Jónas Hallgrímsson hlaut síðar fyrir skáldskap sinn var hann í raun ekki mikilvægasti „pólítíski“ hugmyndafræðingur Fjölnismanna og hlýtur að vera óhætt að fullyrða að það hafi verið Tómas Sæmundsson. Eins og Sveinn Yngvi Egilsson hefur bent á var fornöldin „ekki tilfallandi líking í fáeinum kvæðum í *Fjölni* eins og Íslandi eða Gunnarshólma“ heldur bjó hún „að baki flestu því sem útgefendur tímaritsins höfðu fram að færa“.⁶⁰⁴ Í þeim anda skrifaði Tómas t.a.m. innganginn að fyrsta hefti *Fjölnis* sem túlka má sem eins konar stefnuyfirlýsingu þeirra Fjölnismanna. Þá var hann nýkominn aftur til Kaupmannahafnar eftir tveggja ára ferðalag um Evrópu, nokkurs konar „Grand Tour“ í ætt við það sem tíðkaðist hafði hjá menntamönnum á Bretlandseyjum frá síðari hluta sautjándu aldar.⁶⁰⁵ Tómas eyddi drýgsta hluta ferðarinnar í Þýskalandi þar sem hann sótti fyrirlestra manna á borð við Friedrich Schleiermacher og Henrich Steffens. Þegar Tómas sneri aftur úr reisunni mun hann hafa verið „innblásinn af ást til ættjarðar sinnar“⁶⁰⁶ og má ætla að sá innblástur hafi af einhverju leyti verið magnaður fyrir tilstilli þeirra

⁶⁰¹ Guðmundur Hálfðanarson, „Leirskáldunum á ekkji að vera vært“, 335; Guðmundur Hálfðanarson, „Það sem fagurt er og skáldlegt.“

⁶⁰² Gísli Brynjúlfsson, *Dagbók í Höfn*, 44.

⁶⁰³ Sama heimild, 67.

⁶⁰⁴ Sveinn Yngvi Egilsson, *Arfur og umbylting*, 32.

⁶⁰⁵ Um þess háttar ferðalög ungra menntamanna sjá t.d. Jeremy Black, *The British and the Grand Tour* og James Buzard, „The Grand Tour and after (1660–1840)“.

⁶⁰⁶ Guðjón Friðriksson, *Jón Sigurðsson avisaga*, fyrra bindi, 106.

fræðimanna sem Tómas hlýddi á annars vegar og hins vegar hvernig hann túlkaði það sem fyrir augu bar erlendis. Víst er að ferðin hafði afar mikil áhrif á hann og hann hófst handa við að skrifa ferðabók sem honum entist ekki aldur til að ljúka við, og bent hefur verið á að „allt ævistarf Tómasar eftir að hann kom aftur úr för sinni var ein óslitin barátta fyrir þeim hugmyndum sem þar [í ferðabókinni] hefur átt að draga saman úr reynslu ferðalagsins.“⁶⁰⁷

Tómas hóf grein sína í fyrsta árgangi *Fjölnis* á því að minnst þess að Eggert Ólafsson hafi á sínum tíma talið hjátrú og deyfð vera helstu undirrót hörmunga á Íslandi. Tómas tók undir það og benti á að þó að hjátrú hafi verið á undanhaldi síðan á dögum Eggerts og framkvæmdasemi að sama skapi farið vaxandi „þá éymir enn, meira enn skyldi, eptir af hvurutveggju, ekki sízt deyfðinni, sem vera mun einhver helzta undirrót til mikils af bágindunum á Íslandi“.⁶⁰⁸ Lækningin við hinni sjúklegu deyfð Íslendinga, leiðin til vakningar þjóðarinnar var, eins og fyrr sagði, enn sú hin sama og hafði verið hjá Eggerti en með ákveðnum viðbótum þó. Annars vegar áttu menn að lesa íslenskar fornþekktir því hver sá „sem les íslensku sögunar með athygli, í honum verður að kvikna brennandi ást á ættjörðu sinni, eða hann skilur þær ekki sem vera ber“. En þegar komið var fram á fjórða áratug nítjándu aldar var ekki lengur nóg að taka sér Íslendingasögur í hönd, fyllast innblæstri og leggja síðan traust sitt á almættið og einvaldinn. Það þurfti einnig að endurvekja að hluta til sjálft söguviðið sem finna má í fornsögunum því að samkvæmt Tómasi voru það ekki síst leikar forfeðranna „og þíngin, og éinkum sjálft alþíng, [sem] lífguðu og varðveittu anda þjóðarinnar. Hann er henni eins ómissandi og sálin líkamanum, egi maðurinn að geta lifað, ekki að eins sínu lífi, heldur líka öðru háleítara, enn það er lífi þjóðarinnar, so sem hann er tilskapaður, og orðið margfaldlega sæll hær á jörðu.“⁶⁰⁹

Tómas útskýrði einnig *af hverju* lestur fornsagna væri eitt besta ráðið til þess að vekja íslenskan þjóðaranda og sagði:

Enn viljir þú að marki, Íslendingur, fá ást á landinu þínu, þá blaðaðu í æfi þess, og kynntu þær allt það sem þar er skrifað af mentun og athöfnum feðra þinna [...] Trúðu því, að lítir þú í sögunar, og sjáir þar rétta mind, einsog hún er þar, af þjóðinni þinni, þá geturðu ekki gleymt henni úr því, og vilt ekki láta hólmann í úthafinu fyrir öll gæði veraldarinnar, því þú ert kominn að reynslu um, að það er ekki landinu að kenna, heldur þær miklu fremur, ef þú ert þar ófar-sælli, enn hvor önnur þjóð í sínum ætthögum.⁶¹⁰

Lestur fornsagnanna átti þannig að leiða Íslendingum það fyrir sjónir að það væri þeirra eigin deyfð og drungi sem væri þess valdandi að ástand landsins var eins bágborið og raun bar vitni. Með því að gera sér „rétta og greínilega hugminð af feðrum vorum“ myndi maður komast að raun um það

⁶⁰⁷ Jakob Benediksson, inngangur að *Ferðabók* eftir Tómas Sæmundsson, xv.

⁶⁰⁸ *Fjölnir* 1 (1835), 1.

⁶⁰⁹ Sama heimild, 2.

⁶¹⁰ Sama heimild, 3.

að „Íslendingar nú á dögum sèu í mörgu frá þeim úrættir“ og að það eina sem hamli þjóðarandanum og komi í veg fyrir það að hægt sé að „veita fram lífstraumi þjóðarinnar“ sé „viljabrestur, áræðisleysi og í sumu vankunnátta“.⁶¹¹ En það er ástæða fyrir deyfðinni og dvala þjóðarandans — ástæða sem Eggert Ólafsson ræddi ekki og hugleiddi ef til vill aldrei — en það eru yfirráð einnar þjóðar yfir annarri; ónáttúrulegt ástand sem að mati Tómasar „ollir deyfð þjóðarandans“. Því er það ekki einungis fyrir harðstjórn eða rangláta yfirdrottun að þjóðarandinn „kulnar út“, heldur er mesta hættan fyrir þjóðirnar fólgin í því „að aðrir ræðu öllu fyri þær, og þær voru sjálfar til éinskis kvaddar. Enn öllu þessu fer þó heldur fram enn aptur. Sumir eru vaknaðir af svefni, og það lítur so út, að þessi tími ætli sèr að vekja fleiri.“⁶¹² Þó að þetta sé ritað á þeim hluta fasa B sem kalla mætti tímabil hrópandans í eyðimörkinni eru nú komnar til sögunnar fyrirmyndir í baráttunni: *aðrar* þjóðir eru vaknaðar af svefninum og þá ríður enn meira á en fyrr að vekja sína eigin.

Tómas skrifaði einnig um hlutverk tungumálsins í þessari grein og endurómaði að flestu leyti þær hugmyndir sem Eggert Ólafsson hafði áður lagt áherslu á þar að lútandi og áttu rætur sínar að rekja til menningarlegrar ættjarðarhyggju og þýsku upplýsingarinnar. Samlífi þjóðtungunnar og þjóðarinnar er svo mikilvægt og náði að „deyi málin deya líka þjóðirnar, eða verða að annari þjóð“,⁶¹³ eða með orðum Eggerts Ólafssonar, þær breytast í „eitthvað örverpi, miklu lakara“.⁶¹⁴ Tómas lagði einnig áherslu á aldur og uppruna íslenskunnar og það hlutverk sem tungumálið gegnir fyrir þjóðina: „Því hróðugri sem Íslendingar meiga vera, að tala einhverja elztu tungu í öllum vesturhluta Norðurálfu, er ásamt bókmentum Íslendinga og fornsögu þeirra er undirstaða þeirra þjóðheiddurs.“⁶¹⁵ Tómas vísaði því í greininni í alla þrjá grunnþætti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu eins og þeir voru skilgreindir hér að ofan. Áherslan er á glæsta fortíð og forfeður, sem og hreina og upprunalega tungu. Hnignun og niðurlæging samtímans er talin orsakast af veikingu þjóðarandans sem aftur er afleiðing ónáttúrulegs ástand þjóðarinnar undir hæl erlends valds. Deyfð og framtaksleysi eru óumflýjanleg staðreynd á meðan málum er svo komið. Fyrir utan lestur forn-sagna er endurvakning þjóðarandans háð því að leikar „feðra vorra“ verði endurreistir og einnig þingin, „éinkum sjálft alþing“.⁶¹⁶

Grein Tómasar um endurreisn Alþingis Íslendinga var, líkt og grein Baldvins tæpum áratug fyrr, skrifuð í tilefni af nýútgefnum konungsúrskurði. Úrskurðurinn, sem varð Baldvini tilefni til að skrifa sína grein fjallaði, eins og áður sagði, um stofnun stéttaþinga í danska alríkinu almennt en samkvæmt honum áttu Íslendingar að senda sína fulltrúa á þing í Hróarskeldu (sem varð raunin). Í þetta sinn (1840) var úrskurðurinn aftur á móti á þá leið að embættismannanefnd skyldi falið að

---

⁶¹¹ Sama heimild, 4

⁶¹² Sama heimild, 9–10.

⁶¹³ Sama heimild, 11.

⁶¹⁴ Tilvitnun í: Vilhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson*, 166.

⁶¹⁵ *Fjölmin* 1 (1835), 11.

⁶¹⁶ Sama heimild, 2.

athuga hvernig færi best á því að endurreisa Alþingi Íslendinga.⁶¹⁷ Jón Sigurðsson skrifaði einnig grein af þessu tilefni⁶¹⁸ og var í ýmsum málum ósammála Tómasi þótt talsverður samhljómur væri með þeim eins og síðar verður greint frá. Í grein sinni fagnaði Tómas, eins og gefur að skilja, þeim áformum Kristjáns VIII að endurreisa Alþingi Íslendinga. Hann hafði sérstakan áhuga á þeirri hugmynd konungsins að æskilegt væri að hið nýja Alþingi tæki sem mest mið af hinu forna þingi og yrði jafnframt mögulega staðsett á sínum gamla stað við Öxará. Greinin hefst á tilvísun í gullöld Íslendinga því Tómas gengur út frá því að ákvörðun konungsins grundvallist á hinni glæstu fortíð íslensku þjóðarinnar og að hann finni „að Ísland hefir kveikt ljós vísindanna á norðurlöndum, og hann virðir það þess vegna lítinn sæmdarauka ríki sínu, að firirfara þjóðerni þess til umbunar“.⁶¹⁹

Líkt og fram kom í fyrstu grein hans í *Fjölni* var Tómas þeirrar skoðunar að endurreisn Alþingis væri lykill að endurvakningu íslensks þjóðaranda. Þess vegna var honum mjög í mun að Alþingi yrði ekki einungis haldið á Þingvöllum, heldur yrði öll skipan þess *nákvæmlega* eins og verið hafði á þjóðveldisöld. Ástæða þess var að hin forna stjórnskipan Íslendinga hafi verið „so löguð eptir *eðli* og lífernisháttum þessa lands, eins og þeir verða að vera, að það er ekki kostur að íminda sjer aðra stjórnarlögun, sem hjer eigi betur við, þegar á allt er litið“.⁶²⁰ Hann taldi alla umfjöllun um, eða samanburð við, fulltrúaðing í Danmörku vera málinu alfarið óviðkomandi og því færi best á því að slíkt yrði látið liggja milli hluta „eins og væri þær ekki til, því þær eru að so vögsnu máli ekki til annars, enn að leiða á eldri afveguna, sem Íslandi hafa orðið olandi so margra hörmúnga, að löggjöf þess var sprottin af útlendri rót“.⁶²¹ Tómas varaði einnig við í Fjölnisgreininni því ónáttúrulega ástandi þegar ein þjóð beygir aðra undir vilja sinn og yrði slíkt óumflýjanlega og ávallt til þess að deyða þjóðarandann. Útlensk og framandi löggjöf á Íslandi hafði að lokum orðið til þess, að mati Tómasar, að starfsemi Alþingis varð óþörf og lagðist á endanum alfarið af. Afleiðing þess að „andanum kom þaðan ekki léngur upplífgan“ var sú að líf þjóðarinnar hefur síðan „eíðst í deífð og drúnga, enn framtaksemi og kjarkur horfið“.⁶²² Vonin var því sú að endurreisn Alþingis myndi endurvekja þjóðarandann en til þess að það mætti gerast þyrfti allt snið þingsins og skipan að vera sú hin sama og til forna.

Rétt eins og Tómasi þótti það „gagnstætt eðli náttúrunnar, að Ísland gjeti verið alþingislaust“ væri það óeðlilegt og ónáttúrulegt að staðsetja þingið annars staðar en á Þingvöllum. Virðingin „firir niðurskipunum feðra vorra“ varð að vera skilyrðislaus því að allt það „sem ekki er af þeirri rót sprottið, allt sem ekki á skilt við hið forna þingið, verður þjóð vorri eins útlent og fjarstætt, og sætir ekki afskiptum hennar nje athigli, samsvarar ekki gjeði hennar“.⁶²³ Eins og kunnugt er voru í

⁶¹⁷ Sbr. *Lövsamling for Island* 11, 614–629.

⁶¹⁸ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 59–134.

⁶¹⁹ Tómas Sæmundsson, „Alþing“, *Þrjár ritgjörðir*, 74.

⁶²⁰ Sama heimild, 78. Leturbreyting E.E.

⁶²¹ Sama heimild, 77.

⁶²² Sama heimild, 79.

⁶²³ Sama heimild, 93–94.

raun bara tveir staðir sem komu til greina þegar farið var að ræða mögulega staðsetningu íslensks þings: Þingvellir og Reykjavík. Rök Tómasar gegn Reykjavík sem þingstað voru í grundvallaratriðum hin sömu og þau sem Baldvin Einarsson hafði áður haldið fram. Reykjavík var álitin hálf-danskur bær sem sæmdi ekki þjóðlegu þinghaldi. Þannig taldi Tómas að Alþingi og Þingvellir væru svo samofin fyrirbæri að þingið myndi aldrei geta þrífist annars staðar á meðan „Reíkjavíkur andinn [sé], enn sem komið er, of gagnstæður þjóðerni Íslendinga til þess alþing gjeti verið þar í eðli sínu.“⁶²⁴ Þessi atriði voru svo veigamikil í huga Tómasar að hann vildi frekar að Ísland fengi ekkert þing en að það yrði staðsett annars staðar en á Þingvöllum.⁶²⁵ Hinum forna þingstað fylgdi andlegur kraftur sem ekki væri að finna annars staðar, allra síst í Reykjavík. Þar var ekki einungis skortur á andlegum krafti heldur ríkti þar hið gagnstæða við þjóðlegan anda og því „ekki annað líklegra til að útríma þjóðerni voru, sem því er ætlað að efla, enn að hafa það í Reíkjavík. Hvernig eiga Íslendingar [...] að finna sið öðruvísi enn útlenda, þar sem varla er nema annaðhvort orð íslenska, sem talað er.“⁶²⁶ Á meðan Þingvellir búa yfir þeim eiginleika að Íslendingum finnist þeir vera þar heima hjá sér og „andi fedra vorra kjemur ífir þá og leggur þeim orð í munn, og gefur orðunum krapt“⁶²⁷ hefur Reykjavík ekkert annað fram að færa en tortímingu íslensks þjóðaranda:

Þjóðarandinn liggur niðri birgður og firirverður sig þar sem hið útlenda sniðið, sem meira hefir ífirlæti, er þannig drottanda. Það er ekki gjefið nema fáeinum, sem bæði kunna dönsku og eru kunnugir háttum Dana, að gjeta samlagað sig slíku; hinir finna, að þeim er hjer með öllu ofaukið; þeir finna hjer ekkjert, sem samsvarar tilfinningum þeirra; andagiptin, sem þeir báru í brjósti, dofna, þegar þegar þeir verða ekki varir hennar hjá öðrum. Sannfæring sjálfra þeirra veikist, virðing firir því, er þeim var heilag, fer mínkandi, þegar þeir heira það gjört almennilegt af þeim, sem þeir álíta vitrari sjálfum sjer. Óánægðir með sjálfa sig og aðferð sína, óánægðir með erindi sitt, grátandi ífir borginni, aumir ífir efnum ættjarðar sinnar og hriggir í anda, af því hin sæla von er horfin að gjeta stutt mál hennar, snúa þeir aptur heimleiðis af slíku þingi í vonarleísi, með þeim ásetningi, að koma þángað aldrei framar. Þetta eru andlegu ávegstirnir, sem Reíkjavík leiðir í ljós á fulltrúunum.⁶²⁸

Slíkur þjóðfundur er „verra en ekkert“.⁶²⁹ Útlensk löggjöf, útlensk tunga og útlenskir siðir eru allt fyrirbæri sem eru hættuleg íslenskum þjóðaranda. Eina leiðin til að endurvekja þann anda er með þjóðlegri löggjöf, íslenskri tungu og siðum, byggðum á lífsháttum forfedra þjóðarinnar. Það er ekki til neins að reyna að reisa Ísland við „með tómum laga ákvörðunum, enn þessi lög hafa hingað til verið sprottin mest af útlendri rót og tekin af ásigkomulagi þeirrar þjóðar, sem oss er í mörgu ólík

⁶²⁴ Sama heimild, 95 (nmgr.).

⁶²⁵ Sbr. sömu heimild, 94.

⁶²⁶ Sama heimild, 99.

⁶²⁷ Sama heimild, 100.

⁶²⁸ Sama heimild, sami staður.

⁶²⁹ Sama heimild, sami staður.

að háttum, og stendur hærra en vjer í mentun og kunnáttu“.⁶³⁰ Að mörgu leyti er eins og beinn þráður liggi frá Baldvini til Tómasar sem sést á áherslunni á Þingvelli sem eins konar landfræðilegan hýsil þjóðarandans og Reykjavík sem hið gagnstæða, sem tengist ákveðinni óbeit á hvers kyns dönskum áhrifum. Einnig áttu þeir sameiginlegt viðhorfið til lausa- og húsmennsku og óskina í þá veru að viðhalda hinu gamla íslenska bændasamfélagi,⁶³¹ en það var reyndar stef í íslenskri sögu- skoðun sem hafði haldist óbreytt allar götur frá því á sautjándu öld líkt og fyrr var fjallað um.

Grunnstefin í orðræðu Tómasar um þjóðernið eru *glæst fortíð* þar sem þjóðarandinn var sterkur meðal „fedra vorra“ sem undanfari *nidurlægingskeiðs*, tilkomnu vegna erlendrar kúgunar og þeirrar ónáttúru að ein þjóð lúti lögum annarrar, og loks mikilvægi sambands *tungu og þjóðar*. Þessar áherslur eru jafnframt nátengdar grunnþáttum orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu. Þá mætti spyrja hvaðan þessar hugmyndir hafi borist til Tómasar. Líklegt er að hann hafi orðið fyrir einhverjum þjóðlegum og þjóðernisrómantískum áhrifum á Íslandi áður en hann hélt utan til náms. Steingrímur Jónsson var fyrsti kennari Tómasar en síðar lærði hann undir handleiðslu Hallgríms Scheving og Sveinbjarnar Egilssonar við Bessastaðaskóla. En annar mikilvægur áhrifavaldur er án efa Evrópureisa Tómasar á árunum 1832–1834 og er ýmsar vísbendingar í þá veru að finna í *Ferðabók* hans.

Eitt lyklatríði sem lestur *Ferðabókarinnar* leiðir í ljós er jákvætt viðhorf Tómasar til fræða og vísinda í Þýskalandi þar sem hann dvaldi hvað lengst á meðan ferðalaginu stóð. Gildir þá einu hvort fræðin teljist til náttúruvísinda, heimspeki eða uppeldisfræða. Hann áleit Þjóðverja, og þá sér í lagi Prússa, standa í fremstu röð í öllum þessum efnum. Hann ferðaðist m.a. til Dresden, Leipzig og Berlínar og sótti þar fyrirlestra og söfn auk þess að kynna sér samfélagsmál í víðum skilningi. Tómas taldi að þau söfn og stiftanir sem finna mætti í Berlín „ásamt ástundun sinni og námsfýsi“ væru orsök þess að Prússar tækju „að menntun [...] flestum öðrum þjóðum fram“.⁶³² Í því sambandi léku einnig stórt hlutverk kennslubækur og handbækur fyrir almenning sem stuðluðu að þeim yfirburðum „sem hin þýzka þjóð (alls slags stands, allrar stéttar) hefir yfir allar aðrar í fjölhæfri og grundaðri þekkingu, eins og þær aftur ekki síður að lögum en innihaldi eru hin ljósustu dæmi upp á hina óviðjafnanligu lærdómssnilld er þeir lærðu í þessu landi einir meðal allra lærða eiga að sér“.⁶³³ Hann taldi einnig að það sem helst hefði „áunnið þýzkum lofstír meðal þjóðanna“ væru „skólar þeirra og alls konar stiftanir til útbreiðslu bókmennta og nytsamligrar uppfræðingar, þaðan hefir siðabótin sín upptök, það er á vorum dögum heimspekinnar og guðfræðinnar föðurland“.⁶³⁴ Þá væri háskólinn í Berlín sá besti í Þýskalandi og „máske hinn fremsti í heimi“ og fannst Tómasi mikið koma „til þeirrar vísdomselsku, ákafa og samheldis sem eg sá á hvörju andliti meðal hinna

⁶³⁰ Sama heimild, 105.

⁶³¹ Sbr. Guðmundur Hálfðanarson, „Tómas Sæmundsson — trú, sannleikur, föðurland,“ 63.

⁶³² Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, 50.

⁶³³ Sama heimild, 95.

⁶³⁴ Sama heimild, 73.

þýzku bókiðkenda“.⁶³⁵ Hann taldi að heimspekin ætti „eiginlega heima í Þýzkalandi“⁶³⁶ og að í hinum mannúðligu vísindum tækju „þýzkir rétt öllum þjóðum fram, sér í lagi á nýrri öldum“.⁶³⁷

Einn þeirra fræðimanna hinna „mannúðligu vísinda“ sem Tómas fjallar um í *Ferðabókinni* er Johann Gottfried Herder. Tómas sagði að meðal rita Herders væru „mörg útvalarit í skáldskap, sagnafræði og heimspeki“ og tók fram að þau væru öll „þægiliga í stíl færð og öllum auðskilin, löguð til að bæta smekkin og upplýsa skynsemina, leiða og grundvalla hennar dóma, vekja föðurlandsást og elsku til alls þess er falligt er og gott“.⁶³⁸ Þó ef til vill sé bratt að ætla að Tómas hafi lesið *öllum* „45 bindi 8vo“ heildarverka Herders gefa orð hans til kynna að hann hafi þó líklegast lesið *einhver* þeirra og ef ekki, þá hefur hann a.m.k. verið nægilega kunnugur innihaldi þeirra til að geta lýst því svo vel í örfáum orðum. Tómas tiltekur sérstaklega höfuðrit Herders, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, og segir það almennt í miklum metum „fyrir djúpsærustu og hæstu athugasemdir yfir veraldarsöguna sem til eru á þýzku“.⁶³⁹ Viðhorf Tómasar til þjóða, þjóðernis og tungumála almennt gefa einnig til kynna að hann hafi verið vel kunnugur hugmyndum Herders. Þannig taldi hann að í fornum skáldskap og bókmenntum sem til hafi orðið hjá sérhverri þjóð áður en hún hafi haft „nokkur afskipti við aðrar þjóðir eður þekkti nokkurn útlendan lærdóm“ væri að verki þeirrar „sömu þjóðar ómengaða náttúra, hennar andliga eðli“.⁶⁴⁰ Ástæða þess að Þjóðverjar stæðu svo framarlega í heimspeki var að mati Tómasar sú að „þýzkir [væru] af náttúrunni fremur hneigðir til eftirþanka og heilabrota“.⁶⁴¹ Hann ræðir einnig þann „máls og anda skyldugleika“ sem er sameiginlegur með Þjóðverjum og Íslendingum og „öllum þeim Norðlendingum sem rekja eiga ætt sína til hins germaniska þjóðflokks“:

Þeir hafa allir sameiginligan upprunaligan menntunargrundvöll, líka útvortis stöðu í forntíð og miðaldri. Þessum þjóðflokki er og hefir, síðan hann fyrst af frásögum er kunnugur, verið sérlegt og eigið miklar tilfinningar og auðugur ímyndunarkraftur og tilhneiging til alls konar heilabrota og umþenkingar. Hér af kemur að hún er hneigð til skáldskapar og mjög trússöm.⁶⁴² Athyglisvert er að samanburður við Dani er yfirleitt Þjóðverjum í hag. Þannig minnst Tómas á það að honum sýndist þýzneskir hermenn „mikið fimari og hafa hugann betur við en þeir dönsku“⁶⁴³ og að í stað þess að safna dönskum bókum ættu Íslendingar heldur að verða sér úti um „samkynja bækur frá Þýzkalandi, hvar fá má allar þvílíkar bækur svo miklu fullkomnari og betri og oft undir eins fyrir minna verð“.⁶⁴⁴ Svo virðist sem Danir hafi í huga Tómasar ekki fengið fulla

⁶³⁵ Sama heimild, 101–102.

⁶³⁶ Sama heimild, 128.

⁶³⁷ Sama heimild, 125.

⁶³⁸ Sama heimild, 112.

⁶³⁹ Sama heimild, sami staður.

⁶⁴⁰ Sama heimild, 121.

⁶⁴¹ Sama heimild, 125.

⁶⁴² Sama heimild, 110.

⁶⁴³ Sama heimild, 25.

⁶⁴⁴ Sama heimild, 91.

hlutdeild í hinu sameiginlega germanska þjóðareðli eða þeim frjálsræðisanda sem því var talið fylgja því að honum fannst „ógæfuligt“ að Henrich Steffens, sem var að mati Tómasar „hálf-Íslendingur og ættaður frá Norvegi,“ hafi verið fæddur „danskur undirsáti að Danmörk gat ekki haldið honum. Hefir Norðmannsins frjálsræðisandi verið þar til hin helzta orskök, og átti hann því betur við þýzka“.⁶⁴⁵ Neikvætt viðhorf til Dana virðist hafa algengt meðal íslenskra námsmanna þar ytra. Þegar bylting hófst í Holtsetalandi 1848 skrifaði t.d. Gísli Brynjúlfsson um Dani: „Aldrei skóp guð heimskari kvikindi“ og af „innilegri sannfæringu bið eg, að reiði himna komi yfir Dani, ena nöprustu og vesælustu þjóð í heimi“.⁶⁴⁶

Viðhorf Tómasar til tungumála eru í ætt við það sem tíðkaðist í kreðsum Herders og hafði verið viðloðandi þýska fræðimenn síðan á dögum menningarlegrar ættjarðarhyggju á sautjándu öld. Íslenska og „systir“ hennar þýska áttu það sameiginlegt, að hans mati, að vera forn og „upprunalig“ tungumál sem, líkt og gríska, væru tiltölulega flókin málfræðilega og „þung að læra“. Sem slík væru þessi tungumál „beygjánlig fyrir þanka og góð til orðsmíða og samsetninga. Eru hin afleiddu málin [þ.m.t. danska] ætíð miklu hægari og auðveldari og nettari. Hið torvelda, harða og það sem illa lætur í munni, gengur ei í arf. En að sama skapi missist þá oftast kraftur og hæfileiki til að gjöra sterk áhrif.“⁶⁴⁷ Þetta viðhorf samrýmist hugmyndum um upprunaleg germönsk mál sem karlmannleg og skáldleg andspænis hinum kvenlegri rómönsku málum en hér er sem Tómas tefli upprunalegu málunum gegn hinum „nettari,“ „afleiddu“ tungumálum. Svo virðist sem danskt þjóðerni sé það eina sem Íslendingar hnýti reglulega í á þessu tímabili (hvort sem það er beint eða óbeint) og má segja að það undirstriki hlutverk „þess danska“ sem andstæðu „hins íslenska“ í orðræðunni. Þegar Tómas bar lágþýsku, sem hann taldi svipa til gamallar dönsku, saman við háþýsku, sem var samkvæmt þessum hugmyndum hin upprunalega þýska, hallar heldur á „afleiddu“ málin. Lágþýskan var þannig á undanhaldi vegna þess að háþýskan var „miklu auðugri, regluligri og fullkomnari“ og einnig „mjög hæfilig til orðsmíða, svo varla er nokkur þanki að ei finnist orð til skapað af málsins eigin rót“. Þá væri háþýskan „fremur flestum málum löguð til að vera bókmál bæði í bundinni og óbundinni ræðu“.⁶⁴⁸ Greina má það viðhorf hjá Tómasi að honum fyndist íslenska deila þessum eiginleikum háþýskunnar en að henni stæði það helst fyrir þrifum að ekki hafi verið skrifuð slík lærdómsrit á íslensku eins og þau sem samin höfðu verið á þýsku. Það væri því eitthvað sem hægt sé að laga með tíð og tíma, t.d. með því að leggja meira upp úr móðurmálsrækt í skólum og draga um leið úr áherslunni á latínu í menntamálum. Enginn efast um það lengur í upplýstum löndum, skrifar Tómas, að þekking á „föðurlandi sínu, þess máli, þess bókmenntum, þess sögu, lögum og siðvenjum sé hin nauðsynligasta, sé hin fyrsta af allri kunnáttu, sé eins ómissandi til

⁶⁴⁵ Sama heimild, 133. Steffens fæddist í Noregi en móðir hans var dönsk og faðir hans frá Holtsetalandi.

⁶⁴⁶ Gísli Brynjúlfsson, *Dagbók í Höfn*, 134–135.

⁶⁴⁷ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, 108.

⁶⁴⁸ Sama heimild, 109.

sérhvörrar þjóðar velgengni og ánægju í þessum heimi eins og guðhræðsla og dyggð eru ómissanligar til góðrar samvizku of farsældar annars heims“.⁶⁴⁹ Enn fremur hlyti það að vera augljóst hversu mikið væri undir því komið að tungumál þjóðarinnar „varðveitist hreint og óbjagað og auðgíst af nýjum efnum sem þörf gjörist“.⁶⁵⁰

Að Tómasi látnum skrifaði Jón Sigurðsson að hann hafi naumast hugsað „optar um annað, enn hag fósturjarðarinnar, hversu honum er nú komið, og hversu hann mætti bæta; hann var *Íslands* í inniligasta og algjörðasta skilningi.“⁶⁵¹ Hversu ofarlega land og þjóð voru í huga Tómasar má einnig sjá af einkabréfum hans. Þann 11. september 1840 var Tómas rúmliggjandi á Breiðabólstað, en daginn áður hafði komið að honum „slíkur blóðuppgangur undan síðunni hægra megin, að eg hefi aldrei slíkan fengið“. Þrátt fyrir að hafa verið „óhægt um að skrifa liggjandi á hliðini“ ritaði hann Konráði Gíslasyni bréf, og skynjandi það að heilsunni fór hrakandi skrifaði hann: „Ham-ingjan má vita hvort við skrifumst á oft. En hvað sem því líður: Ég bið þig og ykkur að *muna eftir Íslandi* og kenna það niðjum ykkar og barnabörnum, þá gætir minna þó hinir eldri týni tölunni.“⁶⁵² Ósk Tómasar þar sem hann lá fársjúkur af berklum var sú að eftir sinn dag myndu félagar hans „kenna“ niðjum sínum „Ísland“. Hvað gæti falist í því annað en að kenna niðjunum *sögu* Íslands og gæta þess að hin forna og upprunalega *tunga* berist óbrennuð til næstu kynslóða. Hin lífræna og *blóðskylda* þjóð lifir áfram þó einstakir meðlimir týni tölunni. Þannig má greina alla grunnþætti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu í síðustu 29 orðum þessarar tilvitnunar.

Tómas hefur líklega smitast af berklum meðan á Evrópuferðalaginu stóð og lést af þeirra völdum í maí 1841, vorið eftir að hann ritaði Konráði ofangreind orð. Það sama ár kom út fyrsta hefti *Nýrra félagsrita* sem segja má að marki tímamót að því leyti að þar með brýst Jón Sigurðsson fram á ritvöll íslenskra samfélagsmála og slær nýjan og öllu „raunsærri“ eða jarðbundnari tón í baráttunni fyrir aukinni sjálfstjórn Íslendinga. Orðræðuþráðurinn sem liggur frá Eggerti Ólafssyni, í gegnum Baldvin Einarsson og Tómas Sæmundsson, heldur þó áfram hjá Jóni sem deildi í mörgu þeim sömu viðhorfum til þjóðernisins og fyrirrennararnir. Aðferð Jóns þess efnis að beita sögulegum lagarökum fyrir auknum réttindum Íslendinga innan danska alríkisins hafði það í för með sér að sú söguskoðun, sem síðar var kennd við sjálfstæðisbaráttuna og er enn áberandi söguskoðun í samfélagsumræðu á Íslandi, fullmótaðist í hans meðförum. Í ljósi þess að hugtakið „þjóðarandi“ var sífellt meira notað í skrifum um stjórnsmál og menningu á fjórða og fimmta áratug nítjándu aldar er vert að beina sjónum að söguspeki heimspekingsins Georgs Wilhelms Friedrichs Hegels sökum þess hversu áhrifamikil hún var á þeim tíma sem hér er fjallað um. Í mannkynssögunni taldi Hegel að „heimsandinn“ væri að verki. Þessi heimsandi samanstóð að hans mati af fjölda einstakra

---

⁶⁴⁹ Sama heimild, 86.

⁶⁵⁰ Sama heimild, 85.

⁶⁵¹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2 (1842), 35.

⁶⁵² Tómas Sæmundsson til Konráðs Gíslasonar, 11. september 1840, í *Bréf Tómasar Sæmundssonar*, 274. Leturbreyting T.S.

þjóðaranda og er eins konar hreyfiafl sögunnar í söguspeki Hegels. Það minnir að vissu leyti á túlkun Henrichs Steffens, sem byggði aftur á náttúruheimspeki Schellings eins og fyrr var um fjallað, að einstakir þjóðarandar væru hlutar alltumlykjandi alheimsanda. Vinsældir Hegels í Þýskalandi og í Danmörku (upp úr 1830) fór að hafa mikil áhrif á söguskoðun og túlkun manna á þjóðarhugtakinu almennt.

Hegel mun hafa orðið fyrir miklum áhrifum frá Herder á sínum yngri árum og hafa verið færð fyrir því rök að sumt í skrifum Hegels sé nánast óhugsandi án áhrifa Herders.⁶⁵³ Í fyrirlestrum sínum um heimspeki sögunnar (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*) sem hann hélt í Heidelberg og Berlín með hléum á árunum 1821–1831 og voru gefnir út 1837 kemur þjóðarandinn talsvert við sögu. Hegel virðist hafa talið Germana vera *eina* þjóð með *einn* þjóðaranda og áleit hann að siðbreytingin hafi náð fram að ganga í germönskum ríkjum frekar en í Suður-Evrópu vegna þess að andi eða eðliseinkenni þessara þjóða væru ólík. Hann var aftur á móti ekki þeirrar skoðunar að menntunar- eða menningarstig suðrænu þjóðanna væri lægra en hinna norðlægu, þvert á móti hafi suðlægir þjóðir staðið hinum norðlægari frammar að þessu leyti. Hin tæra einlægni (þ. *die reine Innigkeit*) germönsku þjóðarinnar var jarðvegur frelsunar andans á meðan klofningur í innsta sálar djúpi rómanskra þjóða kom í veg fyrir slíka frelsun þeirra. Ástæða klofningsins var sú, að mati Hegels, að hinar suðlægari þjóðir væru blanda af germönskum þjóðflokkum og rómönskum þjóðum sem byggðu Suður-Evrópu fyrir þjóðflutningana miklu.⁶⁵⁴ Andi og eðli þjóðanna breytist þannig með menningar- og blóðblöndun og er hugmyndin um hinn klofna anda suður-evrópskra þjóða ekki ósvipuð tilgátu Jóns Jónssonar Aðils um afleiðingar blöndunar germanskra landnámsmanna Íslands við Kelta, sem hafði að hans mati afdrifarík áhrif á íslenskan þjóðarkarakter, og var ástæða þeirrar sundrunar sem hann taldi einkenna bæði íslenska og írsku þjóð. Vissulega færði sú blöndun, að mati Jóns, Íslendingum skáldskapargáfu en það var sundrunin sem að lokum leiddi til þess að þjóðin glataði frelsi sínu.⁶⁵⁵ Tilgáta Hegels um „klofinn“ þjóðaranda gefur því til kynna að mörkin séu óljós milli hugmynda um hreintungustefnu annars vegar og hins vegar hugmynda um að blóðblöndun ólíkra þjóða sé óæskileg.

Einsýnt er að tilgátan um að Germanir myndi eina þjóð með einn anda samrýmist ekki skrifum Baldvins Einarssonar og Tómasar Sæmundssonar sem töldu að þjóðareðli Íslendinga og Dana væri algjörlega ólíkt og ósamræmanlegt. Af einhverjum ástæðum bjuggu Danir *ekki* yfir germönskum frjálsræðisanda líkt og Þjóðverjar, Norðmenn og Íslendingar, líklega vegna þess að það hentaði ekki málstaðnum og því nauðsynlegt að gera sem mest úr því sem skildi þessar þjóðir að og samtímis sem minnst úr því sem var þeim sameiginlegt.

⁶⁵³ Christoph Jamme, „Wahrheit für die Phantasie.“ *Der junge Hegel und Herder*,“ 238.

⁶⁵⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 528–529.

⁶⁵⁵ Sbr. Jón Aðils, *Íslenskt þjóðerni. Alþjóðufyrirlestrar*, 49–50 og 105–106.

6.4 Fornfræðingur verður pólitískur — Jón Sigurðsson

Vegna stöðu Jóns Sigurðssonar sem óumdeilds þjóðardýrlings getur reynst vandasamt að fjalla um skrif hans. Deildar meiningar ríkja um það hvers kyns hugmyndafræði hafi verið helsti hvatinn að starfsemi hans, hvort sem um ræðir fræðastörf hans eða pólitísk skrif. Bent hefur verið á að „flokkun hugmynda í skýrt afmarkaðar stefnur [sé] ekki alltaf gagnleg iðja, því að fáir lifa óskipt innan lokaðra hugmyndakerfa“⁶⁵⁶ og er óhætt að segja að það eigi vel við um Jón Sigurðsson. Líkt og einn ævisöguritari hans, Guðjón Friðriksson, benti á var Jón „mótandi hugmyndafræðingur en hann er líka praktískur og varfærinn stjórnmalamaður og reynir að tefla út frá list hins mögulega. Staða hans og lífsafkoma er líka í húfi ef hann fer algerlega út af sporinu gagnvart Dönum.“⁶⁵⁷ Hann var því drifinn áfram bæði af hugmyndafræði og nokkurs konar „Realpolitik“ í senn. Hugmyndafræðilega kennir einnig ýmissa grasa í skrifum Jóns og í raun ekki hægt að fullyrða að hann hafi verið einstrengingslegur að því leyti. Á sama tíma fer ekki á milli mála að Jón Sigurðsson var barn síns tíma og að orðæða menningarlegrar þjóðernisstefnu svífur yfir vötnum í flestu því sem hann skrifaði um málefni sem viðviku sögu Íslands og stöðu þess innan danska alríkisins.

Ólíkt Fjölnismönnum og mörgum öðrum Íslendingum sem fóru til Kaupmannahafnar á þessum árum hafði Jón ekki sótt Bessastaðaskóla og naut hann því ekki handleiðslu Sveinbjarnar Egilssonar eða Hallgríms Scheving þar þótt hann hafi notið einhverrar tilsagnar hjá Sveinbirni síðar þegar hann undirbjó sig fyrir inntökupróf í háskólann í Kaupmannhöfn. Hann las aftur á móti til prófs hjá föður sínum, séra Sigurði Jónssyni, á heimili sínu á Hrafnseyri í Arnarfirði áður en hann fór til Reykjavíkur þar sem hann var útskrifaður með stúdentspróf af Gunnlaugi Oddssyni dómkirkjupresti árið 1829. Jón starfaði síðan við verslun í Reykjavík um hríð áður en hann var biskupsritari hjá Steingrími Jónssyni á árunum 1830–1833.⁶⁵⁸ Ekki er ólíklegt að fornfræðiáhugi Jóns hafi styrkst við þann starfa því að hjá biskupi var að finna eitt besta bókasafn landsins um sögu þess.⁶⁵⁹ Hann hélt svo utan til Kaupmannahafnar 1833, var innritaður í háskólann og lagði þar stund á fornfræði auk þess að skrifa upp handrit fyrir Sveinbjörn Egilsson í hjáverkum. Stuttu síðar fékk Jón styrk til að stunda handritarannsóknir við Árnastofnun og var því farinn að leggja grunn að fræðaferli sínum mjög fljótlega eftir að hann kom til Kaupmannahafnar.⁶⁶⁰

Þegar lesin eru yfirlitsrit um íslenska sögu sem skrifuð voru á fyrri hluta tuttugustu aldar, t.d. eftir Jón Jónsson Aðils eða Pál Eggert Ólason, fer ekkert á milli mála að sú söguskoðun sem þar er að finna byggir á ákveðnum grundvallaratriðum í málflutningi Jóns Sigurðssonar frá því um miðja nítjándu öld. Um sama leyti og hann fór fram á ritvöllinn til að berjast fyrir landsréttindum

⁶⁵⁶ Guðmundur Hálfdanarson, „Tómas Sæmundsson — trú, sannleikur, föðurland,“ 59.

⁶⁵⁷ Guðjón Friðriksson, *Jón Sigurðsson. Ævisaga*, fyrra bindi, 414.

⁶⁵⁸ Sjá t.d. sömu heimild, 37–51 og 74.

⁶⁵⁹ Sbr. Eiríkur Briem, „Yfirlit yfir æfi Jóns Sigurðssonar,“ *Andvari* 6, 3.

⁶⁶⁰ Sbr. Guðjón Friðriksson, *Jón Sigurðsson. Ævisaga*, fyrra bindi, 110.

Íslendinga var söguskoðunin, sem t.d. má greina í skrifum Tómasar Sæmundssonar, nokkurn veginn á þá leið að þjóðveldistíminn hafi verið gullöld Íslands, að hnignunar hafi gætt strax eftir að Ísland kemst undir Noregskonung og að eftir siðaskiptin hefjist langt niðurlægingartímabil sem stóð í raun enn yfir þegar kom fram á níjándu öldina. Þjóðarandinn hafi dofnað af einhverjum óljósum ástæðum sem þó tengdust yfirráðum útlendinga á Íslandi og að erlend stjórn og erlend lög hafi dregið allan mátt úr Íslendingum. Jón virðist hafa verið sammála þessu að flestu leyti en vegna pólitískra markmiða skrifa sinna leitaðist hann sérstaklega við að gera tilraun til þess að greina nákvæmlega hvaða ástæður væru fyrir hnignun Íslands og hvernig landinu yrði komið á rétta braut á ný. Þar voru t.a.m. hugmyndir um gegndarlausni arðrán erlendra konunga og útsendara þeirra nýjar af nálinni. Til þess að leggja mat á þá söguskoðun sem birtist í skrifum Jóns og hvaða nýjungar þar er að finna er vert að skoða hvað hann hafði að segja um: a) Gullöld Íslands í öndverðu, b) hnignun landsins, c) þjóðernisvakningu samtíma hans og d) íslenska tungu.

a) Gullöld Íslands

Þrátt fyrir að hafa gert nokkurt gys að gegndarlausri fornaldardýrkun sumra samlanda sinna, þ.m.t. Tómasar Sæmundssonar, og sagt í bréfi til Gísla Hjálmarssonar að það væri bæði fásinna og ómögulegt að endurvekja löngu liðna „barbaríis gullöld“, því það þyrfti að byggja baráttunna á „Civilisations Forudsætning“, þá vildi hann samt nýta gullöldina til þess að vekja þjóðaranda og til að sýna fram á „að *til sé* og *til hafi verið* íslenzkt þjóðerni“.⁶⁶¹ Það er þó hæpið að draga mjög afdráttarlausar ályktanir um viðhorf manns út frá einu sendibréfi því að nokkrum mánuðum síðar skrifaði Jón Páli Melsteð að hann hafi verið „svo tindilfættur innan um Svíasker einsog versti víkingur“ og að það hafi verið gaman að „sigla inn skergarðinn þar sem þeir lágu víkingarnir enir fornu“. Þá sagði hann að þar sé „lægi, sem skapað er handa víkingum, og er það ergilegt, að svoddan staðir skulu nú vera ónotaðir vegna þessa sem menn kalla Civilisation“.⁶⁶² Í opinberum skrifum sínum virðist Jón í grunninn samt sem áður sammála því að þjóðveldistíminn hafi verið gullöld Íslendinga. Hann taldi t.a.m. að Íslendingar í fornöld hafi verið einna fremstir Norðurlandabúa, „oddvitar norðurþjóðanna“,⁶⁶³ og að í þann tíma hafi Ísland verið „í blóma“.⁶⁶⁴ Hann taldi að þrátt fyrir að blómstrandi borgarmenning hafi verið á Ítalíu á miðöldum og því næst í Þýskalandi, þá hafi það í raun verið þjóðlíf og stjórnarhætti *á Íslandi* sem veki mesta undrun manna þegar öllu er á botninn hvolft:

því allt er jafn-aðdánlegt: á aðra hönd kjarkurinn, að láta ekki kúgast af ræningjanum Harald aldri enum hárfagra; áræðið, að voga sér með öllum sínum á litlum skipum út á reginhafið,

⁶⁶¹ Jón Sigurðsson til Gísla Hjálmarssonar, 16. apríl 1841, í *Minningarrit aldarafmalis Jóns Sigurðssonar*, 36. Leturbreyting J.S.

⁶⁶² Jón Sigurðsson til Páls Melsteð, 29. september 1841, í *Minningarrit aldarafmalis Jóns Sigurðssonar*, 37.

⁶⁶³ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 65.

⁶⁶⁴ Sama heimild, 63.

og þekkja þó ekki til leiðsagnar nema nokkrar stjórnur eða blótaða hrafna; og dugnaðurinn, að leggja undir sig svo mikið land sem Ísland er, og rækta það með þeim forvirkjum sem enn sèr merki í dag, eptir svo margra alda niðurnýðslu, og síðan að taka sèr Grænland og nokkurn hluta Vesturálfu, en halda þó jafnframt samgaungum við ættfrændur sína í Norvegi, Danmörku, Svíþjóð, á Englandi, Írlandi, Orkneyjum og Skotlandi. En á aðra hönd eru eigi síður aðdánleg þolgæði þeirra og trygð, einurð og hugrekki og margir aðrir mannkostir, og þó siðirnir væri eigi eins nett sniðnir einsog menn nú vildu æskja, þá eru margir þeir menn sem vèr höfum sögur af, að eigi mundi þykja óprýði að hvar sem þeir ættu heima enn í dag, því mannkostir þeir, sem góður þjóðfélagi þarf að hafa, eru ávallt auðþekktir, á hverri öld sem þeir koma fram.⁶⁶⁵

Ástæður þessara yfirburða Íslendinga í alþjóðlegu samhengi á miðöldum voru að mati Jóns ekki þær að landkostir hafi verið betri í fortíðinni eða að landsmenn hafi auðgast á því að leggjast í víking: „heldur var það af dugnaði og atorku og þjóðaranda þeim, sem lýsti sèr í athöfnum flestra þeirra meðan allt fór vel fram, að hagar þeirra blómgaðist eigi síður flestra annarra þjóða á þeim öldum, og þeir hafa látið sèr eptir þau sýnileg merki framkvæmda sinna og kunnáttu sem vèr getum ekki að sinni jafnast við“.⁶⁶⁶ Hann taldi veraldarsöguna sýna það með skýrum hætti „að hverri þjóð hefir þá vegnað bezt þegar hún hefir sjálf hugsað um stjórn sína“⁶⁶⁷ og tók Forngríkki sem annað dæmi um þjóð sem hafi vegnað vel „meðan þjóðarandinn var óspilltur“.⁶⁶⁸ Hugmyndin um að best fari á því að hver þjóð fái að lifa sínu náttúrulega þjóðlífi án utanaðkomandi áhrifa, og að aðeins þannig haldist þjóðarandinn „óspilltur“, á líklega rætur í ritum Herders eins og fyrr var fjallað um.

Ein birtingarmynd íslensks þjóðaranda í fortíðinni var sú, að mati Jóns, að Íslendingar buðu erlendum konungum og sendimönnum þeirra birginn þegar þeir seildust til áhrifa á Íslandi. Viðbrögð Íslendinga við þreifingum Ólafs Haraldssonar Noregskonungs „sem menn hafa kallað helgan“ þegar hann „vildi véla Grímsey undan Íslendingum“ og við sendiför Þórarins Nefjúlfs-sonar, sendiboða Noregskonungs, voru dæmi um þann sterka og óspilla þjóðaranda sem ríkti á Íslandi til forna.⁶⁶⁹ Það var einkum tvennt sem skóp þennan anda: það að þjóðin réði sér sjálf án erlendra afskipta og að lög landsins voru innlend. Telja má hér með þriðja atriðið sem Jón taldi mikilvægt í þeim efnum, nefnilega almenna þátttöku almennings í samfélagsmálum, þ.e. að þjóðin láti sig stjórn landsins varða. Það atriði var alfarið háð þeim skilyrðum að þjóðin réði sínum málum sjálf og að löggjöfin var innlend og þjóðleg — og þar með náttúruleg. Ef þetta var ekki til staðar þá dofnaði þjóðarandinn og lagðist að lokum í dvala. Það er varla tilviljun að Jón taldi *Grágás* hafa

⁶⁶⁵ Sama heimild, 61.

⁶⁶⁶ Sama heimild, 90.

⁶⁶⁷ Sama heimild, sami staður.

⁶⁶⁸ Sama heimild, 60.

⁶⁶⁹ Sama heimild, 62–63.

að flestu leyti yfirburði yfir „enar nýjari lögbækur Íslendinga“⁶⁷⁰ enda voru þær ýmist erlendar eða samdar fyrir tilstilli erlends valds. Þjóðveldistíminn var því öld „þegar mikill þjóðarandi var í Íslendingum, og þeir hvorki fóru hið minnsta halloka fyrir Noregskonungum, né létu málefni *landsins alls* liggja sèr í léttu rúmi“.⁶⁷¹

Jón átaldi samt þá sem dýrkuðu fornöldina gagnrýnislaust og með glýju í augum um leið og þeir töldu landa sína í samtímanum vera ónytjunga og ættlera. Hann sagði að virða bæri og elska „forfeður vora í fornöld“ og að gera „allan þeirra veg sem mestan, svosem þeir eiga með réttu skilið; en vèr gjörum það því að eins svo sem vera ber, ef vèr niðurlægjum ekki eptirkomendur þeirra nè sjálfa oss“. Leiðin til þess að sýna að Íslendingar ættu skilið að kallast niðjar forfeðra sinna væri að sýna „að vèr höfum vilja og viðleitni til að ná því, sem þeir kusu framar öllu öðru, frelsi og sjálfsforræði“.⁶⁷²

Fyrsta skrefið í hnignunarátt var þegar Íslendingar gengu Noregskonungi á hönd. Þeir gerðu það þó sem frjáls þjóð og þótt Noregskonungar hafi reynt að „neyta allra bragða til að gjöra konungsvaldið á Íslandi sem fastast og öflugast“ þá hafi Íslendingar gert „allt hvað þeir höfðu bezt vit á, til að vernda sjálfsforræði sitt og landsrèttindi, og þeim tókst það lengi framaneptir“.⁶⁷³ Enn á stjórnarárum Eiríks af Pommern (1396–1459) hafi Íslendingar haft þann kjark að þeir gátu hrundið af sér yfirgangi útlendinga og fram til siðaskiptanna hafi verið „sýnilega all mikill vili [svo] hjá landsmönnum að fylgja landsrèttindum sínum, og það er auðsætt, að þeir hafa fundið töluvert afl með sèr til þess. Þessvegna hafa líka sumir sagt, að með Jóni biskupi Arasyni og sonum hans hafi dáíð seinustu Íslendingar. Samt var þeirra hefnt að fornum sið.“⁶⁷⁴ Af þessu sést að hugmyndin um Jón Arason sem þjóðhetju hefur verið orðin nokkuð útbreidd upp úr miðri níttjándu öld, a.m.k. meðal „sumra“ en að Jón hafi verið á þeirri skoðun að virkur þjóðarandi hafi ekki síður búið í brjóstum þeirra sem hefndu þeirra feðga. Þjóðarandi Íslendinga fór samt sem áður fljótt þverrandi eftir siðaskiptin. Þvert á það sem almennt hafði verið talið í íslenskri sagnaritun átjándu aldar áleit Jón Sigurðsson að biskupavaldið hafi verið það afl sem „áður hafði haldið landsmönnum uppi.“ Ástæðan var sú að þá var valdið í höndum *innlendra* manna og því hafi biskupar verið „eðlilegir oddvitar landsmanna“. Það var m.ö.o. náttúrulegt fyrirkomulag sem riðlaðist við það að konungur varð æðsti yfirmaður kirkjunnar og biskuparnir því undir hans valdi. Erlent konungsvald í veraldlegum eignum jókst einnig til muna í kjölfar siðaskiptanna, fullyrðir Jón, og lýsti það sér m.a. í því að konungur hafi í kjölfarið ávallt skipað „útlendan höfuðsmann“; þar með dróst sjálfsforræði Íslendinga enn frekar úr höndum þeirra.⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ Sama heimild, 63.

⁶⁷¹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 43. Leturbreyting J.S.

⁶⁷² Jón Sigurðsson, „Vegur Íslendinga til sjálfsforræðis“, *Ný félagsrit* 24, (1864), 7.

⁶⁷³ Sama heimild, 8.

⁶⁷⁴ Sama heimild, 9.

⁶⁷⁵ Sama heimild, 9.

b) *Hnignun og niðurlæging*

Hnignun íslensks þjóðaranda og samfélags hefst þannig, að mati Jóns, fyrst fyrir alvöru eftir siðaskiptin. Afleiðingar þess að erlent ríkisvald styrktist til muna og að löggjöf landsins kom í síauknum mæli að utan voru ískyggilegar. Styrking konungsvaldsins ein og sér var nógu slæm þó það væri ekki erlent og var ástandið um alla Evrópu þannig eftir siðaskiptin að þjóðirnar sváfu „vært í skauti konunga sinna, og hugsuðu um ekki annað enn að þóknast þeim sem bezt, því hverr sá sem ekki gjörði vilja konungsin í öllu hann væri guði óþökkur“.⁶⁷⁶ Þetta var í samræmi við þær hugmyndir Jóns, sem fyrr var á minnst, um að það væri nauðsynlegt til viðhalds heilbrigðs þjóðaranda að almenningur væri meðvitaður þátttakandi í stjórnarmálefnum landsins. Það er torvelt að endurvekja þjóðaranda sem lagst hefur í dá vegna fámennis- eða einræðisstjórnar en það er enn meiri vandkvæðum háð að vekja þjóðaranda þar sem „öll stjórn er úr landinu og komin í útlendra hendur“,⁶⁷⁷ því að þá er ekki einungis um að ræða slæma stjórnarhætti heldur beinlínis „ónáttúrulegt“ ástand líkt og Jón hélt fram þegar hann sagði að stjórn landsins hefði „nú lengi verið fremur dönsk enn íslensk, þ. e. fremur *ónáttúruleg enn náttúruleg*“.⁶⁷⁸ Slík ónáttúruleg stjórn brýtur í bága við helsta lögmál þjóðernisstefnunnar eins og Ernest Gellner setti það fram og fyrr var vitnað til, en lögmálið mælir „fyrir um að pólitískar einingar og þjóðerni [meðlima þeirra] skuli fara saman“.⁶⁷⁹ Skýlausasta brot þessa lögmáls er ef þeir sem fara með völdin eru af öðru þjóðerni en undirsátarnir.

Afleiðing hinna ónáttúrulegu stjórnarháttar, erlendarar löggjafar, gegndarlaus arðráns og einokunarverslunar voru algjört hrun íslensks þjóðaranda og samfélags. Tímabil sem hófst með siðaskiptunum og Jón taldi að væri rétt nýlokið á samtíma sínum; tímabilið sem Magnús Stephensen hafði kallað „Íslands farsælu Aldir“ var í huga Jóns „hin versta bágindaöld“, sérstaklega síðari hluti átjándu aldar, sem var einmitt tíminn sem Magnús hafði talið hvað farsælastan í Íslands-sögunni.⁶⁸⁰ Samkvæmt Jóni var það innleiðing einokunarverslunar (1602) og tilkoma einveldis Danakonungs (1662) sem kom þjóðinni á vonarvöl. Upphaf hnignunarinnar væri að finna um siðaskiptatímamann því að Ísland hafi þá hlotið „að mestu leyti lík forlög, og enn lakari, en Noregur eptir 1537: því var heitið aptur og aptur að fá að njóta „íslenskra laga, skila og réttinda“, en því var í reynd og veru stjórnað svo, sem það ætti engan rætt, heldur ætti allt undir einskærri náð konungsin og ríkisráðsin í Danmörku.“⁶⁸¹ Enn voru Íslendingar ekki dauðir úr öllum æðum á

⁶⁷⁶ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 77.

⁶⁷⁷ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 24.

⁶⁷⁸ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 94. Leturbreyting EE. Sveinn Máni Jóhannesson telur aftur á móti að Jón Sigurðsson hafi ekki litið svo á „að einveldi og dönsk konungsstjórn hefðu einkennst af umsvifamiklum ríkisafskiptum. Þvert á móti mætti rekja niðurníðslu landsins til afskiptaleysis Danakonunga sem hefðu vanrækt stjórn þess um langt árabil.“ Þá telur hann Jón hafa verið þeirrar skoðunar að deyfð „og framtaksleysi þjóðarinnar, sem og fátækt landsins, [væri] einkum gölluðum stjórnarformum um að kenna: [...]“ Sjá, Sveinn Máni Jóhannesson. „Farsældarríki Jóns Sigurðssonar. Ríkisvísindi og ríkisþróun frá endurreisn Alþingis til byltinganna árið 1848“, 52 og 65.

⁶⁷⁹ Ernest Gellner, *Nations and nationalism*, 1.

⁶⁸⁰ Sbr. Magnús Stephensen, „Ræða haldin við fyrstu setningu ens konunglega íslenska Lands-yfírréttar 1801“, xx.

⁶⁸¹ Jón Sigurðsson, „Um fjárhagsmálið“, *Ný félagsrit* 22 (1862), 37.

Þessum tíma því ein af tilraunum Danakonungs til þess að koma á einokunarverslun á Íslandi hafi farið út um þúfur vegna þess að „þá var verzlunarstjóri Kaupmannahafnarbúa, Kristján skrifari, drepinn með mönnum sínum suður á Nesjum, í hefnd eptir Jón biskup á Hólum og sonu hans“.⁶⁸²

Það kom þó loks að því að Danakonungum tókst áætlunarverk sitt og einokunarverslunin „var innleidd í landið með ofbeldi, þvert ofaní mótmæli og kvartanir Íslendinga á hverju ári, og án þess því væri gefinn nokkur gaumur, þó húngurssóttir og húngursdauði drifi yfir landið, af því nauðsynlega aðflutninga skorti“. Afleiðingar þessa létu ekki á sér standa og „almenn örbirgð lagðist á þjóðina, fólkið í landinu týndi tölunni jafnt og þétt“.⁶⁸³ Löggjöfin varð í auknum mæli erlend, þvert á vilja landsmanna, en þá skorti þrek til að andmæla og „lögmenn og alþingismenn létu hleypa inn á sig útlendum lögum, sem þeir voru mótfallnir, af því hvorki þeir nè alþing hafði kjark til að standa á móti. Þetta sýnir stóridómur, og frásögnin um hversu menn létu Pál Stígsson hirðstjóra kúga sig til að semja hann.“⁶⁸⁴ Jón gefur í skyn að Henrik Bjelke hafi beitt Íslendinga vélabrögðum til að skrifa undir einveldisskrána í Kópavogi 1662, að þeir hafi varla skilið hvað þeir voru að gera,⁶⁸⁵ og þaðan í frá hafi mótstaða landsmanna orðið máttlaus og viðbrögð þeirra við kúguninni einkennst af „fjórleysi þjóðarinnar“ og „andlegri stirðnan“.⁶⁸⁶ Eftir að útlend lög tóku svo að streyma inn í landið „hérumbil frá því 1700, verður alþing æ daufara og daufara“,⁶⁸⁷ móttstöðuþrek þjóðarinnar og þjóðarandi verða nánast að engu og með móðuharðindunum 1783 „varð einskonar kollhríð þessarar verstu bágindaaldar, því þá varð neyðin og eyðileggingin svo mikil, að allir sáu að eitthvað varð til ráða að taka“.⁶⁸⁸

Lengi hafði tíðkast að kenna Íslendingum sjálfum, leti þeirra og sofandahætti, um ástand landsins á átjándu öld og fyrri hluta þeirrar nítjándu. Jón taldi hvorki að almennt agaleysi eða leti landsmanna hefðu orsakað bágindi landsins. Hann kenndi heldur ekki versnandi og kólnandi tíðar-fari um hrakfarir íslensks samfélags. Meginorsökin fyrir öllu saman væri erlend kúgun sem hefði deyft þjóðaranda Íslendinga og þar af leiðandi komið samfélaginu á kaldan klaka. Jón taldi dönsku stjórnina hafa „um lángan aldur kúgað alla atvinnuvegi vora með verzlunaránaudinni“,⁶⁸⁹ og að það hafi ekki bara skaðað Ísland heldur Danmörku einnig því nú væri mergsogið og arðrænt landið orðinn baggi á fjárhirslum danska ríkisins: „Hversu Danir hafi gjört einmitt sjálfum sér бага með meðferð þeirra á Íslandi er mörgum kunnugt.“⁶⁹⁰ Andúð Eggerts Ólafssonar og Baldvins Einars-sonar á dönskum menningaráhrifum, sem má rekja til menningarlegrar ættjarðarhyggju, var hjá Jóni Sigurðssyni orðin hápólítísk barátta gegn dönskum áhrifum almennt, sérstaklega beinum

⁶⁸² Sama heimild, 37.

⁶⁸³ Sama heimild, 43.

⁶⁸⁴ Jón Sigurðsson, „Vegur Íslendinga til sjálfsforræðis“, *Ný félagsrit* 24, (1864), 10.

⁶⁸⁵ Sbr. Jón Sigurðsson, „Hugvekja til Íslendinga“, *Ný félagsrit* 8 (1848), 15–16.

⁶⁸⁶ Jón Sigurðsson, „Vegur Íslendinga til sjálfsforræðis“, *Ný félagsrit* 24, (1864), 11.

⁶⁸⁷ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 46.

⁶⁸⁸ Jón Sigurðsson, „Um fjárhagsmálið“, *Ný félagsrit* 22 (1862), 52.

⁶⁸⁹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 93.

⁶⁹⁰ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 5.

pólítískum afskiptum Dana af innri málefnum Íslands, sem að mati Jóns stríddu gegn réttindum landsins eins og þau höfðu verið skilgreind í gamla sáttmála 1262; en slík afskipti túlkaði Jón sem rót alls ills á Íslandi. Skrif Jóns hljóta því að teljast til fasa B menningarlegrar þjóðernisstefnu í öllu sínu veldi.

c) Þjóðernisvakning

Mitt í mesta myrkri niðurlægingar íslensks þjóðaranda átti sér stað eins konar frum-vakning og sumir voru teknir að rumska. Að mati Jóns hafði það átt sér stað mjög nýlega að „jafn skjótt og Ísland fór að rétta nokkuð við aptur, og nokkurt líf fór að færast í landsmenn, bæði í andlegum og líkamlegum efnum, þá fór jafnskjótt að vakna og koma fram sá andi, að engin framför gæti orðið á Íslandi, nema landsmenn hefði sjálfsforræði sitt“.⁶⁹¹ Jón taldi það jafnan merki um heilbrigðan þjóðaranda þegar menn tóku sér eitthvað fyrir hendur sem gat orðið til þess að auka réttindi landsins til langframa. Þannig fannst honum það bera vott um „þjóðaranda hjá Íslendingum“ þegar borin var fram bænaskrá á fulltrúapönginu í Hróarskeldu 1838,⁶⁹² sem innihélt m.a. óskir um aukid verslunarfrelsi og innlent þing. Þeim sem voru vaknaðir bar svo skylda til að vekja þá sem enn voru í dvala og var því mikilvægt að, að mati Jóns, „að fá gott tímarit á Íslandi sjálfu, sem lífgaði meðfram þjóðarandann, og haldi alþýðu vakandi“.⁶⁹³ Deyfðin var enn talin raunverulegt vandamál og stærsta verkefnið yrði því að vekja þjóðina á ný. Fyrir utan fræðslufni á borð við tímaritin taldi Jón að besta leiðin til þess að vekja íslenskan þjóðaranda (og þarna var hann alveg sammála Baldvini Einarssyni og Tómasi Sæmundssyni) væri einmitt endurreist Alþingi, „sem ætti að vera frækorn allrar framfarar og blómgunar lands vors, bæði andliga og líkamliga, um allar komandi aldir, ef vèr ekki með ræktarleysi voru og doðahætti látum það kulna út einsog hið fyrra, og sofnum út frá því helfreðnir í eynd og volæði“.⁶⁹⁴

Afstaða Jóns til æskilegrar staðsetningar íslensks fulltrúapöngs er vel þekkt. Hann var talsmaður þess að þingið yrði staðsett í Reykjavík þar sem þegar væri kominn örlítill vísir höfuðstaðar á Íslandi. Þrátt fyrir óbeit Tómasar Sæmundssonar á Reykjavík sem mögulegum þingstað er áhuga-vert að hann var í raun alveg sammála Jóni um mikilvægi þess að þjóð ætti sér höfuðborg, „landsins höfuð“, því þar væri „þjóðarinnar máttur, afl þeirra hluta sem gjörast skulu sameinað, þar eru öll menntunarmedöl sem þjóðin á, á sinni hæstu algjörleika tröppu“. Tómas kvað höfuðborgina vera staðinn þar sem „lífs- og skilningstré“ þjóðarinnar þróast og að slík borg væri þjóðinni svo mikilvæg að þar sem enga slíka borg væri að finna, þar sem „ekkert sameiginligt þjóðarband saman heldur limunum [...], þar má ganga að vísu að þjóðin ei stendur á hárra menntunartröppu og á varla

⁶⁹¹ Jón Sigurðsson, „Vegur Íslendinga til sjálfsforræðis“, *Ný félagsrit* 24, (1864), 13.

⁶⁹² Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 82.

⁶⁹³ Sama heimild, 133.

⁶⁹⁴ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 10.

skilið að kallast þjóð“.⁶⁹⁵ En auðvitað þyrfti slíkur staður að vera *þjóðlegur* og það var vandamálið við Reykjavík og líklega hefur í hans huga verið betra að eiga enga höfuðborg en útlenska. Jón sagði menn „hafa lengi hatazt við Reykjavík, af því hún væri danskt óræsti og mótsnúin öllu þjóð-erni Íslendinga“, en taldi að það þyrfti þá einfaldlega að gera bæinn íslenskan og þjóðlegan því það stæði fullkomlega í valdi Íslendinga að gera slíkt og geri þeir það ekki „þá er það einþykkni vorri að kenna eða dugnaðarleysi“.⁶⁹⁶

Þrátt fyrir að vera fylgjandi því að íslenskt þing yrði staðsett í Reykjavík sýndi Jón sjónar- miðum þeirra, sem vildu hafa þingið á Þingvöllum, vissan skilning og virti við þá að þeir vildu berjast fyrir íslensku þingi yfirleitt því hann „hefði tekið það sem merki til þjóðaranda og þjóð- kjarks, ef alþýða hefði almennt tekið sig fram um að beiðast þess að alþing væri sett á Þingvelli“.⁶⁹⁷ Jón var einnig vel meðvitaður um mikilvægi Þingvalla fyrir íslenskt þjóðerni og ræktun þess og lagði til að reistur yrði minnisvarði á Þingvöllum og staðurinn gerður að þjóðareign líkt og Norð- menn hefðu gert með Eiðsvöll. Einnig að þingmenn „færu þangað í hvert sinn sem þeir kæmu saman, til að styrkja hug sinn, og menn heldi þar þjóðhátíð og reisti þar minningarmark“.⁶⁹⁸

Hvor þingstaðurinn yrði fyrir valinu var þó ekki aðalmálið í huga Jóns því að sú vakning og ræktun þjóðarandans sem fylgja átti þinghaldinu var ekki bundin neinum sérstökum stað á landinu enda hefðu hinir frægu forfeður ekki orðið „frægir af staðnum heldur staðurinn af þeim“.⁶⁹⁹ Þing- haldið var einn mikilvægasti liður þjóðvakningarinnar því það var á þinginu að Íslendingar áttu að geta „bezt sagt svo það heyrir: hvort þeir vilja vera nýlendumenn Dana eður ekki; hvort þeir vilja veltast úr sæti frjálsra ofan á pallskör þrælanna; hvort þeir viðurkenna að þeir eigi jafnan rétt Dönum, eður hve miklu minni eða alls engan.“⁷⁰⁰ Þjóðartilfinningin getur ekki „vaknað nè haldizt vakandi án þess þjóðin hugsir sjálf um hagi sína; eitthvort hið auðveldasta og kröptugasta meðal til að vekja menn til umhugsunar um hagi þjóðarinnar er það, að þeir menn sem alþýða treystir bezt komi saman til ráðgast um gagn landsins og nauðsynjar, og það í landinu sjálfu.“⁷⁰¹

Eins og Baldvin Einarsson og Tómas Sæmundsson taldi Jón að íslenskt fulltrúaþing væri ekki síst nauðsynlegt vegna þess að Íslendingar og Danir hefðu ólíkt þjóðareðli. Ef ein þjóð ætla sér að ráða yfir annarri er það einungis mögulegt ef þær eru mjög líkar í grundvallaratriðum. Aftur á móti, ef þær „eru ólíkar, verður sú þjóðin sem undirlægja er annaðhvort að líkjast hinni sem mest, þ. e. að afneita náttúru sjálfrar sín“. Það er því ólík náttúra og eðli sem skilur þessar þjóðir að og rétt eins og Baldvin hafði áður skrifað var það ekki aðeins landslagið og loftslagið sem var ólíkt heldur voru þjóðirnar tvær ólíkar „að flestu því sem þjóðir mega verða ólíkar að: Fyrst er málið

⁶⁹⁵ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, 49–50.

⁶⁹⁶ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 127–128.

⁶⁹⁷ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 9.

⁶⁹⁸ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 132.

⁶⁹⁹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2, (1842), 50.

⁷⁰⁰ Sama heimild, 7.

⁷⁰¹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 99.

ólíkt, þar næst lunderni, þá atvinnuvegir, þá landssiðir, o. s. frv.⁷⁰² Það var því í hæsta máta ónáttúrulegt ástand að Danir ætluðu að ráða yfir sér svo ólíkri þjóð og til þess að gera Dönnum ljóst að svo væri þyrftu Íslendingar að segja „að vèr elskum Ísland meira enn Danmörk, vèr sèum ekki Danir og getum ekki verið það“.⁷⁰³ Á hinn bóginn, til að leggja áherslu á að tilgangur baráttunnar fyrir auknum landsréttindum væri ekki sá að slíta sambandinu við Dani, sagði Jón að þjóðirnar tvær væru þó nokkuð líkar og að Danir ættu „sama kynferði og vèr sjálfir og sömu sögu um lánagan aldur“.⁷⁰⁴ Á sama tíma var hætta á því, ef ekki væri þjóðleg stjórn á Íslandi, að hið ónáttúrulega fyrirkomulag beindi dönskum mönnum inn í Ísland og gæti það orðið til þess að gera Íslendinga að „þjóðblendíngum“ sem væri í hæsta máta óæskilegt ástand.⁷⁰⁵ Það getur því litast af mælskufræðilegum markmiðum hverju sinni hvort það hentar að gera mikið eða lítið úr mismun Dana og Íslendinga. Til þess að vekja íslenskan þjóðar- og baráttuanda var mikilvægt að leggja áherslu á mismuninn, en til að koma í veg fyrir að lokamarkmið þeirrar baráttu væri túlkað sem algjör aðskilnaður ríkjanna var hentugt að benda á líkindin með þjóðunum.

Málflutning Jóns mætti túlka með þeim hætti að í honum gæti ákveðinnar þversagnar; að á meðan hann taldi dönsk yfirráð vera undirrot alls ills á Íslandi gaf hann aldrei í skyn að Ísland ætti að kljúfa sig algerlega frá Danmörku. Guðmundur Hálfðanarson bendir á að kröfur Jóns feli í raun í sér fulla sjálfstjórn Íslands, þ.e. full yfirráð í innanríkismálum, eigið þing og sérstakt ráðuneyti með þremur til fjórum ráðherrum og að öll samskipti Íslendinga við konung myndu fara fram í gegnum sérstaka stjórnarskrifstofu í Kaupmannahöfn leidda af Íslendingi. Þar með yrði fest í sessi fyrirkomulag sem líktist í flestu því sem raungerðist ekki fyrr en með fullveldi Íslands árið 1918.⁷⁰⁶ „Þversögn Jóns“ má útskýra á þann veg að honum hafi í raun hugnast stjórnarfyrirkomulagið í Danmörku eins og það var eftir afnám einveldis og að hann hafi einfaldlega viljað að Ísland fengi sömu stöðu og Danmörk sjálf gagnvart konungi. Með því yrði óskinn um sérstakt íslenskt þjóðríki að veruleika og engin þörf á að slíta hinu forna sambandi.

d) *Tunga*

Eitt það mikilvægasta sem aðgreinir þjóðir samkvæmt menningarlegri þjóðernisstefnu eru tungumálin. Viðhorf Jóns Sigurðssonar til þjóðtungunnar og mikilvægi hennar fyrir þjóðarandann er í fullu samræmi við þá stefnu. Jón hefur oft verið talinn raunsærri og skynsamari í baráttunni fyrir auknum landsréttindum en Fjölnismenn og er það eflaust rétt að flestu leyti. Þegar eftirfarandi tilvitnun er lesin er samt sem áður ekki endilega augljóst að þetta eru orð Jóns Sigurðssonar en ekki t.d. Tómasar Sæmundssonar:

---

⁷⁰² Sama heimild, 93.

⁷⁰³ Jón Sigurðsson, „Hugvekja til Íslendinga,“ *Ný félagsrit* 8 (1848), 21.

⁷⁰⁴ Sama heimild, 19.

⁷⁰⁵ Sbr. Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi,“ *Ný félagsrit* 1 (1841), 96.

⁷⁰⁶ Sbr. Guðmundur Hálfðanarson, „Long Live National Liberty! Death to the Oppression!“.

Þetta innra er allt það, sem er þjóðinni einkenniligt, og gjörir hana að þeirri þjóð sem hún er. Það er fyrst *málið*, sem lýsir hugsunum þjóðarinnar og allri hinni andligu framkvæmd, sem er undirstaða og undirbúningur ennar líkamligu; því betur sem málið er vandað, því betur sem það heldur þeim einkennum sem því eru ligin, og því fullkomnara og fjölhæfara sem það er, því meiri andi lýsir sér í allri athöfn þjóðarinnar, og það er sannreynt í *allri* veraldarsögunni, að með hnignun málsins hefir þjóðunum hnignað, og viðrætting þess eða endursköpun hefir fylgt eða öllu heldur gengið á undan viðrættingu eða endursköpun þjóðanna.⁷⁰⁷

Ein helsta hættan sem stafaði að íslensku þjóðerni var sú að yfirráð Dana á Íslandi þrengdu að íslenskri tungu. Í fyrsta lagi átti það að vera sjálfsgæður réttur Íslendinga að fjalla um öll sín mál á íslensku og jafnvel þó þeim væri gert að mæta á fulltrúaþing í Danmörku þá ættu þeir jafnmikinn rétt á því að tala sitt eigið tungumál rétt eins og Danirnir og Þjóðverjarnir á þinginu. Annars væru „rétindi vor, sem þjóðar, farin að öllu“.⁷⁰⁸ Í öðru lagi var sú staðreynd að danska var stjórnarsýslumál á Íslandi sjálfu stórt vandamál í huga Jóns því að hún stefndi tilvist íslenskunnar í hættu. Sérstaklega var honum umhugað um „lagamál vort, svo ágætt sem það var í fornöld“.⁷⁰⁹ Það er því ljóst að mikilvægi tungumálsins fyrir þjóðernið, sem og hreinleiki hennar og upprunaleiki, skipti Jón ekki minna máli en forvera hans í baráttunni fyrir vakningu íslensks þjóðaranda. Clarence E. Glad sagði Jón ekki hafa skapað tengingu milli fornorrænu og íslensks þjóðernis í samtíma sínum.⁷¹⁰ En þegar Jón kvartar yfir dönskunotkun á Íslandi, „bæði á prædikunarstólum og í þinghúsum“, bendir hann á að íslenska sé „kappamálið“ forna og að þegar svo mikil danska sé töluð á Íslandi furði útlendingar sig á því og þræti um „hvort hið gamla kappamál, sem Ísland eitt hefir lengst haldið og hefir mestan sóma sinn af, hvort kappamálið, segi eg, sé dautt eða lifandi“.⁷¹¹ Hið forna kappamál og æskileg íslenska samtímans virðast því hafa verið eitt og hið sama í huga Jóns líkt og annarra talsmanna íslensks þjóðernis á nítjándu öld. Það er því eitt og annað sem bendir til þess að viðhorf Jóns til tungumálsins hafi ekki síst grundvallast á tilfinningalegum þáttum, svo sem þegar hann skrifaði Konrad Maurer á íslensku því hann treysti sér „því miður ekki, til að rita yður á þjóðversku nema með meiri fyrirhöfn, en á dönsku er mér ekki geðfelt að rita meira en ég þarf“.⁷¹² Þetta minnir að vissu leyti á orð Baldvins Einarssonar þegar hann ýjaði að því í bréfi að hið danska í syni sínum gæti spillt hinu íslenska.⁷¹³ Upphefðinni á íslensku þjóðerni fylgdi því ákveðin andúð á „hinu danska“ allar götur frá dögum Eggerts Ólafssonar og er í raun óaðskiljanlegur hluti orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu.

⁷⁰⁷ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2 (1842), 64. Leturbreyting J.S.

⁷⁰⁸ Jón Sigurðsson, „Hugvekja til Íslendinga“, *Ný félagsrit* 8 (1848), 10.

⁷⁰⁹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi“, *Ný félagsrit* 1 (1841), 96.

⁷¹⁰ Sbr. Clarence E. Glad, „Jón Sigurðsson. A Philologist Captive in the Image of a National Hero“, 286.

⁷¹¹ Jón Sigurðsson, „Um Alþing“, *Ný félagsrit* 2 (1842), 24.

⁷¹² *Lbs.* Lbs. 1056 4to. Bréfasafn Konrads Maurer og fleira, Jón Sigurðsson til Konrads Maurer, 8. júlí 1856.

⁷¹³ Sbr. Nanna Ólafsdóttir, *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*, 160.

Önnur hætta sem fylgdi því, samkvæmt Jóni, að flest það sem snerti stjórnsýslu á Íslandi væri ritað á dönsku og vistað á dönskum skjalasöfnum var sú „að saga landsins fari útúr landinu, því nú sem stendur er þegar orðið ótækt að semja eða laga hana heima þar, af því allt það sem mest ríður á er í skjalasöfnum í Kaupmannahöfn“.⁷¹⁴ Hér er komin mikilvæg vísbending um mögulegar ástæður og hvatningu að baki því ötula starfi sem Jón vann við heimildaútgáfu ýmiss konar því auðvitað hlýtur að hafa verið tilgangur að baki útgáfu ritraða á borð við *Íslensket fornbréfasafn*, *Lousamling for Island* og *Safn til sögu Íslands* þó að enn sé umdeilt hver sá tilgangur hafi verið.

6.4.1 Fornfræði, hugmyndafræði og söguskoðun

Líkt og fyrr var fjallað um tengdist íslenskunám og fornfræðiahugi norska sagnfræðingsins Rudolfs Keyser einkar skýrum hugmyndafræðilegum markmiðum sem fólust í því að skapa aðgengilegan heimildagrunn til ritunar þjóðarsögu Norðmanna. Sams konar þjóðernisleg markmið voru víðast hvar í Evrópu helsti hvatinn að baki slíkri útgáfustarfsemi prentaðra frumheimilda á nítjándu öld, þó að einskær áhugi á fortíðinni fortíðarinnar vegna hafi vissulega einnig getað spilað þar hlutverk. Lögmati og réttlætningu að baki pólitískum kröfum samtímans voru iðulega sótt til fortíðarinnar og fátt betur til þess fallið að undirbyggja slíkt en máldagar og hvers kyns skjöl sem orðið gátu til þess að styrkja málflutninginn, hvort sem hann snerist um sjálfstjórn héraða, aðskilnað frá ríki, sameiningu ríkja, stofnun sérstakra þjóðríkja, deilur um landamæri eða einhvers konar blöndu tveggja eða fleiri þessara þátta. Það eru þó ekki eingöngu einstök skjöl eða máldagar sem þjóna tilgangi í slíkum málum heldur getur þjóðarsaga í heild sinni og samhengi einnig myndað rökstuðning fyrir ýmiss konar kröfum. Algeng stef í slíkum rökstuðningi eru t.a.m. að sýna fram á að einn hópur hafi byggt tiltekið landsvæði á undan öðrum, eða að úthluta konungum í fjarlægri fortíð þjóðerni eftir skilgreiningum samtímans. Ernst Moritz Arndt notaði fyrst og fremst söguleg rök til að undirbyggja kröfu sína þess efnis að Þjóðverjar ættu skýrt tilkall til Elsass-Lothringen/Alsace-Lorraine í kjölfar Napóleonsstyrjaldanna, og rökstuddi mál sitt með vísunum í sögu svæðisins allt síðan á tímum rómverska keisaradæmisins.⁷¹⁵ Danski sagnfræðingurinn C.F. Allen beitti svipaðri aðferð í kröfugerð sinni varðandi Slésvík og Holtsetaland því að hann færði söguleg rök fyrir því að Þjóðverjar væru aðkomu- og yfirgangsmenn á svæðinu og benti á að hin eiginlegu landamæri Danmerkur og þýska ríkisins hefðu verið ákveðin með samningi árið 811.⁷¹⁶ Báðir beittu þeir fyrir sig hugmyndinni um mörk tungumálanna sem náttúruleg landamæri þjóða.

Afar mikilvægt er því að skoða fræðastarf Jóns annars vegar og landsréttindabaráttu og undirbyggingu íslensks þjóðernis hins vegar í samhengi. Guðrún Nordal telur að þegar verk Jóns eru

⁷¹⁴ Jón Sigurðsson, „Um Alþing á Íslandi,“ *Ný félagsrit* 1 (1841), 96.

⁷¹⁵ Víðsvegar í: Ernst Moritz Arndt, *Der Rhein Deutschlands Strom aber nicht Deutschlands Grenze*.

⁷¹⁶ Sbr. C.F. Allen, *Om Sprog og Folke Eiendommelighed*, 11–12.

skoðuð í heild blasi við að „ein hans stærsta hugsjón og tærasta arfleið“ hafi verið af „mjög lýðræðislegum toga“ og að helsti hvatinn að baki störfum hans hafi verið að „safna og miðla upplýsingum og hvetja til opinnar og frjálislegrar umræðu um málefni Íslands á íslensku“.⁷¹⁷ Clarence E. Glad bendir á að Jón hafi lagt mikið af mörkum til að flokka og skrá skjalasafn Árnastofnunar í Kaupmannahöfn og þannig gert það aðgengilegra fræðimönnum; að Jón hafi safnað bókum og skjölum um allt sem viðkemur íslenskri sögu og að með fræðistörfum sínum, m.a. útgáfu annála, hafi hann orðið „einn helsti sérfræðingur í sögu Íslands á síðari hluta þrettándu aldar og þeirri fjórtándu“.⁷¹⁸ Þá hafi hann einnig safnað íslenskum þjóðkvæðum.⁷¹⁹ Clarence telur að helsti hvatinn að baki víðáttumiklu fræðastarfi Jóns hafi ekki verið þjóðernispolitískur heldur að hann hafi unnið sitt starf sem málfræðingur og sérfræðingur í fornorrænu á ópolitískum vísindalegum grunni.⁷²⁰

Sveinn Máni Jóhannesson er svo þeirrar skoðunar að útgáfa Jóns á prentuðum frumheimildum, sem og útgáfa *Nýrra félagsrita*, hafi tengst ríkisvísindum og færir góð rök fyrir því að hugtakanotkun Jóns hafi verið „í fullu samræmi við þýsk ríkisvísindi þess tíma“.⁷²¹ Sveinn bendir einnig á að ríkisvísindi og þjóðernisstefna hafi að mörgu leyti haft samrýmanleg markmið og að þau væru „hvorki lokuð né móttæð hugmyndakerfi og hugmyndir þeirra gátu sannarlega skarast“.⁷²² Vissulega er hægt að fallast á það að útgáfa *Skýrslna um ríkisbogi* hafi verið innblásin af þýskum ríkisvísindum en það er öllu hæpnara í tilfelli *Íslensks fornbréfasafns*. Virðist í því tilviki líklegra að þar hafi frekar staðið að baki hugmyndafræði menningarlegrar þjóðernisstefnu, einkum ef útgáfa þessara sögulegu heimilda er skoðuð í samhengi við politísk skrif Jóns sem voru m.a. byggð á sögulegum grunni og tilvist sérstaks íslensks þjóðernis og þjóðaranda.

Einsýnt er að það má túlka starf Jóns á mismunandi vegu. Hér að framan komu fram þrenns konar mismunandi sjónarmið frá þremur fræðimönnum sem telja hver fyrir sig að það sem helst hafi vakað fyrir Jóni Sigurðsyni hafi verið: 1) lýðræðissjónarmið, 2) fornfræðissjónarmið og 3) ríkisvísindasjónarmið. Öll tengjast þessi sjónarmið menningarlegri þjóðernisstefnu eins og birtingarmyndir hennar voru í Evrópu um miðbik nítjándu aldar. Lýðræðissjónarmiðið tengist því sem kalla mætti frjálsslynd þjóðernisstefna (þ. *Nationalliberalismus*) og var helst að finna á þýska málsvæðinu og í Danmörku⁷²³ og byggir á þeirri hugmynd að þjóðríkið ætti að vera annaðhvort lýðveldi eða stjórnarskrárbundið konungdæmi í einhverri mynd. Þjóðernisáherslurnar voru samt yfirleitt sterkari en frjálsslyndisáherslurnar sem sést á því að þeim var oft varpað fyrir róða ef þörf var á. Sú var t.d. raunin í Þýskalandi þar sem sameining á grundvelli þjóðernis hafði forgang yfir

⁷¹⁷ Guðrún Nordal, „„Það þarf annað en hjalið tómt til að hrinda Íslandi á fætur aftur.“ Um viðbúnað Jóns Sigurðssonar,“ 72.

⁷¹⁸ Clarence E. Glad, „Jón Sigurðsson. A Philologist Captive in the Image of a National Hero,“ 268–269.

⁷¹⁹ Sama heimild, 273.

⁷²⁰ Sbr. sömu heimild, 314.

⁷²¹ Sveinn Máni Jóhannesson, „Farsældarríki Jóns Sigurðssonar,“ 63.

⁷²² Sama heimild, 55.

⁷²³ Sbr. Guðmundur Jónsson, „Frjálss verslun — frjálss þjóð. Jón Sigurðsson og baráttan fyrir verslunarfrelsi,“ 119–120.

borgaraleg réttindi.⁷²⁴ Fornfræðistarfið tengist menningarlegri þjóðernisstefnu að því leyti að það er dæmigert fyrir fasa A, líkt og áður kom fram, en slík starfsemi hættir ekki í fasa B heldur þvert á móti eykst hún og rennur inn í B fasann og er þá notuð til að undirbyggja þær pólitísku kröfur sem fylgja þeim fasa. Ríkisvísindin virðast svo snúast fyrst og fremst um miðstýrt og skilvirkt ríkisvald og er því fyllilega samræmanleg þjóðernisstefnu, hvort sem hún er borgaraleg eða menningarleg. Hér er því gott að hafa í huga orðin sem fyrr var vitnað til og minntu á að fáir lifa „óskipt innan lokaðra hugmyndakerfa“⁷²⁵ og að mörkin á milli slíkra kerfa geta verið óstöðug og fljótandi. Á sama tíma er vert að hafa í huga að hvatinn að baki starfi margra af fremstu málvísindamönnum þessa tíma var ekki einungis strangvísindalegur, heldur ekki síður menningarlega þjóðernis-pólitískur.⁷²⁶

Inngangur Jóns að fyrstu gerð gamla sáttmála í fyrsta bindi *Íslenskra fornbréfa* gefur sterkar vísbendingar um það að meira hafi búið að baki útgáfunni en tær vísindalegur áhugi á fornum skjölum. Þar fjallar Jón um vígaferli milli Oddaverja og norskra kaupmanna á árunum 1215–1219 sem hann sagði að hefðu fjarð út sjálfkrafa og ekki haft teljandi afleiðingar til langs tíma „ef það hefði ekki gefið Noregs höfðingjum tilefni til að festa það ráð með sér, að leitast við að ná yfirráðum á Íslandi, og orðið undirrot lángrar ógæfu fyrir land og lýð, eptir að landsmenn höfðu mist sjálfsforræði sitt og fornt frelsi“.⁷²⁷ Í frásögn Jóns var Hákon gamli Noregskonungur ekki eingöngu sveimandi yfir Íslandi líkt og hrægammur að bíða færís á því að ná landinu undir sig heldur voru átök Sturlungaaldar, samkvæmt Jóni, beinlínis Noregskonungi að kenna. Hákon var „hin rétta undirrot flestra þeirra ódáða og illvirkja, sem framin voru á Íslandi um þessar mundir“⁷²⁸ og afskipti hans af íslenskum málefnum höfðu í huga Jóns það skýra markmið að deila og drottna yfir Íslandi. Hákon sendi sína menn til Íslands með það markmið að

sigja þeim þar á sem hann vildi, setja hvern til njósnaar við annan, bæði höfðingja og sendimenn, og ýmislegt annað, sem miðaði allt til þess að rjúfa frið og samheldi landsmanna, þreyta þá á óeyrðum og koma þeirri sannfæringu inn hjá þeim, að þeir þyldi eigi lengr sjálfsforræði sitt, og væri hollara að ganga Noregskonungi á hönd, með svo góðum kostum sem auðið væri að fá.⁷²⁹

Aðgerðir Noregskonungs voru hluti af langtímaáætlun sem hann vann að alla sína valdatíð og báru vott um „gjöræði hans og banaráð við þjóðfrelsi Íslendinga“.⁷³⁰ Það eina sem eimir eftir af söguskoðun átjándu aldar er að landnáms- og þjóðveldisaldarnar hafi verið gullöld Íslendinga. Nánast

⁷²⁴ Sbr. fjórða kafla bókar Heinrichs Augusts Winklers, *Der lange Weg nach Westen* I, 131–212. Kaflinn ber heitið „Einheit vor Freiheit“ sem myndi útleggjast sem „Sameining framar frelsi“.

⁷²⁵ Guðmundur Hálfðanarson, „Tómas Sæmundsson — trú, sannleikur, föðurland,“ 59.

⁷²⁶ Má þar nefna bæði Rasmus Rask og Jacob Grimm, sbr. Joep Leerssen, *National Thought in Europe*, 177–185.

⁷²⁷ *Diplomatarium Islandicum* 1, 603.

⁷²⁸ Sama heimild, 609.

⁷²⁹ Sama heimild, 605–606.

⁷³⁰ Sama heimild, 609.

öllu öðru hefur verið kollvarpað og hin illa nauðsyn að gangast Noregskonungi á hönd, sem áður hafði verið talið happaskref því það skóp frið í landinu eftir margra áratuga vargöld, var í huga Jóns upphafið af ógöngum Íslendinga. Í túlkun hans var vargöldin runnin undan rifjum útlendinga sem vildu ná yfirráðum yfir Íslandi. Með því að ná tökum á biskupsstólunum og skipa útlenda biskupa á fjórða áratug þrettánda aldar (og þar með veikja þjóðlegt mótstöðuprek Íslendinga) hafði konungi, í túlkun Jóns, tekist að ná enn þéttara taki á landinu og eftirleikurinn varð honum auðveldari fyrir vikið.⁷³¹ Útgáfa Jóns á frumheimildum um íslenska sögu ber þess skýr merki að þar séu fræðimennska og pólitísk hugmyndafræði ofin saman í þétt net. Líkt og Ingi Sigurðsson hefur bent á var hvatans „að stórfelldri heimildaútgáfu Íslendinga, eins og fleiri þjóða, [...] að leita í þjóðernissinnuðum viðhorfum“ og megin tilgangurinn að baki þeirri starfsemi var „að gera undirstöðuheimildir um [þjóðarsöguna] aðgengilegar, m.a. með það fyrir augum að auðvelda sagnfræðingum að semja yfirlitsrit.“⁷³² Helsta fyrirmyndin að baki þess slags heimildaútgáfu á Norðurlöndunum var þýska heimildasafnið *Monumenta Germaniae Historia* sem byrjað var að gefa út 1820 og var „að miklu leyti sprottin upp úr þjóðernisvakningu, sem varð í Þýzkalandi í Napóleonsstyrjöldunum“.⁷³³

Á ofangreindu sést að Jón Sigurðsson átti mikinn þátt í að móta og breiða út þá söguskoðun sem kennd hefur verið við sjálfstæðisbaráttuna og auðsætt er að byggir að miklu leyti á hugmyndafræði og orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu eins og hún hefur verið skilgreind í þessari ritgerð. Jón innleiddi mikilvæga þætti í ráðandi söguskoðun Íslendinga sem áður höfðu verið taldir skipta litlu máli eða höfðu verið metnir á allt annan og í raun andstæðan hátt. Mætti þar nefna atburð á borð við einveldishyllum 1662 sem menn höfðu áður varla talið vera þess verðan að minnast á, ekki einu sinni í upptalningu á áhugaverðum ártölum í Íslandssögunni.⁷³⁴ Það urðu aftur á móti einkar mikilvæg tímamót í söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar beinlínis vegna þeirrar pólitísku kröfu sem var að koma upp á yfirborðið. Siðaskiptin voru í meðförum Jóns orðin að upphafi hörmungarsögu Íslendinga en höfðu áður verið talin jákvæð frelsun frá kaþólskri villutrú. Hann gerði ef til vill ekki þjóðhetju úr Jóni Arasyni líkt og síðar var gert en hann gerði andstæðinga hans að skúrkomu sem eðli málsins samkvæmt réttlætir á vissan hátt baráttu Jóns Arasonar og sona hans. Konungar Danmerkur, sem áður höfðu verið taldir miklir vinir íslensku þjóðarinnar og reyndu „aldrei að audgast af útörmun þess innbúa edur ofþyngja þeirra litlu kröptum“,⁷³⁵ urðu að verstu kúgurum og arðræningjum þjóðarinnar. Dugleysið og deyfðin sem orsakaði hörmungarástand Íslands var ekki lengur þeim sjálfum að kenna, líkt og oft hafði verið talið, heldur ónáttúrulegu ástandi sem helgaðist af útlendri löggjöf og yfirráðum útlendinga á Íslandi. Slíkt ástand hlaut að drepa niður þjóðarandann og þar með samfélagið í heild.

⁷³¹ Sama heimild, 605.

⁷³² Ingi Sigurðsson, *Íslenskt sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*, 54.

⁷³³ Sama heimild, 54–55.

⁷³⁴ Sbr. Jón Espólín, *Kennslu bók í sagna fræðinni fyrir viðvæninga*, 169–171.

⁷³⁵ Magnús Stephensen, „Ræða haldin við fyrstu setningu ens konunglega íslenska Lands-yfirréttar 1801,“ xx.

Þessar grundvallarbreytingar á viðtekinni íslenski söguskoðun áttu sér hugmyndafræðilegar og pólitískar ástæður. Talsverðar áherslubreytingar, t.a.m. varðandi nán tengsl þjóðarandans og tungumálsins, höfðu áður átt sér stað í kveðskap og skrifum manna á borð við Eggert Ólafsson og Baldvin Einarsson, sem þróast síðan enn frekar í meðförum Fjölnismanna. Það var pólitísk baráttu Jóns Sigurðssonar fyrir aukinni sjálfstjórn Íslendinga sem rak smiðshöggjöð á þessa tilteknu gerð söguskoðunar sem enn lifir ágætu lífi í hugum landsmanna eins ef marka má málflutningi stjórnámálanna á tyllidögum eða þegar mikið liggur við. Pólitíska krafan, sem einkennir fasa B, breytingin frá menningarlegri ættjarðarhyggju yfir í eiginlega menningarlega þjóðernisstefnu, ummyndar því ákveðin grundvallaratriði og gildismat söguskoðunarinnar. Aukinheldur inniheldur orðræðan sem söguskoðunin byggir á tíðar tilvísanir í sögu þjóðarinnar (gullöld sjálfstæðis og hnignun sökum erlendra yfirráða), blóðskuldleika þjóðarinnar (forfeður vorir og niðjar) og það grundvallaratriði að þjóðarandinn og þjóðtungan séu óaðskiljanleg fyrirbæri: *Saga, tunga, blóð*.

Þó að benda megi á ýmsar áherslur í skrifum þeirra Baldvins, Fjölnismanna og Jóns, sem við fyrstu sýn virðast ekki vera beinlínis tengdar þjóðernisstefnu í þröngum skilningi þess orðs, er ljóst að þær samræmast yfirleitt skilgreiningu Miroslav Hrochs á dæmigerðum kröfum þjóðernishreyfinga í fasa B. Hroch benti á að talsmenn þjóðernisminnihlutahópa í fjölþjóðlegum ríkjum settu yfirleitt fram þrenns konar kröfur: 1) *Menningarlegar*, sem snúa að ræktun þjóðmenningar, þ.m.t. þjóðtungunnar og réttinn til þess að nota hana á vettvangi stjórn mála. 2) *Pólitískar*, t.a.m. aukin réttindi innan ríkisins eða sjálfstjórn. 3) *Félagslegar*, sem í tilfelli Íslands snúast aðallega um verslun, innviði og framleiðsluhætti.⁷³⁶ Ljóst er að nær öll skrif ofangreindra manna sem innihéldu einhverskonar ákall um breytingar og umbætur falla vel innan þessa ramma og einkennast þar að auki af tíðum sögulegum tilvísunum þar sem bent er á að flestum málum hafi verið betur háttað áður en erlend yfirráð komu til sögunnar. Þannig byggir nær öll þeirra heimsmynd og samfélagslega sýn á ákveðinni söguskoðun — þeirri sem hér hefur verið til umfjöllunar.

Stoðirnar sem söguskoðun íslensku sjálfstæðisbaráttunnar hvíla á þróuðust út frá menningarlegri ættjarðarhyggju og rómantík, sem umbreyttist í menningarlega þjóðernisstefnu með pólitísk markmið, hófsöm í fyrstu en sem undu upp á sig eftir því sem tíminn leið og urðu að lokum að kröfu um algjöran aðskilnað Íslands frá Danmörku. Þeir hugmyndastraumar sem voru helsti drifkraftur þessara þróunar voru í yfirgnæfandi mæli „þýskir“, þ.e.a.s. ef þeir voru ekki upprunalega þýskir þá bárust þeir til Íslands í sinni þýsku mynd. Að því leyti fylgdi Ísland þróun sem var sameiginleg Danmörku, Noregi og Svíþjóð, sem mynda tiltölulega samstætt menningarsvæði, sem varð fyrir afar miklum þýskum áhrifum frá því á síðmiðöldum. Húmanismi, siðbreyting, píetismi, upp lýsing, ættjarðarhyggja og þjóðernisstefna bárust til þessara landa í sinni þýsku mynd og þarf því ekki að koma á óvart að sú hafi einnig verið raunin á Íslandi. Öll eiga þessi ríki einnig hefðbundna

---

⁷³⁶ Sbr. Miroslav Hroch, „Real and Constructed: the Nature of the Nation,“ 97.

Þjóðernissinnaða söguskoðun sem byggir á sama grunni og hin íslenska. Þar er gullöld þegar þjóðirnar voru sjálfstæðar, niðurlæging og hnignun fyrir erlenda kúgun og endurupprisa með endurnýjuðu sjálfstæði. Þó að þessi gerð söguskoðunar hafi víðast hvar verið „endurskoðuð“, og að bent hafi verið á að í henni megi finna ýmislegt sem stenst ekki alltaf skoðun, er hún afar lífseig og myndar eins konar grundvöll sjálfsmynda þjóðanna. Götuheiti, stytur, söfn, hefðir og hátíðisdagar minna á hana og endurskapa í sífellu.

7. Niðurstöður

Í ræðu fyrir framan Stjórnarráðshúsið þann 1. desember 1918 mælti Sigurður Eggerz fjármálaráðherra eftirfarandi orð í tilefni fullveldis Íslands:

Í dag eru tímamót. Í dag byrjar ný saga, saga hins viðurkenda íslenska ríkis. Fyrstu drættina í þeirri sögu skapar sú kynslóð, sem nú lifir, frá þeim æðsta, konunginum, til þess sem minstan á máttinn. Það eru ekki aðeins stjórnámálamennirnir, er miklu ráða um mál þjóðarinnar, sem skapa hina nýju sögu, nei, það eru allir.⁷³⁷

Þessi tímamót í Íslandssögunni og þessa nýju sögu má túlka sem afleiðingu þess sem Aristóteles nefndi „hvörf“ (g. περὶπετεῖα) í frásögn, þ.e. „þegar á atburðarásinni verður algjör stefnubreyting“.⁷³⁸ Í þessu tilviki má segja að hvörfin hafi átt sér stað þegar Íslendingar „uppgötvuðu“ mikilvægi eigin þjóðernis og fundu þar af leiðandi að endingu hjá sér knýjandi þörf til að gerast fullvalda þjóð í eigin ríki. Orsakir þessara hvarfa má rekja til áhrifa hugmyndastrauma sem bárust til Íslendinga frá Þýskalandi, sömu leið og aðrir slíkir straumar á undangengnum öldum. Söguskoðun Íslendinga hafði einnig áður verið mótuð af hugmyndum sem bárust að sunnan, hvort sem um ræðir söguskoðun húnámanismans eða upplýsingarinnar. Það var því engin nýlunda að söguskoðun Íslendinga tæki mið af þeirri hugmyndafræði sem réði ríkjum í Þýskalandi og Norðurlöndum hverju sinni, og því ekki heldur um neins konar byltingu að ræða í þeim efnum. Menningarleg þjóðernisstefna skall ekki á Íslendingum eins og þruma úr heiðskíru lofti heldur var hún einfaldlega rökrétt niðurstaða þeirrar þróunar sem á undan hafði komið. Hún hvíldi á stöðum menningarlegrar ættjarðarhyggju og upplýsingar; hugmyndastrauma sem Íslendingar höfðu tileinkað sér á öldunum á undan.

Í upphafi tuttugustu aldar var þjóðernisstefnan ekki lengur bundin við „trúboð“ fámenns hóps menntamanna — hún var að verða að fjöldahreyfingu, eins og sjá má af *fánamálinu* svokallaða árið 1913 þegar danskir fánar voru skornir niður víðsvegar í Reykjavík í hefndarskyni fyrir það að skipstjóri dansks varðskips hafði gert upptækan hvít-bláan fána sem Einar Pétursson verslunarmaður sigldi með í afturstafni báts síns. Sjálfstæðisbaráttan var þá farin að snúast um annað og meira en tæknileg útfærsluatriði varðandi stöðu Íslands í danska konungdæminu; hún var einnig farin að hverfast um „tákn og tilfinningar. Þjóðernishyggi Íslendinga var komin á annað stig.“⁷³⁹ Tímabili hrópandans í eyðimörkinni var þar með lokið en óhætt er að fullyrða að í tíð Jóns Sigurðssonar hafi orðræða menningarlegrar þjóðernisstefnu fyrst náð fótfestu og fjöldafylgi meðal landsmanna.

Í stuttu máli mætti segja að meginatriði söguskoðunar Íslendinga frá því á sautjándu öld og fram á fyrstu áratugi þeirrar nítjándu hafi verið eftirfarandi: *Gullöld* var í öndverðu þegar frjálsir og

⁷³⁷ „Fullveldinu fagnað,“ *Morgunblaðið*, 2. desember 1918, 1.

⁷³⁸ Aristóteles, *Um skáldskaparlistina*, 62 (1452a).

⁷³⁹ Gunnar Karlsson, „Atvinnuþynging og ríkismyndun 1874–1918,“ 282–283.

eðalbornir menn numu land á Íslandi og stofnuðu þjóðveldi, en líkt og Adam og Eva voru Íslendingar ekki lengi í paradís. Græðgi einstakra höfðingja og óæskileg áhrif sem og valdníðsla kaþólskra preláta orsökuðu eins konar syndafall; vargöld gekk í garð og Íslendingar neyddust til þess að gangast Noregskonungi á hönd. Afleiðingar þessa neyðarúrræðis voru túlkaðar sem almennt jákvæðar fyrir land og þjóð. Friður komst á í landinu og að endingu var hin eina rétta guðstrú innleidd með siðaskiptum fyrir tilstilli velviljaðs erlends konungs. Andstaðan við siðaskiptin var þessu samkvæmt leidd af fáeinum vandræðapésurum sem endurspegluðu á engan hátt vilja eða hagsmuni þjóðarinnar í heild. Þau vandræði sem stöðjuðu að íslenskri þjóð, hvort sem í fortíð eða samtíð, voru alfarið henni sjálfri að kenna, einkum agaleysi vinnufólks. Samtíminn gat bæði verið álitinn fremur neikvæðum augum (sbr. viðhorf Arngríms Jónssonar lærða og Eggerts Ólafssonar) eða sem hinn farsælasti tími Íslandssögunnar (sbr. viðhorf Magnúsar Stephensen) en sameiginlegt stef hjá þeim öllum var að grundvöllur velferðar Íslendinga í samtíð og framtíð var sá að treysta á konung og almættið, og að bændur og vinnuhjú skyldu tileinka sér aukinn aga og vinnusemi. Þannig myndi bæði landi og þjóð farnast best.

Þó að ofangreind söguskoðun hafi enn verið í fullu gildi við upphaf nítjándu aldar var farið að hrikta í stoðum hennar um miðja átjándu öld og er kveðskapur Eggerts Ólafssonar einkar mikilvægur vitnisburður um það ferli. Sú menningarlega ættjarðarhyggja sem barst til Íslands með hinni þýsku gerð upplýsingarinnar, oft í gegnum Danmörku, gerði það að verkum að skilin milli íslensks og dansks þjóðernis tóku að skerpast í orðræðunni, og hugmyndir um náíð samlífi þjóðar og tungumáls fóru að gera vart við sig. Einn af fylgifyskum menningarlegrar ættjarðarhyggju eins og hún hafði þróast í Þýskalandi á sautjándu öld var að kæruleysi í meðferð tungumálsins, einkum erlendar slettur, gætu orsakað úrkynjun þjóðarinnar og jafnvel breytt henni aðra þjóð, eða „eitthvað örverpi, miklu lakara“, svo aftur sé vitnað til þessara orða Eggerts Ólafssonar.⁷⁴⁰ Aukin dönsk menningaráhrif á Íslandi samfara auknu ríkisvaldi höfðu undirbúið jarðveginn fyrir þessa tilteknu tegund ættjarðarhyggju og aðstæður á Íslandi á átjándu öld voru sambærilegar þeim sem höfðu verið í Þýskalandi á þeirri sautjándu að því leyti að erlend menningaráhrif fóru stigvaxandi. Menningarleg ættjarðarhyggja er jafnframt forsenda og fylgifyskur þess sem Miroslav Hroch skilgreindi sem fasa A menningarlegrar þjóðernisstefnu og einkennist af rannsóknum og ræktun á þjóðerni þjóðernisins vegna, þ.e.a.s. án þess að þar að baki liggi pólitísk markmið. Markmiðin eru fyrst og fremst menningarlegs eðlis og snúa m.a. að því að hafa móðurmálið í hávegum og leggja rækt við sögu þjóðarinnar og menningararf. Tilkoma rómantíkurinnar átti stóran þátt í því að styrkja þessi viðhorf og breiða þau út. Forskilvitleg hughyggja, eins og henni var lýst í *Gagnrýni breinnar skynsemi* eftir Immanuel Kant, hafði svo þau áhrif að ryðja braut rómantískrar hugsunar frá heimi

---

⁷⁴⁰ Tilvitnun í: Vilhjálmur Þ. Gíslason, *Eggert Ólafsson*, 166.

skáldskapar og annarra lista, inn í ýmsar fræðigreinar á borð við heimspeki, sagnfræði, málvísindi og lögfræði.

Franska stjórnarbyltingin 1789 og sigurför Napóleons um Evrópu á fyrsta áratug nítjándu aldar ollu því að menningarleg ættjarðarhyggja í Þýskalandi ummyndaðist í eiginlega þjóðernisstefnu. Pólítísk markmið bættust við ræktun þjóðernisins og rómantíska hugsun, og kröfur voru settar fram um sameiningu þýskrar þjóðar í eitt ríki. Í söguskoðun menningarlegrar þjóðernisstefnu í Þýskalandi varð til það grunnstef að Frakkar væru, og hefðu ávallt verið, ógn við tilvist Þjóðverja. Nýlegar innrásir Frakka í þýsku ríkin voru taldar hliðstæðar innrásum Rómverja í Germaníu í fornöld og sagan um Hermann mikla því notuð til að stappa stálinu í fólk í baráttunni. Þessar nýju áherslur gengu beinlínis gegn hagsmunum valdhafa í þýskumælandi ríkjunum sem bældu niður alla þjóðernisviðleitni af mikilli hörku, sérstaklega stórveldin tvö, Prússland og Austurríki, sem bæði voru fjölþjóðleg ríki. Fylgismenn menningarlegrar þjóðernisstefnu reyndust aftur á móti afar þrautseigir og hugmyndafræðin festist enn í sessi og dreifðist frekar í kjölfar byltinganna 1830 og 1848.

Á sama hátt og í tilfelli menningarlegrar ættjarðarhyggju náðu þessar hugmyndafræðilegu væringar ekki til Íslands fyrr en aðstæður buðu upp á það. Íslendingar höfðu komist í kynni við hughyggjublandaða rómantík á sama tíma og Danir, fyrir tilstilli fyrirlestra Henrich Steffens í Kaupmannahöfn veturinn 1802–1803 og eignast sitt fyrsta rómantíska skáld, Bjarna Thorarensen. Á fyrstu áratugum nítjándu aldar viðhélst hinn stöðugi straumur þýskra menningaráhrifa til Íslands og ýmis verk þýskra skálda og heimspekinga voru þýdd og útgefin á íslensku, en á því tímabili bólaði ekki á neins konar pólítískum kröfum eða óánægju með þáverandi stöðu Íslands í danska ríkinu. Baldvin Einarsson virðist hafa verið sá fyrsti sem ýjaði að því að alþingi Íslendinga skyldi endurreist í einhverri mynd og má ráða af skrifum hans í fyrsta árgangi *Ármanns á alþingi* 1829 að þingið ætti fyrst og fremst að vera táknrænt, til styrkingar á íslensku þjóðerni. Það var svo eftir júlíbyltinguna 1830 og áhrif hennar í Danmörku að aukið sjálfsforræði Íslendinga komst fyrst á dagskrá. Fyrirkomulagi stéttapings, sem gerði ráð fyrir að Ísland ætti fulltrúa á „eydönsku“ þingi með Sjálandi og öðrum eyjum ríkisins, var mótmælt harðlega af Íslendingum. Baldvin Einarsson, Tómas Sæmundsson og Jón Sigurðsson færðu allir rök fyrir því að íslenskt þjóðareðli væri svo ólíkt dönsku að það væri fráleitt að Íslendingar ættu einungis örfáa fulltrúa á þingi í útlöndum; Ísland yrði að hafa sitt eigið þing, á Íslandi.

Á þessum árum breyttist söguskoðun Íslendinga í flestum grundvallaratriðum, t.a.m. á þann veg að ófarir þjóðarinnar í gegnum aldirnar voru ekki lengur taldar agaleysi eða leti þeirra sjálfra að kenna heldur röktu menn bágborið ástand lands og þjóðar fyrst og fremst til utanaðkomandi afla. Þessi breyting á söguskoðuninni helst í hendur við tilkomu orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu meðal Íslendinga og er bein afleiðing þeirrar pólítísku kröfu sem kom til sögunnar á fjórða áratug nítjándu aldar. Má því segja að með þessu hafi B fasi Hrochs hafist meðal Íslendinga, þ.e. þegar pólítísk markmið bætast við ræktun og upphafningu þjóðernis.

Gullöldin í hinni breyttu söguskoðun var sú sama og fyrr: landnáms- og þjóðveldisöld, frá um 874 þar til Sturlungaöld hefst um 1220. Ástæður ófriðarins sem einkenndi þrettánda öldina var ekki lengur að finna í græðgi íslensku höfðingianna og spillingu kaþólsku kirkjunnar, heldur var það Noregskonungur sem kynti undir, eða var beinlínis valdur að deilum landsmanna, til þess einmitt að deila og drottna á Íslandi. Kaþólskir biskupar landins voru álitnir hluti innlends, þjóðlegs valds og því eins konar varðmenn íslenskra hagsmuna gagnvart útlendingum. Siðaskiptin voru því ekki lengur litin jákvæðum augum heldur voru þau túlkuð sem aðferð danskra konunga til þess að auka vald sitt og arðræna þjóðina. Siðaskiptin urðu því eingöngu til þess að steypa þjóðinni í glötun. Í þjóðernissinnaðri norski sagnaritun var þetta stef einnig tekið upp og segir í fjórða bindi af *Vårt folks historie*: „Að mörgu leyti hélt baráttu norska biskupsstólsins hendur við baráttuna fyrir sjálfstæði landsins, og er algjörlega réttlæt看legt að líta á kaþólsku kirkjuna í Noregi sem fyrirrennara baráttunnar fyrir þjóðlegu sjálfstæði.“⁷⁴¹ Þannig á Olav Engelbrektsson, erkibiskup Noregs 1523–1537, að hafa séð baráttu kirkjunnar gegn danska ríkisvaldinu og baráttu Noregs fyrir sjálfstæði sem tvær hliðar á sama peningi.⁷⁴² Í þessu opinberast hið þversagnakennda alþjóðlega eðli menningarlegrar þjóðernisstefnu og þeirrar söguskoðunar sem henni fylgir. Frásögnin tekur á sig nýja mynd þar sem erlend afskipti eru nær alltaf talin neikvæð og öll andstaða við það sem hægt er að túlka sem ásælni útlendinga til áhrifa fær á sig jákvæðan blæ.

Einveldishyllingin 1662 var nú orðin mikilvægur atburður í Íslandssögunni, en áður hafði vart verið minnst á hana. Hún var túlkuð sem lokahnykkurinn í niðurlægingu íslensks þjóðernis og þjóðaranda fyrir tilstilli útlendinga. Jón Sigurðsson hafði mikil áhrif á tilurð þessarar nýju söguskoðunar. Hann taldi erlenda löggjöf á Íslandi óæskilega — ekki einungis vegna þess að löggjöfin væri slæm, heldur var það beinlínis ónáttúrulegt ástand að útlendingar settu Íslendingum lög. Lausnin á vanda þjóðarinnar var því ekki lengur (aðeins) sú að Íslendingar tileinkuðu sér meiri aga og treystu svo á konunginn og almættið. Endurreisn Íslands var samkvæmt þessu einungis möguleg með því að snúa aftur til náttúrulegs ástands þar sem Íslendingar settu sín eigin lög og fengju að lifa sjálfstæðu þjóðlífi án erlendra afskipta. Þetta markmið fól *ekki* endilega í sér aðskilnað Íslands og Danmerkur; það var öllu heldur krafa um það að Ísland nyti sömu réttinda og aðrir hlutar danska ríkisins.

Þessi umskipti á grundvallaratriðum í söguskoðun Íslendinga áttu sér stað á merkilega stuttu tímabili, frá um 1830 til um 1860, en þau áttu sér einnig nokkurn aðdraganda. Orðræðu menningarlegrar þjóðernisstefnu fylgja tíðar tilvísanir í ákveðna grunnþætti: *sögu*, *tungu* og *blóð* þjóðarinnar, þ.e. sömu fyrirbæri og eru áberandi í orðræðu menningarlegrar ættjarðarhyggju

⁷⁴¹ Reidar Marmøy, *Vårt folks historie* IV, 114. „I mangt og mye falt det norske episkopatets kamp sammen med kampen for landets selvstendighet, og det er fullt berettiget å se den katolske kirke i Norge som en forkjemper for nasjonal uavhengighet.“

⁷⁴² Sbr. sömu heimild, 192.

sautjándu og átjándu aldar. Saga þjóðarinnar, föðurlandið, móðurmálið og forfeðurnir tengjast nánnum böndum og mynda saman órofa heild. Pólítíska krafan sem fylgir B fasa menningarlegrar þjóðernisstefnu virðist hafa haft þau áhrif að magna enn frekar mikilvægi þessara þátta því hún beinist, eðlis baráttunnar vegna, í auknum mæli gegn *hinum*, þeim sem pólítíska krafan beinist að. Þannig verður sköpun sjálfsmynda í gegn um slíka orðræðugerð alltaf á kostnað einhverra annarra, *hinna*. Í íslenskri og norskrri orðræðu voru Danir í hlutverki *hinna*; í danskri orðræðu voru það Þjóðverjar og í þeirri þýsku voru það Frakkar. Segja má að það hafi verið einmitt þessi áhrif sem lyftu Jóni Arasyni Hólabiskupi úr hlutverki landráðamanns og yfir í það að vera þjóðhetja í íslenskri söguskoðun. Eftir því sem aðgerðir og umsvif danskra konunga á Íslandi voru litin neikvæðari augum, í því mun jákvæðara ljósi birtist barátta Jóns Arasonar gegn konungsvaldinu. Aftaka Jóns og sona hans í Skálholti 7. nóvember 1550 gerir hann því sjálfkrafa að þjóðlegum píslarvætti.

Sú hugmyndafræðilega þróun, sem hafði átt sér stað á Íslandi frá dögum Eggerts Ólafssonar til Jóns Sigurðssonar, frá upphafi menningarlegrar ættjarðarhyggju á Íslandi til nær fullmótaðrar söguskoðunar sjálfstæðisbaráttunnar, var beintengd þeim hugmyndafræðilegu hræringum sem áttu sér stað í Þýskalandi á sama tímabili; frá málhrensunaráherslum *Fruchtbringende Gesellschaft* og þýsku upplýsingarinnar til áhrifa Henrichs Steffens og uppreisnarinnar gegn þeirri sömu upplýsingu. Þá er eins og það liggi óslitinn þráður ákveðinnar orðræðugerðar frá Eggerti, í gegnum Baldvin Einarsson og Fjölnismenn, til Jóns. Sá þráður endurspeglar sömu þróun í Þýskalandi og á Norðurlöndunum, frá móðurmálsrækt og áhuga á menningararfi til pólítískra markmiða sem voru afleiðing afdrifaríkra geópólítískra atburða, byltinga og styrjalda.

Starf Jóns Sigurðssonar var ákveðin endastöð þessarar orðræðuþróunar hvað Ísland varðar. Meginstef söguskoðunar sjálfstæðisbaráttunnar komu fram í skrifum hans sem innihéldu oft sögulegan og þjóðernismenningarlegan rökstuðning fyrir pólítískri kröfu af afar ákveðinni gerð: kröfu sem sver sig í ætt við markmið menningarlegrar þjóðernisstefnu nítjándu aldar eins og hún birtist um nær alla Evrópu. Markmiðið var aukin sjálfstjórn á grundvelli þjóðernis með þeim rökum að annað fyrirkomulag stríddi gegn náttúrulögmálum. Þetta markmið krafðist „endursögupræðingu“⁷⁴³ Íslandssögunnar til þess að sýna fram á sögulega nauðsyn þess að Íslendingar réðu sínum málum sjálfir og að erlend afskipti hefðu ávallt verið til þess að hagur lands og þjóðar versnaði. Aðrir hugmyndastraumar sem mótuðu hugsun Jóns, hvort sem um ræðir klassíska frjálslyndisstefnu eða þýsk ríkisvísindi, voru ekki bara sambærileg menningarlegri þjóðernisstefnu, heldur að vissu leyti forsendur þess að hægt væri yfirleitt að ímynda sér þjóðríki á borð við þau sem stofnuð voru á nítjándu og tuttugustu öld, enda voru þau undantekningalítið stofnuð á grundvelli þjóðernis borgaranna.

---

⁷⁴³ Hér er aftur vísað til hugmynda Haydens Whites um sögupræðingu og kóðun frásagnar sem fjallað er um í þriðja kafla, sbr. Hayden White, „The Structure of Historical Narrative,“ 112–113 og 121.

Í þessari ritgerð hefur verið sýnt fram á að nær allir helstu talsmenn menningarlegrar ættjarðarhyggju og þjóðernisstefnu, frá Eggerti Ólafssyni til Jóns Sigurðssonar, lásu (og í mörgum tilfellum þýddu einnig) þýska fræðimenn og skáld sem viðhöfðu orðræðu þessara sömu hugmyndastrauma og dreifðu þeim þannig til Norðurlanda. Þetta ferli var hluti þróunar sem gæti talist hafa átt sér stað á bylgjulengd „langtíma“ (fr. *longue durée*) í skilgreiningu franska sagnfræðingsins Fernand Braudel, en með því átti hann við söguleg ferli sem geta haldist óbreytt eða stöðug svo öldum skiptir.⁷⁴⁴ Í þessu tilfelli er um að ræða fremur stöðugan straum áhrifa frá þýskumælandi Mið-Evrópu norður á bóginn; í einhverjum tilfellum áttu hugmyndirnar uppruna sinn í Þýskalandi en oftast var um að ræða strauma annars staðar frá sem voru endurtúlkaðir þar áður en þeir bárust til Norðurlanda. Að endingu átti sér stað rof í þessu ferli og má telja öruggt að það hafi verið um miðja tuttugustu öld eftir að Þýskaland hafið beðið afhroð í tveimur heimsstyrjöldum og glatað þar með mikilvægi sínu sem menningarlegt stórveldi. Hugmyndasögulegu langtímaferli sem hafði verið viðvarandi frá því á hámiðöldum var þar með lokið.

---

⁷⁴⁴ Sjá t.d. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, fyrra bindi, 101–102.

Heimildaskrá

Óprentaðar heimildir

Konunglega bókasafnið, Kaupmannahöfn. NKS. 3268 4to. Askja 2. Bréf frá Baldvini Einarssyni til Gríms Jónssonar.

Lbs. (Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn). ÍBR 62 4to. Veraldar Saga samantekin af herra Sveinbirni Egilssyni, aðjúnkt við Bessastaða lærða skóla.

Lbs. (Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn). Lbs. 1056 4to. Bréfasafn Konrads Maurer og fleira.

Heimildir

Adler, Frederick H.H. *Herder and Klopstock. A Comparative Study*. New York: Ohio State University Press, 1914.

Albeck, Gustav. „Romantik (1800–1820).” Í *Dansk Litteratur Historie 2. Fra Ludvig Holberg til Carsten Hauch*, ritstj. P.H. Traustedt, 393–628. Kaupmannahöfn: Politikens Forlag, 1976.

Allen, C.F. *Om Sprog og Folke Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag, 1848.

Andersen, Per Sveaas. *Rudolf Keyser. Embetsmann og Historiker*. Oslo og Bergen: Universitetsforlaget, 1960.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, endurskoðuð útgáfa. London og New York: Verso, 2006/1983.

Anhalt-Köthen, Ludwig von. *Werke I*, útg. Klaus Conermann. *Die ersten Gesellschaftsbücher der Fruchtbringenden Gesellschaft (1622, 1624 und 1628), Johannis Baptistae Gelli Vornehmen Florentinischen Academici Anmutige Gespräch Capricci del Bottaio genandt (1619)*. Die Deutsche Akademie des 17. Jahrhunderts. Fruchtbringende Gesellschaft. Kritische Ausgabe der Briefe. Dokumente und Darstellungen (Reihe II, Abteilung A: Köthen), ritstj. Martin Bircher und Klaus Conermann. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.

Aristóteles: *Um skáldskaparlistina*. Þýðandi Kristján Árnason. Lærdómsrit Bókmenntafélagsins. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2018/1976.

Arndt, Ernst Moritz. *Der Rhein Deutschlands Strom aber nicht Deutschlands Grenze*. Dresden: Carl Reitzner, 1921/1813.

Arndt, Ernst Moritz. *Ueber Volkshaß und über den Gebrauch einer fremden Sprache*. Á.s., 1815.

Arngrímur Jónsson. *Crymogæa. Þattir úr sögu Íslands*. Þýðandi Jakob Benediktsson, útg. Helgi Þorláksson. Safn Sögufélags. Þýdd rit síðari alda um Ísland og Íslendinga, 2. bindi. Reykjavík: Sögufélag, 1985.

Ármann á Alþingi eða almennur Fundur Íslendinga. 1–4 (1829–1832).

Auerbach, Erich. *Mimesis. Framsetning veruleikans í vestrænum bókmenntum*. Þýðandi Gauti Kristmannsson, ritstj. Torfi H. Tulinius. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2008

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich. „Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics.” Í *The Dialogic Imagination. Four Essays by M.M. Bakhtin*.

- Pýðendur Caryl Emerson og Michael Holquist, ritstj. Michael Holquist, 84–258. Austin: The University of Texas Press, 1994/1981.
- Baldvin Einarsson. *Om de Danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island*. Kaupmannahöfn: C. A. Reigel, 1832.
- Barthes, Roland. „The Death of the Author.“ Í *Image, Music, Text*. Þýðandi Stephen Heath, 142–148. London: Fontana Press, 1977.
- Beck, Richard. „Grimur Thomsen: A Pioneer Byron Student.” *The Journal of English and Germanic Philology* 27, nr. 2 (1928): 170-182.
- Beiser, Frederick C. *The German Historicist Tradition*. Oxford og New York: Oxford University Press, 2011.
- Beller, Manfred og Leerssen, Joep, ritstj. *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representations of National Characters. A Critical Survey*, Studia Imagologica 13. Amsterdam og New York: Rodopi, 2007.
- Bernhardt-Kabisch, Ernest. „„When Klopstock England defied“: Coleridge, Southey, and the German/English Hexameter.“ *Comparative Literatur* 55, nr. 2 (2003): 130–163.
- Bhabha, Homi K. „The Commitment to Theory.“ Í *The Location of Culture*, 28–56. London og New York: Routledge, 1994.
- Bhabha, Homi K. „Sly Civility.“ Í *The Location of Culture*, 132-144. London og New York: Routledge, 1994
- Bhabha, Homi K. „Tvístrun þjóðarinnar. Tími, frásögn og jaðar nútímaþjóðarinnar.“ Þýðandi Steinunn Haraldsdóttir. *Ritið* 5, nr. 2 (2005): 177-220.
- Bjarni Thorarensen. *Ljóðmæli*, fyrra bindi, útg. Jón Helgason. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1935.
- Black, Jeremy. *The British and the Grand Tour*. London og Sidney: Croom Helm, 1985.
- Blom, Alderik H. „„Sacred Isle! Mightiest Temple of Remembrance!“ Rasmus Rask, Iceland and the Icelandic Language“, Í *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, ritstj. Gylfi Gunnlaugsson og Clarence E. Glad, 72–89. National Cultivation of Culture 28, ritstj. Joep Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2022.
- Bluntschli, Johann Caspar. *Allgemeine Staatslehre*. Lehre vom modernen Staat I, 6. útg. Stuttgart: J.G. Cotta'schen Buchhandlung, 1886.
- Bourdieu, Pierre. „The Forms of Capital.“ í *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ritstj. J.G. Richardson, 241–258. Westport, CT: Greenwood, 1986.
- Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, fyrra bindi. Sián Reynolds þýddi. New York og Cambridge: Harper & Row, 1972.
- Brennu-Njáls saga*. Íslensk fornrit XII, útg. Einar Ó. Sveinsson. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954.
- „Bréf frá Baldvin Einarssyni til Bjarna Thorsteinssonar amtmanns.“ *Andvari* 39 (1914): 78–117.
- Bréf Konráðs Gíslasonar*. Aðalbjörn Kristjánsson bjó til prentunar. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 1984.
- Bréf Tómasar Sæmundssonar, Gefin út á hundruð ára afmæli hans, 7. júní 1907*, Jón Helgason bjó til prentunar. Reykjavík, 1907.
- Bury, J.B. *The Ancient Greek Historians. Harvard Lectures*. London: Macmillan, 1909.
- Buzard, James. „The Grand Tour and after (1660–1840).“ Í *The Cambridge Companion to Travel Writing*, ritstj. P. Hulme og T. Youngs. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Caesar, Julius Gaius. *Bellum Gallicum eða Gallastríð*. Þýðandi Páll Sveinsson. Reykjavík: Menningar-
sjóður, 1933.
- Catalogus Praelectionum in Universitate Havniensi per Semestre Hybernum MDCCCXV*. Kaupmanna-
höfn, 1815.
- Clarence E. Glad, „Jón Sigurðsson. A Philologist Captive in the Image of a National Hero.“ Í *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, ritstj. Gylfi
Gunnlaugsson og Clarence E. Glad, 260–323. National Cultivation of Culture 28, ritstj. Joep
Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2022.
- Clarence E. Glad. „Sveinbjörn Egilsson. Philologist, Translator and Teacher.“ Í *Old Norse-Icelandic
Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, ritstj. Gylfi Gunnlaugsson og
Clarence E. Glad, 169–225. National Cultivation of Culture 28, ritstj. Joep Leerssen. Leiden
og Boston: Brill, 2022.
- Clark, J.C.D. *The Enlightenment. An Idea and its History*. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- D'Auria, Matthew. *The Shaping of French National Identity. Narrating the Nation's Past, 1715-1830*.
Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Derrida, Jacques. „Afterword: Toward an Ethic of Discussion.“ Þýðandi Samuel Weber. Í *Limited
Inc.*, ritst. Gerald Graff, þýðendur Samuel Weber og Jeffrey Mehlman. Evanston, IL:
Northwestern University Press, 1988.
- Derrida, Jacques. „Formgerð, tákni og leikur í orðræðu mannvísindanna.“ Í *Spor í bókmenntafræði
20. aldarinnar*, ritstj. Garðar Baldvinsson, Kristín Birgisdóttir og Kristín Viðarsdóttir. Þýð-
andi Garðar Baldvinsson, 129–152. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands,
1991.
- Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn*, 16 bindi. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið
íslenska bókmenntafélag, 1857–1972.
- Dović, Marijan og Jón Karl Helgason, ritstj. *Great Immortality. Studies on European Cultural Statehood*.
National Cultivation of Culture 18. Leiden og Boston: Brill, 2019.
- Dović, Marijan og Jón Karl Helgason. *National Poets, Cultural Saints. Canonization and
Commemorative Cults of Writers in Europe*. National Cultivation of Culture 12, ritstj. Joep
Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2017.
- Doyé, Werner M. „Arminius.“ Í *Deutsche Erinnerungsorte III*, útg. Etienne François og Hagen
Schulze, 587–602. München: C.H. Beck, 2001.
- Egils saga Skalla-Grímssonar*, Íslensk fornrit II, útg. Sigurður Nordal. Reykjavík: Hið íslenska forn-
ritafélag, 1933.
- Eggers, Hans. *Deutsche Sprachgeschichte 2. Das Frühneuhochdeutsche und das Neuhochdeutsche*. Hamburg:
Rowohlt Taschenbuchverlag, 1986.
- Eggert Ólafsson. *Nókkur hugbreystilegar harmatölur eftir ágætan mann, Guðmund Sigurðarson, vestan frá
Ingjaldshóli á Snæfellsnesi. Er fyrst XII vísna flokkur og þula fyre framan. Þá fylgir stutt tala um mun lífs
og dauða vísra og skammvísra manna, en síðurst er ævi hans*. Kaupmannahöfn, 1755.
- Eggert Ólafsson. *Kvæði Eggerts Ólafssonar, útgefin eftir þeim beztu handritum er fengið gátu*. Kaup-
mannahöfn, 1832.
- Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson. *Reise igiennem Island*, 2 bindi. Sorøe, 1772.
- Eiríkur Briem. „Yfirlit yfir æfi Jóns Sigurðssonar.“ *Andvari* 6 (1880): 1–43.
- The Encyclopaedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. 15. bindi,
11. útg. „Friedrich Gottlieb Klopstock,“ 847–848. University Press: Cambridge og New
York, 1911.

- Feldbæk, Ole og Winge, Vibeke. „Tyskerfejden 1789–1790. Den første nationale konfrontation.” Í *Dansk identitetshistorie 2. Et yndigt land 1789-1848*, ritstj. Ole Feldbæk, 9–109. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag, 1991.
- Fichte, Johann Gottlieb. *Reden an die deutsche Nation*, útg. Immanuel Hermann Fichte. Bibliothek der Deutschen Nationalliteratur der achzehnten und neunzehnten Jahrhunderts. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1871/1808.
- Fjölur* 1 (1835).
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge*. Þýðandi A. M. Sheridan Smith. London og New York: Pantheon Books, 1972. Upprunalega *L'Archéologie du savoir*. París: Gallimard, 1969.
- Foucault, Michel. *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*. París: Gallimard, 1966.
- Foucault, Michel. *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. World of Man, ritstj. R.D. Lang. New York: Vintage Books, 1973.
- „Fullveldinu fagnað.“ *Morgunblaðið*. 2. desember 1918, 1.
- „Fullveldishátíðin.“ *Fréttir*. 2. desember 1918, 1.
- Galletti, Johann Georg August og Jón Espólín. *Kennslu-Bók í Sagna-Fræðinni fyrir Vidvæniga*. Þýðandi Jón Espólín. Leirárgarðar við Leirá: Íslands konunglega uppfræðingar stiptun, 1804.
- Gat, Azar, ásamt framlagi frá Alexander Yakobson. *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Geertz, Clifford. „Primordial and Civic Ties.“ Í *Nationalism*, ritstj. John Hutchinson og Anthony D. Smith, 29–34. Oxford og New York: Oxford University Press, 1994. Áður útgefið sem: „The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States.“ Í *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, ritstj. Clifford Geertz, 10–113. New York: Free Press, 1963.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Gerven, Tim van. *Scandinavism: Overlapping and Competing Identities in the Nordic World 1770–1919*. National Cultivation of Culture 29, ritstj. Joep Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2022.
- Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 bindi. London, 1776–1789.
- Gísli Brynjúlfsson. *Dagbók í Höfn*. Reykjavík: Heimskringla, 1952.
- Glebe-Møller, Jens. „Niels Hemmingsen.“ *Dansk Biografisk Leksikon*. Sótt 4. september 2023. https://biografiskeksikon.lex.dk/Niels_Hemmingsen.
- Glebe-Møller, Jens og Kornerup, Bjørn. „Poul Madsen“ *Dansk Biografisk Leksikon*. Sótt 29. ágúst 2023. https://biografiskeksikon.lex.dk/Poul_Madsen.
- Glenthøj, Rasmus. *En moderne nations fødsel. Norske national identifikation hos embedsmænd og borgere 1807–1820*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2008.
- Gottsched, Johann Christoph. *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts*. Leipzig: Bernh. Christoph Breitkopf, 1748.
- Guðjón Friðriksson. *Jón Sigurðsson. Ævisaga*, fyrra bindi. Reykjavík: Mál og menning, 2002.
- Guðmundur Hálfðanarson. *Íslenska þjóðríkið — uppruni og endimörk*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2001.
- Guðmundur Hálfðanarson. „Language, Identity and Political Integration. Iceland in the Age of Enlightenment.“ Í *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*, ritstj. Harald Gustafsson og Hanne Sanders, 230–247. Gautaborg: Makadam förlag, 2006.

- Guðmundur Hálfðanarson. „Leirskáldunum á ekkji að vera vært“ Um þjóðlega menningu og íslenska endurreisn.“ *Skírnir* 181 (haust 2007): 327–340.
- Guðmundur Hálfðanarson. „‘Long Live National Liberty! Death to the Oppression!’ The Icelandic 1848 and its Aftermath.“ Væntanlegt.
- Guðmundur Hálfðanarson. „Saga fullveldishugtaksins frá frjálsu fullveldi konungs til fullveldis þjóðar.“ Í *Frjálst og fullvalda ríki: Ísland 1918–2018*, ritstj. Guðmundur Jónsson, 27–59. Reykjavík: Sögufélag, 2018.
- Guðmundur Hálfðanarson. „Tómas Sæmundsson — trú, sannleikur, föðurland.“ *Saga XLV*, nr. 2 (2007): 45–70.
- Guðmundur Hálfðanarson. „Verði ljós! — Af baráttu upplýsingar við myrkrmenn og ljóshatara.“ *Skírnir* 166, (vor 1992): 195–210.
- Guðmundur Hálfðanarson. „Það sem fagurt er og skáldlegt: Átök um bókmenntasmekk og virðingu íslenskrar þjóðar.“ Í *Nation som kvalitet. Smak, offentligheter og och folk i 1800-talets Norden*, ritstj. Anna Bohlin og Elin Stensgrundet, 155–172. Bergen: Alvheim og Eide Akademisk forlag, 2021.
- Guðmundur Jónsson. „Frjáls verslun — frjáls þjóð. Jón Sigurðsson og baráttan fyrir verslunarfrelsi.“ Í *Jón Sigurðsson. Hugsjónir og stefnumál. Tveggja alda minning 1811 17. Júní 2011*, ritstj. Jón Sigurðsson, 109–124. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2011.
- Guðrún Nordal. „„Það þarf annað en hjalið tómt til að hrinda Íslandi á fætur aftur.“ Um viðbúnað Jóns Sigurðssonar.“ Í *Jón Sigurðsson. Hugsjónir og stefnumál. Tveggja alda minning 1811 17. Júní 2011*, ritstj. Jón Sigurðsson, 71–80. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2011.
- Gundersen, Dag og Jensen, Jørgen Nørby. „Dansk.“ *Store norske leksikon*. Sótt 10. januar 2024. <https://snl.no/dansk>.
- Gunnar Karlsson. „Atvinnubylting og ríkismyndun 1874–1918.“ Í *Saga Íslands X*, ritstj. Sigurður Línal og Pétur Hrafn Árnason, 1–312. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag, 2009.
- Gunnar Karlsson. „Syrpa um þjóðernisumræðu.“ *Skírnir* 178 (vor 2004): 153–201.
- Gunnar Karlsson. „Upphafsskeið þjóðríkismyndunar 1830–1874.“ Í *Saga Íslands IX*, ritstj. Sigurður Línal og Pétur Hrafn Árnason, 163–374. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag, 2008.
- Gunnar Kristjánsson. „Skáldið á Bægisá.“ *Jón á Bægisá. Tímarit þýðenda*. 1 (1994): 6–9.
- Gylfi Gunnlaugsson. „Norse Myths, Nordic Identities: The Divergent Case of Icelandic Romanticism.“ Í *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800*, ritstj. Simon Halink, 73–86. National Cultivation of Culture 19, ritstj. Joep Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2019.
- Gylfi Gunnlaugsson. Inngangur að *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*, ristj. Gylfi Gunnlaugsson og Clarence E. Glad, 1–18. National Cultivation of Culture 28, ritstj. Joep Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2022.
- Hafnarstúdentar skrifa heim. Sendibréf 1825–1836 og 1878–1891*. Finnur Sigmundsson bjó til prentunar. Íslensk sendibréf IV. Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1963.
- Halink, Simon. *Asgard Revisited: Old Norse Mythology and National Culture in Iceland, 1820–1918*. Groningen: University of Groningen, 2017.
- Hammermeister, Kai. „Enlightenment Thought and Natural Law from Leibniz to Kant and its Influence on German Literature.“ Í *German Literature of the Eighteenth Century. The Enlighten and Sensibility*, ritstj. Barbara Becker-Cantarino, 33–52. Camden House History of German Literature 5, ritstj. James Hardin. Rochester: Camden House, 2005.

- Haney, John Louis. *The German Influence on Samuel Taylor Coleridge. An Abridgment of a Thesis Presented to the Faculty of the Department of Philosophy of the University of Pennsylvania in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. Philadelphia, 1902.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, 3. útg. *Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*, 7. bindi, útg. Hermann Gockner. Stuttgart: Fr. Frommanns Verlag, 1952.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 3. útg. *Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*, 11. bindi, útg. Hermann Glockner. Stuttgart: Fr. Frommanns Verlag, 1949.
- Header, Harry. *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*, önnur útg. A General History of Europe, ritstj. Denys Hay. London og New York: Longman, 1988/1966.
- Heinrich von Kleist sämtliche Werke und Briefe in vier Bänden II, Dramen 1808–1811*, útg. Ilse-Marie Barth, Klaus Müller-Salget, Walter Müller-Seidel og Hinrich C. Seeba. Bibliothek deutscher Klassiker 26. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1987.
- Helga K. Gunnarsdóttir. „Bókmenntir.“ Í *Upphýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, ritstj. Ingi Sigurðsson, 216–243. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1990.
- Helgi Þorláksson. *Á sögu slóðum*. Reykjavík: Vaka-Helgafell, 2022.
- Helgi Þorláksson. *Saga Íslands VI. Frá kirkjuvaldi til ríkisvalds*, ritstj. Sigurður Línal. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag, 2003.
- Herder, Johann Gottfried. „Über die neuere deutsche Literatur I.“ Í *Herders Werke. Auswahl in acht Teilen I. Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, útg. Ernst Naumann, 11–92. Berlin og Leipzig: Bong & Co., á.d.
- Herder, Johann Gottfried. „Über die neuere deutsche Literatur II.“ Í *Herders Werke. Auswahl in acht Teilen I. Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, útg. Ernst Naumann, 91–180. Berlin og Leipzig: Bong & Co., á.d.
- Herder, Johann Gottfried. „Über die neuere deutsche Literatur III.“ Í *Herders Werke. Auswahl in acht Teilen I. Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, útg. Ernst Naumann, 181–318. Berlin og Leipzig: Bong & Co., á.d.
- Herder, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, útg. Eugen Kühnemann. Berlin: Deutsche Bibliothek in Berlin, 1914.
- Herder, Johann Gottfried. *J. G. v. Herders sämtliche Werke, Zur schönen Literatur und Kunst*, 14. bindi, *Terpsichore*, útg. Johann v. Müller. Karlsruhe: Bureau der deutschen Classiker, 1821.
- Heródotus. *Rannsóknir*. Þýðandi Stefán Steinsson. Reykjavík: Mál og menning, 2013.
- Hirschberger, Johannes. *Geschichte der Philosophie 2, Neuzeit und Gegenwart*. Freiburg: Herder, 1991.
- Hjalti Hugason. „Guðbrandur Þorláksson og arfleifð hans“, *Ritröð Guðfræðistofnunar. Studia theologica islandica* 15, nr. 20 (2005): 9–25.
- Hobsbawm, Eric. *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hoffmann, Heinrich. „Die Frömmigkeit der deutschen Aufklärung.“ *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 16, nr. 3 (1906): 234–250.
- Holub, Robert C. „The Legacy of the Enlightenment: Critique from Hamann and Herder to the Frankfurt School.“ Í *German Literature of the Eighteenth Century. The Enlighten and Sensibility*, ritstj. Barbara Becker-Cantarino, 285–307. Camden House History of German Literature 5, ritstj. James Hardin. Rochester: Camden House, 2005.

- Hroch, Miroslav. *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Eliška og Ralph Melville þýddu. Synthesen. Probleme europäischer Geschichte 2, ritstj. Philip Ther og Holm Sundhausen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Hroch, Miroslav. „Real and Constructed: the Nature of the Nation.“ Í *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, ritstj. John A. Hall, 91–106. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Hroch, Miroslav. *Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Prag: Universita Karlova, 1968.
- Huber, Wolfgang. *Kulturpatriotismus und Sprachbewusstsein: Studien zur deutschen Philologie des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt: P. Lang, 1984.
- Hume, David. *The History of England*, fyrsta og annað bindi. Oxford, 1762.
- Hutchinson, John. „Cultural Nationalism and Moral Regeneration.“ Í *Nationalism*, ritstj. John Hutchinson og Anthony D. Smith, 122–131. Oxford og New York: Oxford University Press, 1994. Áður gefið út sem *The Dynamics of Cultural Nationalism*. London: Allen and Unwin, 1987.
- Ilsøe, Harald. „Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550–1700.“ Í *Dansk identitetshistorie 1. Fædreland og modersmål 1536-1789*, ritstj. Ole Feldbæk, 27–88. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag, 1991.
- Ingi Sigurðsson. *Erlendir straumar og íslenzk viðhorf: ábrif fjölbjóðlegra hugmyndastefna á Íslendinga 1830–1918*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006.
- Ingi Sigurðsson. *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996.
- Ingi Sigurðsson. *Íslenzk sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*. Ritsafn Sagnfræðistofnunar 15, ritstj. Jón Guðnason. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1986.
- Ingi Sigurðsson. „Sagnfræði.“ Í *Upplýsingin á Íslandi. Tjú ritgerðir*, ritstj. Ingi Sigurðsson, 244–268. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1990.
- Ingi Sigurðsson. „Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi.“ Í *Upplýsingin á Íslandi. Tjú ritgerðir*, ritstj. Ingi Sigurðsson, 9–42. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1990.
- Ingi Sigurðsson. *Upplýsing og saga. Sýnisbóke sagnaritunar Íslendinga á upplýsingaröld*. Reykjavík: Rannsóknarstofnun í bókmenntafræði og menningarsjóður, 1982.
- Ingi Sigurðsson. „Þróun íslenzkrar sagnfræði frá miðöldum til nútímans.“ *Saga XXXVIII* (2000): 9–32.
- Íslendingabók-Landnámabók*. Íslenzk fornrit I, útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- Jahn, Friedrich Ludwig. *Deutsches Volksthum*. Lübeck: Niemann und Comp., 1810.
- Jakob Benediktsson. Inngangur að *Ferðabók* eftir Tómas Sæmundsson, útg. Jakob Benediktsson, vii–xx. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan, 1947.
- Jamme, Christoph. „„Wahrheit für die Phantasie“ Der junge Hegel und Herder.“ Í *Zwischen Bild und Begriff. Kant und Herder zum Schema*, ritstj. Ulrich Gaier og Ralm Simon, 237–250. Paderborn og München: Wilhelm Fink, 2010.
- Jansen, F.J. Billeskov. „1700-Tallet.“ *Dansk Litteratur Historie 2. Fra Ludvig Holberg til Carsten Hauch*, ritstj. P.H. Traustedt, 9–391. Kaupmannahöfn: Politikens Forlag, 1976.
- Jón Árnason. „Æfisaga Sveinbjarnar Egilssonar.“ í Sveinbjörn Egilsson. *Ljóðmáli Sveinbjarnar Egilssonar*, útg. Snorri Hjartarson, önnur útg., 1–46. Reykjavík: Mál og menning, 1952.

- Jón Jónsson Aðils. *Íslandssaga*, útg. Vilhjálmur Þ. Gíslason, 3. útg. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1946.
- Jón Jónsson Aðils. *Íslenskt þjóðerni. Alþýðufyrirlestrar*, önnur útg. Reykjavík: Bókaverzlun Sigfúsar Eymundssonar, 1922.
- Jón Karl Helgason. „Hver skóp Þingvelli sem sögulegt minnismarki?“ *Saga* LV, nr. 2 (2017): 87–116.
- Jón Sigurðsson. „Hugvekja til Íslendinga.“ *Ný Félagsrit* 8 (1848): 1–24.
- Jón Sigurðsson. *Minningarrít aldarafmalis Jóns Sigurðssonar, 1811–1911, 17. júní. Bréf Jóns Sigurðssonar. Urval*, ritstj. Jón Jónsson og Þorleifur H. Bjarnason. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1911.
- Jón Sigurðsson. „Um Alþing“ *Ný Félagsrit* 2 (1842): 1–66.
- Jón Sigurðsson. „Um Alþing á Íslandi.“ *Ný félagsrit* 1 (1841): 59–134.
- Jón Sigurðsson. „Um fjárhagsmálið.“ *Ný félagsrit* 22 (1862): 22–99.
- Jón Sigurðsson. „Vegur Íslendinga til sjálfsforræðis.“ *Ný félagsrit* 24 (1864): 1–26.
- Jón Þorkelsson. „Hallgrímur Scheving.“ *Merkir Íslendingar, nýr flokkur* III, Jón Guðnason bjó til prentunar, 109–114. Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1964.
- Jónas Hallgrímsson. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*, I. bindi, *Ljóð og lausamál*. Ritstj. Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson. Svart á hvítu: Reykjavík, 1989.
- Jónas Hallgrímsson. „Um rímur af Tistrani og Indíönu, „orktar af Sigurdi Breidfjörð.““ *Fjölur* 3 (1837): 18–29.
- Juvan, Marko og Sveinn Yngvi Egilsson, „From a Monument in Ljubljana to the History and Theory of Cultural Saints: a Preface.“ Í *Great Immortality. Studies on European Cultural Statehood*, ritstj. Marijan Dović og Jón Karl Helgason, xviii–xxiv. National Cultivation of Culture 18, ritstj. Joep Leerssen. Leiden og Boston: Brill, 2019.
- Jørgensen, Jon Gunnar. „Norrøne kildetekster og norsk nasjonsbygging.“ Í *Det norrøne og det nationale. Studier i brugen af Islands gamle litteratur i nationale sammenhænge i Norge, Sverige, Island, Storbritannien, Tyskland og Danmark*, ritstj. Annette Lassen, 42–58. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum, 2008.
- Jørgensen, Jon Gunnar. „Rudolf Keyser and His Use of Old Norse Texts in the Norwegian National Initiative.“ Í *Old Norse-Icelandic Philology and National Identity in the Long Nineteenth Century*. Gylfi Gunnlaugsson og Clarence E. Glad ritstýrðu. Ritroð: National Cultivation of Culture 28. bindi, ritstj. Joep Leerssen. Brill: Leiden og Boston, 2022.
- Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner, 1956/1781.
- Kirchhoff, Alfred. *Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität*. Halle a.S: Buchhandlung des Waisenhauses, 1905.
- Kjartan G. Ottósson. *Íslensk málbreinsun. Sögulegt yfirlit*. Rit Íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd, 1990.
- Kohn, Hans. *The Mind of Germany. The Education of a Nation*. New York: Charles Scribner & Sons, 1960.
- Kristján Búason. „Guðbrandsbiblía og þýðing hennar fyrir íslensku þjóðina. Síðari hluti.“ *Bjarmi. Tímarit um kristna trú* 78, nr. 6 (1984): 12–14.
- Kristján J. Gunnarsson, ritstj. *Skólaljóð*. Halldór Pétursson myndskreytti. Reykjavík: Ríkisútgáfa námsbóka, 1964.

- Leerssen, Joep. *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Leerssen, Joep. „Þjóðernisstefna og ræktun menningar.“ María Bjarkadóttir þýddi. *Ritið: tímarit hugvísindastofnunar* (2008): 189–214.
- Leibniz Gottfried Wilhelm. *Ermahnung an die Teutsche, ihren Verstand und Sprache besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer Teusch-gesinnnten Gesellschaft*. Hannover: Fr. Culemann, 1846.
- Lévi-Strauss, Claude. *Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture*. New York: Schocken Books 1995/1979.
- Lövsamling for Island*, 11. bindi, 1837–1840, útg. Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson. Kaupmannahöfn, 1863.
- Luther, Martin. „Der 82. Psalm ausgelegt. 1530.“ Í *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 31. bindi, fyrri hluti, 183–218. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1913.
- Machiavelli, Niccolo. *Furstinn*. Þýðandi Ásgrímur Albertsson. Reykjavík: Mál og menning, 1998.
- Macintosh, William. *Scott and Goethe. German Influence on the Writing of Sir Walter Scott*. Glasgow: Fraser Asher & Co, 1924.
- Magnús Stephensen. *Eptirmáli Átjándu Aldar eptir Krists bingadbud, frá ey-koonuni Íslandi*. Leirárgarðar við Leirá: Forlag Íslands opinberu vísindastiptunnar, 1806.
- Magnús Stephensen. „Ræða, haldin við fyrstu Setningu ens konunglega íslenska Lands-yfirréttar 1801. af Justítisráði og Jústítíaris Magnúsi Stephensen.“ *Minnisverð tíðindi* 2, nr. 2 (1806): viii–xxii.
- Marmøy, Reidar. *Vårt folks historie IV, Gjennom bølgedalen*. H. Ascheboug & Co: Oslo, 1963.
- Meinecke, Friedrich. *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München og Berlin: R. Oldenbourg, 1908.
- Montesquieu. *The Spirit of the Laws*. Þýðandi Thomas Nugent. The Hafner Library Classics 9. New York: Hafner Publishing Company, 1949. Upphaflega *De l'esprit des loix*. Genf: Barrilot & Fils 1748.
- Morgan, Prys. „The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period.“ Í *The Invention of Tradition*, ritstj. Eric Hobsbawm og Terence Ranger, 43–100. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Moser, Hugo. *Annalen der deutschen Sprache von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 3. útg. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1968/1961.
- Mulsow, Martin. *The Hidden Origins of the German Enlightenment*. H.C. Erik Midelfort þýddi. Ideas in Context, ritstj. David Armitage, Richard Bourke og Jennifer Pitts. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- Muncker, Franz. *Friedrich Gottlieb Klopstock. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften*. Stuttgart: G.J. Göschen'sche, 1893.
- Nanna Ólafsdóttir. *Baldvin Einarsson og þjóðmálastarf hans*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1961.
- Neumann, Ernst. „Lebensbild.“ Í *Herders Werke. Auswahl in acht Teilen I. Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, útg. Ernst Naumann, v–cxxx. Berlin og Leipzig: Bong & Co., á.d.
- Neumann, Julius. *Volk und Nation. Eine Studie*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1888.
- Nietzsche, Friedrich. „Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben.“ Í *Unzeitgemäße Betrachtungen*, útg. Michael Holzinger, 59–118. Berlin, 2014. Upphaflega gefið út í Leipzig, 1893.

- Oehlenschläger, Adam. *Digte*. Fr. Brummers Forlag: Kaupmannahöfn, 1803.
- Osterhammel, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, önnur sérútgáfa. München: C.H. Beck, 2016. Upphaflega 2009.
- Patten, Alan. „The Humanist Roots of Linguistic Nationalism.” *History of Political Thought* 27, nr. 2, (2006): 223–262.
- Páll Eggert Ólason. *Saga Íslendinga IV. Sextánda öld*. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélag, 1944.
- Páll Eggert Ólason. *Saga Íslendinga V. Seytjándi öld*. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélag, 1942.
- Páll Valsson. *Jónas Hallgrímsson. Ævisaga*. Reykjavík: Mál og menning, 1999.
- Páll Vídalín og Jón Eiríksson. *Um viðreisn Íslands. Deo, regi, patriae*. Þýðandi Steindór Steindórsson. Reykjavík: Örn og Örlygur, 1985.
- Platón. *Ríkið*, fyrra bindi. Þýðendur Eyjólfur Kjalar Emilsson og Kristján Árnason. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1991.
- Pöhlmann, Egert: „Codex Hersfeldensis und Codex Aesinas. Zu Tacitus' Agricola“. Í *Gegenwärtige Vergangenheit. Ausgewählte kleine Schriften.*, útg. Georg Feldmann, 225–233. Beiträge zur Altertumsurkunde 262, ritstj. Michael Erler, Dorothee Gall, Ludwig Koenen og Clemens Zintzen. Berlin og New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Ragnheiður Kristjánsdóttir. „Rætur íslenskrar þjóðernisstefnu.“ *Saga XXXIV* (1996): 131–175.
- Rask, Rasmus Christian. *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprog*. Kaupmannahöfn: Gyldendalske Boghandlings Forlag, 1818.
- Ratke, Wolfgang. „Kurzer Bericht von der Didactica oder Lehrkunst.“ Í *Ratichianische Schriften I*, ritstj. Paul Stötzner, 59–75. Neudrucke Pädagogischer Schriften IX. ritstj. Albert Richter. Leipzig: Richard Richter, 1892.
- Ratke, Wolfgang. „Memorial.“ Í *Ratichianische Schriften I*, ritstj. Paul Stötzner, 24–32. Neudrucke Pädagogischer Schriften IX. ritstj. Albert Richter. Leipzig: Richard Richter, 1892.
- Ratke, Wolfgang. „Von der Lehrart Herrn Wolfgangi Ratichii.“ Í *Ratichianische Schriften I*, ritstj. Paul Stötzner, 110–147. Neudrucke Pädagogischer Schriften IX. ritstj. Albert Richter. Leipzig: Richard Richter, 1892.
- Renan, Ernest. „What is a Nation?“ Í *Modern Political Doctrines*, ritstj. Alfred Zimmern. London: Oxford University Press, 1939. Upphaflega „Qu'est-ce qu'une nation.“ París, 1882.
- Rice, Eugene F., Jr. og Grafton, Anthony *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559*, 2. útg. New York og London: Norton & Company, 1994
- Roeck, Bernd. *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance*. München: C.H. Beck, 2017.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Samfélagsáttmálinn, eða frumatriði stjórnáráttar*. Þýðendur Björn Þorsteinsson og Már Jónsson. Lærdómsrit bókmenntafélagsins, ritstj. Ólafur Páll Jónsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2004. Upphaflega *Du Contrat social*. Amsterdam, 1762.
- Rushdie, Salman. *Miðnaturbörn*. Þýðandi Árni Óskarsson. Reykjavík: Mál og menning, 2003.
- Said, Edward W. *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin Books, 1995/1978.
- Saussure, Ferdinand de. *Course in General Linguistics*, 3. útg. Þýðandi Wade Baskin, ritstj. Charles Bally og Albert Sechehaye. New York: The Philosophical Library, Inc, 1959/1915.
- Alain Schnapp. *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*. London: British Museum Press, 1996

- Scott, Walter. *Ivanhoe. A Romance*. New York: Modern Library, 2001/1819.
- Senner, W.M. „Magnús Stephensen. Precursor of the „Fjölnismenn“ and Icelandic Romanticism.“ *Scandinavian Studies* 72, nr. 1 (2000): 411–430.
- Senner, W.M. „Messíasarþýðing Jóns Þorlákssonar.“ *Skírnir* 149 (1975): 113–120.
- Senner, W.M. *The Reception of German Literature in Iceland, 1775–1850*. Amsterdamer Publikationen zu Sprache und Litterature 62. Amsterdam: Rodopi, 1985.
- Sigríður Matthíasdóttir. *Hinn sanni Íslendingur: þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004.
- Sigríður Matthíasdóttir. „The renovation of Native Pasts. A Comparison between Aspects of Icelandic and Czech Nationalist Ideology.“ *The Slavonic and East European Review* 78, nr. 4 (2000): 688–709.
- Sigrún Davíðsdóttir. „Innblásnir menn — en stigu ofan á tærnar á mörgum.“ *Lesbók Morgunblaðsins*, 5. apríl 1996, 4–5.
- Sigurður Nordal, *Fornar menntir I, Íslenszk menning*. Kópavogur: Almenna bókafélagið, 1993.
- Sigurður Nordal, ritstj. *Íslenszk lestrarbók 1750–1930. Íslenszk lestrarbók 1750–1930*. Reykjavík: Bókaverzlun Sigfúsar Eymundssonar, 1942.
- Skovmand, Roar. *Danmarks Historie 11. Folkestyrets Fødsel 1830–1870*. Kaupmannahöfn: Politikens Forlag, 1964.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Snorri Hjartarson, formáli að *Ljóðmáli Sveinbjarnar Egilssonar* eftir Sveinbjörn Egilsson, útg. Snorri Hjartarson, önnur útg., v–vii. Reykjavík: Mál og menning, 1952.
- Snorri Sturluson. *Edda Snorra Sturlusonar*, útg. Magnús Finnbogason. Reykjavík: Bókaverzlun Sigurðar Kristjánssonar, 1952.
- Snorri Sturluson. *Heimskringla I, Íslenszk fornrit XXVI*, útg. Bjarni Aðalbjarnarson. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1941.
- Stalin, Joseph. „The Nation.“ Í *Nationalism*, ritstj. John Hutchinson og Anthony D. Smith, 18–21. Oxford og New York: Oxford University Press, 1994. Áður útgefið sem „Marxism and the National Question.“ Í *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings 1905–1952*, ritstj. Bruce Franklin, 57–61. London: Croom Helm, 1973.
- Stefán Karlsson. „Tungan.“ Í *Stafkerókar: ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni sjötugsafmali hans 2. desember 1998*, 19–75. Rit Árnastofnunar 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000.
- Steffens, Henrich. *Indledning til filosofiske Forelæsninger*. Kaupmannahöfn, Gyldendal, 1968/1803.
- Steffens, Henrich. *Lebenserinnerungen aus dem Kreis der Romantik*, útg. Friedrich Gundelfinger. Jena: Diederichs, 1908.
- Steffens, Henrich. „Über den National-Enthusiasmus.“ Í *Die deutsche Literatur, Texte und Zeugnisse*, útg. Walther Killy, 1548–1551. Sturm und Drang, Klassik – Romantik I, ritstj. Hans-Egon Hass. München: C.H. Beck, 1966. Upphaflega *Was ich erlebte* 5, 87–93. 1842.
- Steindór Steindórsson. Formáli að *Um viðreisn Íslands. Deo, regi, patriae*. eftir Pál Vídalín og Jón Eiríksson. Þýðandi Steindór Steindórsson. Reykjavík: Örn og Örlygur, 1985.
- Sternhell, Zeev. *The Anti-Enlightenment Tradition*. Þýðandi David Maisel. New Haven og London: Yale University Press, 2010. Upphaflega *Les Anti-lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide*. París: Fayard, 2006.
- Svavar Hrafn Svavarsson. „Hugmynd um sjálfstæði Íslendinga.“ *Skírnir* 180 (haust 2006) 261–293.

- Sveinbjörn Egilsson. *Skólaræður Sveinbjarnar Egilssonar*. Haraldur Sigurðsson sá um prentun. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1968.
- Sveinn Máni Jóhannesson. „Farsældarríki Jóns Sigurðssonar. Ríkisvísindi og ríkisþróun frá endurreisn Alþingis til byltinganna árið 1848.“ *Saga* LVII, nr. 2 (2019): 51–82.
- Sveinn Yngvi Egilsson. *Arfur og umbylting: rannsókn á íslenskeri rómantík*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1999.
- Sveinn Yngvi Egilsson. *Ísland í Eyjabafinu*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2019.
- Sverrir Jakobsson. „Ljóðskáldið Sveinbjörn Egilsson.“ *Lesbók Morgunblaðsins*, 4. janúar 1997, 14–15.
- Sverrir Jakobsson. *Við og veröldin. Heimsmynd Íslendinga 1100–1400*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005.
- Tacitus, Cornelius. *Germanía*. Þýðandi Páll Sveinsson. Lærdómsrit Bókmenntafélagsins, ritstj. Vilhjálmur Árnason. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2001/1928. Upphaflega *De origine et situ Germanorum*. Róm, um 100 e.Kr.
- Thom, Martin. „Tribes within nations: the ancient Germans and the history of modern France.“ Í *Nation and Narration*, ritstj. Homi Bhabha, 23–43. London og New York: Routledge, 1990.
- Tómas Sæmundsson. „Alþing.“ Í *Þrjár ritgjörðir*, 73–106. Kaupmannahöfn, 1841.
- Tómas Sæmundsson. *Ferðabók*, útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan, 1947.
- Treitschke, Heinrich von. „Was fordern Wir von Frankreich.“ *Preussische Jahrbücher* XXVI, 1870: 367–409.
- Vazsonyi, Nicholas. „Montesquieu, Friedrich Carl von Moser and the „National Spirit Debate“ in Germany, 1765–1767.“ *German Studies Review* 22, nr. 2 (1999): 225–246.
- Vibæk, Jens. *Danmarks Historie 10. Reform og Fallit 1784–1830*, ritstj. John Danstrup og Hal Koch. Kaupmannahöfn: Politikens Forlag, 1964.
- Vilhjálmur Þ. Gíslason. *Eggert Ólafsson. Íslensk Endurreisn 2*. Reykjavík: Bókaverslun Þorsteins Gíslasonar, 1926.
- Voltaire. *Essay sur les mœurs et l'esprit des nations*. París: 1756.
- Weber, Max. *Mennt og máttur*. Lærdómsrit Bókmenntafélagsins, 4. útg. Þýðandi Helgi Skúli Kjartansson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2011/1973. Upphaflega „Politik als Beruf.“ München: 1919.
- Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Grundriss der Sozialökonomik III. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1922.
- Wehler, Hans-Ulrich. *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, fimmta útg. München: C.H. Beck, 2019/2001.
- White, Hayden. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore og London: The Johns Hopkins University Press, 1973.
- White, Hayden. „The Structure of Historical Narrative.“ Í *The Fiction of Narrative. Essays on History, Literature and Theory 1957–2007*, ritstj. Robert Doran, 112–125. Baltimore: John Hopkins University Press 2010/1972.
- Wiese, Ludwig Adolf. *Lebenserinnerungen und Amtserfabrungen*, fyrra bindi. Berlin: Wiegandt & Grieben, 1886.
- Wilson, Catherine. *Kant and the Naturalistic Turn of 18th Century Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 2022.

- Winkler, Heinrich August. *Der lange Weg nach Westen I. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, 6. útg. München: C.H. Beck, 2005/2000.
- Winkler, Heinrich August. *Der lange Weg nach Westen II. Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung*, 6. útg. München: C.H. Beck, 2005/2000.
- Wittram, Reinhard. *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Grundzüge und Durchblicke*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973/1954.
- Wolff, Christian. *Theologia naturalis methodo scientifica pertractata. Pars prior, Integrum systema complectens qua existentia et attributa Dei a posteriori demonstrantur*. Frankfurt og Leipzig, 1736.
- Wolff, Christian. *Theologia naturalis methodo scientifica pertractata. Pars posterior, qua Existetia et attributa Dei ex notione entis perfectissimi et natura animæ demonstrantur et atheismi, deismi, fatalismi, naturalismi, spinosismi aliorumque de Deo errorum fundamenta subvertuntur*. Frankfurt og Leipzig, 1737.
- Þorsteinn Gylfason. *Innlit hjá Kant. Um Gagnrýni breinnar skynsemi eftir Immanuel Kant*. Heimspækistofnun Háskóla Íslands 7, ritstj. Gunnar Harðarson. Reykjavík: Háskólaútgáfan – Heimspækistofnun, 2005.
- Þórir Óskarsson. „Henrich Steffens og íslensk bókmenntasaga.“ *Tímarit Máls og menningar* 68, nr. 3 (2007): 66–76.
- Þórir Óskarsson. *Svipur brotanna. Líf og list Bjarna Thorarensen*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2024.
- Ættartal og æfisaga Finns Jónssonar, S.S. Theologiæ Doctoris, og Biskups yfir Skálholts Skipti*. Kaupmannahöfn, 1792.